

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परब

स्थापना वर्ष : १९६०

वर्ष : ५

संस्करण : २०१०

अंक : ३

भगवतीकुमार शर्मा
प्रमुख

: परामर्शनसमिति :
रतिलाव बोरीसागर
वरिष्ठ लेखक

प्रफुल्ल रावल
प्रकाशन मंत्री

: तंत्री :
योगेश जोषी

: सलतंत्री :
मोहन परमार

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ m क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन, आश्रम मार्ग,
'टाठम्स' पाछण, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८

फोन : २६५८७८४७

परब

गुजराती साहित्य परिषदना सल्यपद अने 'परब'ना लवाजम अंगे :

- v 'परब' दर मडिनानी दसमी तारीजे प्रकाशित थाय छे.
- v 'परब'ना ग्राहक तथा परिषदना सल्य वर्षमां गमे त्तारे थई शकाय छे.
- v 'परब'नुं वार्षिक लवाजम रु. १५० छे.
- v विद्यार्थीओ माटे 'परब'नुं वार्षिक लवाजम रु. ७५ छे, प्रमाणापत्र साथे बीडवुं.
- v गुजराती साहित्य परिषदना वार्षिक तेमज आखवन सल्यपदना शुल्कमां 'परब'ना लवाजमनो समावेश थई जाय छे.
- v परिषदना वार्षिक व्यक्तिगत सल्यपदनुं शुल्क रु. २०० तथा संस्थागत सल्यपदनुं शुल्क रु. ३०० छे.
- v परिषदना आखवन सल्यपदनुं शुल्क रु. २,००० छे तथा संस्था आखवन सल्य ई रु. ३,००० छे. (विदेशवासीओ माटे ७५ पाउन्ड अथवा १३० डॉलर.)
- v 'परब' लवाजम तथा परिषद सल्यपद शुल्कनी रुकम मनीओर्डर अथवा डिमान्ड ड्राफ्टथी 'गुजराती साहित्य परिषद'ना नामे ज मोकलवी.

लेखकोने :

- v 'परब'मां प्रगट थतां लजाणोमांना विचार-अभिप्रायनी जवाबदारी जे ते लेखकनी रहे छे.
- v लेखकोने पोतानुं लजाण कूलसकेप अथवा A4 साठजना कागणनी अेक बाजुअे, सुवाय्य अक्षरे लपी मोकलवुं. पोस्टकार्ड, इनलेन्ड के यबरपीओमां कृति मोकलवी नडीं. प्रत्येक कृति नीये पूरुं सरनामुं लजवा तथा अेक नकल पोतानी पासे राषीने ज कृतिओ मोकलवा विनंती.
- v स्वीकृत कृतिनी जाण कराशे. टपाल-टिकिटे रॉटाडेवुं कवर मोकल्युं छशे तो अस्वीकृत कृति परत करवामां आवशे, अन्यथा कृति रह गणवी. पोस्टकार्ड मोकल्युं छशे तो अस्वीकृतिनी जाण कराशे.
- v पत्रव्यवहारनुं सरनामुं : तंत्री, 'परब' गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन, आश्रममार्ग, 'टाठम्स' पाछण, नदीकिनारे, पो.ओ. ४०६०, अमदावाद ३८०००८

E-mail : gspamd@vsn1.net

फोन अने ईकस : २६५८७८४७

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

ISSNO250-9747 परब

छूटक किं. रु. २०/-

माविक : गुजराती साहित्य परिषद वती मुद्रक अने प्रकाशक : प्रफुल्ल रावल (प्रकाशनमंत्री), गोवर्धनभवन, आश्रममार्ग, 'टाठम्स' पाछण, नदीकिनारे, अमदावाद ३८०००८ s तंत्री : योगेश जोषी s मुद्रणस्थान : शारदा मुद्रणालय, २०१, तिलकराज, पंचवटी पहेली. लेन, आंबावाडी, अमदावाद-६ & २६५६४२७८

અ નુ ક મ

પરિષદ-પ્રમુખનો પત્ર	કાવ્યસર્જનની પ્રેરણારીતિ પલટાઈ રહી છે ? • ભગવતીકુમાર શર્મા 4
કવિતા	સમજ્યા ? • પ્રવીણ દરજી 6, બે ગઝલો • અશોકપુરી ગોસ્વામી 7, ઘા પડે છે ને... • સંસ્કૃતિરાણી દેસાઈ 8, અને હા, આપણે પણ • સંસ્કૃતિરાણી દેસાઈ 9, મન થયું • ગૌરાંગ ઠાકર 10, ઊભો થવા • રામચન્દ્ર પટેલ 10
વાર્તા	પડ-છાયાના દેશે / પડવાના વેશે • પ્રાણજીવન મહેતા 11, ખટાશ વિહોણી આંબલી • શક્તિસિંહ પરમાર 14
નિબંધ	ગામડે મા, પિતાશ્રી અને... • બળવંત જાની 23, પહેલે પગથિયે જઈ પગ દીધો • ગુલાબ દેઢિયા 27
આસ્વાદ	કવિ મનહર મોદીની કાવ્યરચના : હું અને એ • લાભશંકર ઠાકર 30
વિદેશી સાહિત્ય	લાખવું એટલે... • બર્ટ્રાન્ડ રસેલ, અનુ. સોનલ પરીખ 37
વક્તવ્ય	જ્ઞાનસત્ર અને સરજાતા સાહિત્યનું સરવૈયું • રમણ સોની 41
પ્રાસ્તાવિક	વાસ્તવ અને કલ્પનાથીયે એક ડગલું આગળ... • પ્રકાશ મહેતા 44
વિશેષ	‘વણદીઠું વેધે તે શૂર’ • અશ્વિન મહેતા 47
સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન	મોહન પરમારની પ્રતિનિધિ વાર્તાઓ : માણવા-નાણવા જેવી વિત્તવાન વાર્તાઓ • બાબુ દાવલપુરા 62, પ્રેમજીભાઈનાં સ્મરણચિત્રો • ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ 67, ‘મેઘદૂત’ના ઉત્તમ ગુજરાતી અનુવાદનો નવો અવતાર – સાંગિતીક રજૂઆત સાથે • પ્રફુલ્લ રાવલ 70
અભ્યાસ	શયદા પારિતોષિક નિમિત્તે હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટની ગઝલયાત્રા • રાજેશ વ્યાસ ‘મિસ્કીન’ 74
પરિષદવૃત્ત	સંકલન : રાજેન્દ્ર પટેલ 77
સાહિત્યવૃત્ત	સંકલન : ઇતુભાઈ કુરકુટિયા 85
આ અંકના લેખકો	88
મુખપૃષ્ઠચિત્ર	અશ્વિન મહેતા

પરિષદ-પ્રમુખનો પત્ર

કાવ્યસર્જનની પ્રેરણારીતિ પલટાઈ રહી છે ?

મારા એક ચિરપરિચિત, પ્રિય યુવાન કવિની આ વાત છે. તે નિમિત્તે હું કવિતાસર્જનમાં કંઈક બદલાયેલા પ્રવાહનો સંકેત કરવા માગું છું. એ કવિએ ઊગતાવેત ઉત્તમ ગઝલો અને ગીતો લખ્યાં. એની રચનાઓ ભાવકો અને વિવેચકોનો એકસરખો આવકાર પામી. એના એક કાવ્યસંગ્રહની પ્રસ્તાવના મેં પ્રેમથી અને પૂરો અભ્યાસ કરીને લખી હતી. તેની રચનાઓના વિષયો પ્રણય, સંબંધો, જીવન વિશેનાં તથ્યો આદિ હતા. પણ હવે એના કાવ્યસર્જનની દિશા સમૂળી બદલાઈ છે. મોટા ભાગના કવિઓની જેમ એ પણ નિજી અનુભૂતિઓ, સ્વકીય સંવેદનો ઇત્યાદિથી પ્રેરાઈને કવિતાઓ લખતો. હવે એ સમાજની માગણી, પસંદગી, કહો કે ફરમાયશ મુજબ ‘કાવ્ય’ સર્જન કરે છે. કોઈકના લગ્નપ્રસંગનું ગીત, નાટકોનાં ગીતો, રિક્ષાવાળાઓની રિક્ષાઓ પરનાં સૂત્રો, કોઈની જન્મતિથિની ઉજવણી ઇત્યાદિ નિમિત્તે તેને કાવ્યસર્જન કરવાનું આમંત્રણ અપાય છે. અને તે પૂરા ઉત્સાહ અને નિષ્ઠાથી એ કામ કરી આપે છે. પૈસા કે લોકપ્રિયતા માટે તે આવું બધું લખે છે એમ જરાય કહી શકાય તેમ નથી, કારણ કે એની પાસે અઢળક ધન છે, તેનો વ્યવસાય ભરપૂર ચાલે છે. તેની જૂની લોકપ્રિયતા હજી અકબંધ છે. નવી લોકપ્રિયતા, એક રીતે કહીએ તો સીમિત છે. છતાં સામાજિકોના નવા વર્ગમાં વિસ્તરી છે. પણ તેણે આ બીજો માર્ગ સ્વેચ્છાએ પસંદ કર્યો છે. તેની કાવ્યસર્જનક્ષમતા હજીયે એટલી જ દૃઢ છે, બલકે અનુભવસમૃદ્ધિને આધારે તે કદાચ વધી જશે. અન્ય કવિઓના કાવ્યનું સેવન તે પૂરી નિસબતથી કરે છે. એવું નથી કે કોઈક સંજોગોએ તેનો આ દિશાપલટો કર્યો હોય, સ્વેચ્છાએ એણે આ માર્ગ સ્વીકાર્યો છે. તેણે મને એક વાર કહ્યું કે હવે હું તમારી જેમ, મોટા ભાગના બીજા કવિઓની જેમ નિજી સંવેદનોથી પ્રેરાઈને કવિતા નથી રચતો. મને થયું કે કાવ્યસર્જનની પરંપરાગત ધારાને વફાદાર રહીનેય થોડુંક આવું કામ તો, માણસની સામાજિકતાને કારણે કરી શકાય, પણ તેણે દિલચોરી કરી નથી. બીજો માર્ગ સ્વીકાર્યો એટલે પહેલો તજ્યો.

તેની આ વાતે મને ખાસ્સો વિશ્વુબ્ધ કરી દીધો. સર્વસામાન્ય રીતે અમે કવિઓ નિજી સંવેદનો, અનુભૂતિઓ, ઇત્યાદિથી જંકૃત થઈને કાવ્યો રચતાં હોઈએ છીએ. નવલકથા, વાર્તા, જેવાં સાહિત્યસ્વરૂપોમાં સામાજિક સંદર્ભો અને પરાનુભૂતિને વિશેષ સ્થાન હોઈ શકે. કેટલીયે વાર કાવ્યો પણ સામાજિક સંદર્ભ, સામાજિક પ્રતિબદ્ધતા સાથે રચાતાં જ હોય છે અને તેમાં કશું અનુચિત નથી. આપણાં આદરણીય કવિવિત્રી બહેન સરૂપ ધ્રુવે સામાજિક પ્રતિબદ્ધતા પ્રતિના સવિશેષ લગાવને વશવર્તીને પોતાની જૂની કાવ્યસર્જનદિશા બદલી નાખી તે સહદયોને વિદિત છે જ. સુંદરમ-ઉમાશંકર અને તેમના કેટલાક સમકાલીન કવિઓનાં કાવ્યોમાં ગાંધીયુગીય પ્રભાવ અને નિસબત આગળ પડતાં છે અને તેથી કાંઈ તેઓની કવિપ્રતિભા જરાયે ઓજવાઈ નહોતી. કવિવર રાજેન્દ્ર શાહનું

કાવ્યસર્જન મુખ્યત્વે આવાં બાહ્ય પરિબળોને વશવર્તીને ચાલ્યું નથી. તેમણે તો મહદ્અંશે સંવેદનો અને અધ્યાત્મ-અનુભૂતિને કેન્દ્રમાં રાખીને કાવ્યરચનાઓ કરી. મનુષ્ય સામાજિક પ્રાણી ગણાયો છે. કવિ પણ મનુષ્ય છે. સમાજથી સાવ છેદાઈને નિતાંતપણે પોતાની આરસમઢુલીમાં બેસીને કવિતાઓ કરતા કવિઓની પણ વિશ્વકાવ્યસાહિત્યમાં ખોટ નથી. મારી વાત કરું તો મેં પણ મુખ્યત્વે ગઝલ-ગીત જેવાં ઊર્મિકાવ્યો જ લખ્યાં છે – હું વ્યવસાયે પત્રકાર હોવા છતાં.

પણ અહીં વાત જરા જુદી છે. અહીં કવિએ પૂરી સ્વેચ્છાથી પોતાના કાવ્યસર્જનનો રાહ બદલી નાખ્યો છે. આવું બધું જે તે લખે છે તેમાં પણ તેનું ખાસ્સું કાવ્યકૌશલ પમાય છે. પરંતુ તેનાં પેલાં જૂનાં ગીત-ગઝલોની વાત જુદી જ હતી. એ દ્વારા સાચકલી કાવ્યરસનિષ્પત્તિનો અદ્ભુત આહ્વાદ મને પ્રાપ્ત થતો હતો અને હું ધારું છું કે બીજા ઘણા સહૃદય કાવ્યભાવકોની પણ એ જ લાગણી હતી.

આપણે કોઈ પણ સર્જકને એવી ફરજ ન પાડી શકીએ કે તું આ પ્રમાણે જ લખ. ‘વૃક્ષ ચલે નિજ લીલા’ – મને લાગે છે કે આવનારા સમયમાં કવિતાસર્જનના બદલાઈ શકનારા પ્રવાહનો આ એક નાનકડો પણ નોંધપાત્ર સંકેત છે. આજે સમૂહમાધ્યમોનો પ્રભાવ ખૂબ વધ્યો-વિસ્તર્યો છે. એ માધ્યમોની માગ અને શરતો ભિન્ન છે. કવિએ લખેલાં કાવ્યોમાંથી તે રેડિયો કે ટી.વી. પર જઈને પ્રસારિત કરે તો તે સાવ સારી વાત છે. ક્યારેક આવાં માધ્યમોની માગણીને પણ કવિએ વશ થવું પડે એ સમજી શકાય. સમૂહમાધ્યમો દ્વારા કવિતા વિશાળ વર્ગો સુધી પહોંચવા લાગી છે. ઇન્ટરનેટથી તો જાણે સમૂળી કાયાપલટ થઈ છે. પહેલાં કવિઓ અને કાવ્યો પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યિક સામયિકોમાં પોતાનાં સર્જનો પ્રગટ થાય તે માટે આતુર રહેતા. હજીયે એ કમ કાંઈ છેક અળપાયો નથી. અને તે સારી વાત છે. પરંતુ તે સાથે ઇન્ટરનેટની સુવિધાની જે પહોંચ વધી છે એનું આકર્ષણ ટાળવાનું મુશ્કેલ બનતું જાય છે. હું એવા કેટલાક સર્જકોને જાણું છું કે જેઓને માટે નેટ, મોબાઇલ, એસએમએસ ઇત્યાદિનું અધિક મહત્ત્વ છે. પહેલાં પણ કવિઓ રાજ્યાશ્રય પામતા અને કેટલાક તે શોધતા. કવિઓને ત્યારે આશ્રયદાતાની મરજીને વશ થવું પણ પડ્યું હોય, છતાં એ યુગમાંયે ઉત્તમ, સંવેદનપૂર્ણ કાવ્યરચનાઓ થઈ જ છે અને તે આપણું પરમ સદ્ભાગ્ય છે. આજેય બધી ભાષાઓમાં થોડાક ‘દરબારી’ કવિઓ હશે. હિન્દી હાસ્યકવિ-સંમેલનોનું પ્રાબલ્ય રોકી શકાય તેમ નથી. કેટલાય ધનિકો માટે કવિ અને કવિતા જાણે એક ‘સ્ટેટસ સિમ્બોલરૂપ’ બની શકે. લગ્નપ્રસંગે મંગળાષ્ટક રચવા-ગાવાની પ્રથા હજી સાવ નષ્ટ થઈ નથી. કવિઓએ લખી આપેલી કંકોતરીની ભાત ક્યારેક જુદી પડે છે. ગુજરાતી હિન્દુ લગ્નોમાં પણ હવે ક્યારેક ઉર્દૂ પરંપરા અનુસાર ગુજરાતીમાં ‘સેહરા’ લખાય અને ગવાય છે. આ બધાં સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓના મેળનાં ચિહ્નો છે. પણ હજીયે કાવ્યસર્જનની પરંપરાગત પ્રેરણારીતિમાં શ્રદ્ધા ધરાવનાર મારા જેવા માટે આ બધું કોઠે પાડવું બહુ સરળ નથી.

તા. ૧૧-૭-૨૦૧૦

ભગવતીકુમાર શર્મા

કવિતા

સમજ્યા ? | પ્રવીણ દરજી

હવે હું જ અજાણતાં મને પ્રશ્ન કરી બેસું છું...
ભાઈ, તમે કોણ છો ? શેની છે ફિશિયારીઓ બધી ?
શી છે ઓળખ તમારી ? શું છો તમે આ શહેરમાં ?
આ રસ્તાના માલિક
પેલો મોહલ્લો કે મોહલ્લાના છેવાડેનું ઘર,
ઘરનો બેઠકખંડ, બેઠકખંડમાંના સોફા –
આરામખુરશી, ચડા પીઓ છો એ ટેબલ,
જમો છો એ થાળી-વાટકી કે પેલું કમ્પ્યુટર – શું છે તમારું ?
ઓ તિરસ્મારખાં ! સમજી લો –
કશું કહેતાં કશું તમે નથી – પેલો તમારો અસબાબ પણ.
તમે ઠણઠણ ગોપાળ છો
ડણક કે ઠણક તમારા ખુદનું ક્યાં કશું છે ?
મોટા ભા ! સમજી લો –
તમે ક્યારે ઊઠવું,

ક્યાં બેસવું, શું ખાવું-પીવું,
શું ખરીદવું કે ક્યારે ક્યાં જવું – કશું નક્કી કરી શકો છો ખરા ?
તમારી સાથે તમે જ્યાં ને ત્યાં મોટું મોટું ટોળું લઈને ફરો છો
એ ટોળું જ જીવે છે, તમે નહીં !
પેલા અસબાબ અને તમારી ઇચ્છારાણીના માલિક ટોળું છે, તમે નહીં !
તમે તો દલાલ છો, દલાલી મેળવીને રાજી રાજી છો.
ભલે તમે ઉધામા કરતા હો
પણ તમે નથી કરી શકતા પૂજા,
નથી પોકારી શકતા બંડ, પંડ જ મોટો પ્રશ્નાર્થ છે !

પેન્શનના ચોપડે બચેલા નામને ગોખ્યા કરો...
ટોળાની પ્રશસ્તિ કરતા રહો, દલાલીને ઊજવ્યા કરો...
તમે જે છો તે આ છો – આ શહેરમાં, સમજ્યા ?

૧. કાં તો શરસંધાન કરી લ્યે

કાં તો શરસંધાન કરી લ્યે,
અથવા સઘળું મ્યાન કરી લ્યે.

લીધું છે જો જમણા હાથે,
ડાબા હાથે દાન કરી લ્યે.

પળ પળે પળ પ્રત્યક્ષ માની,
બધ્ધિબધ્ધું બ્યાન કરી લ્યે.

અરુપરું અંધારું છે પણ,
સમજી જાશે સાન કરી લ્યે.

બંધ બેસતી પ્હેર પાઘડી,
નથી માપની; ભાન કરી લ્યે.

સહુની વચ્ચે, સહુના જેવો,
એમાં તું પહેચાન કરી લ્યે.

વા-વંટોળ ત્સુનામિ વચ્ચે,
સ્થિર થઈને ધ્યાન કરી લ્યે.

૨. બે મારગ બતલાવે છે

બે મારગ બતલાવે છે,
પણ, જોડે ના આવે છે.

અંધારાં ચોમેર કરી દઈ,
વીજળીને ચમકાવે છે.

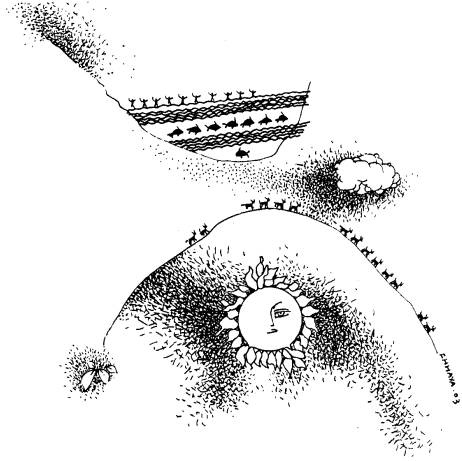
પતિવ્રતાનાં મોહશે મન,
વેળાસર ચેતાવે છે.

હંસો; જળનાં જીવડાં ખાય ?
એમ કહી અટકાવે છે.

મૂઈ માને શું ધાવે છે ?
રાતદિવસ ધમકાવે છે.

મોસાળું કરશે શ્રીહરિ,
ઠકો કરી શરમાવે છે.

ધન નવ આપ્યું, વારું થયું,
દેખ; ગઝલ વરસાવે છે.

શરીર પર ઘા પડે છે ને

વહેવા માંડે છે તેમાંથી આનંદ

ફટાફટ સાંધી દઈ છું એ ઘાને

આમ તો જિંદગીની રમત રમતી વખતે

બધા થઈને સાઠ અંક બનાવવાના હોય છે.

તેને મેં વહેંચી દીધા છે સમાન રીતે.

પૈસા માટે વીસ, આનંદ માટે વીસ અને ખ્યાતિ માટે વીસ.

જોકે પેલાએ પૈસા માટે રાખ્યા છે સાઠેસાઠ.

ને પેલા બીજાએ બધા જ અંક ખ્યાતિ માટે.

ઓછું જોખમ છે સમાન વિતરણમાં...

એટલે જ ઘા પડે છે ને લાગણીઓ વહી ન જાય

એટલે સીવી દઈ છું ઘાને તરત.

કોઈક ઘામાંથી વહી જાય છે પૈસો

તો કોઈકમાંથી ખ્યાતિ.

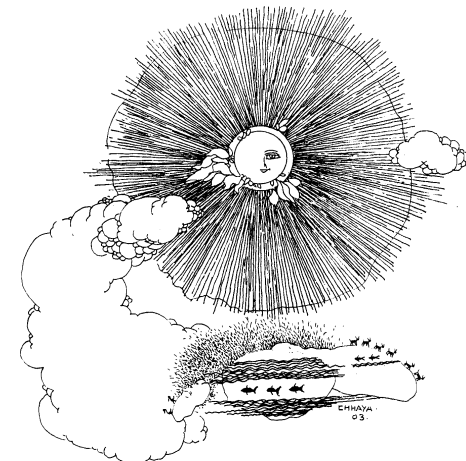
એક ઘાને સીવું છું તો બીજામાંથી વહી જાય છે,

બીજાને સીવું છું તો ત્રીજામાંથી...

એના કરતાં એક જ ઘા તરફ ધ્યાન આપું

આનંદને જ બચાવ્યા કરું

તો કદાચ વ્યૂહરચના તરીકે વધારે સહેલું નહીં ?

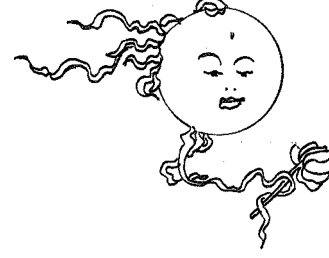
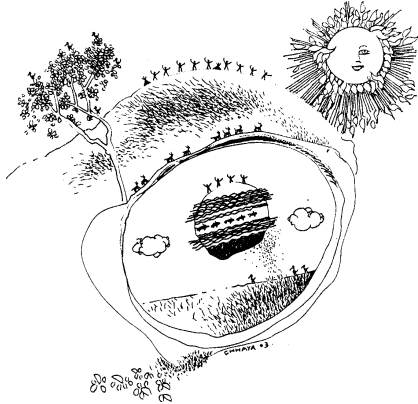

અને હા, આપણે પણ | સંસ્કૃતિરાણી દેસાઈ

‘સ્ટેચ્યૂ !’
કરીને જ્યારથી રોકી દીધા છે
ત્યારથી
પહાડ પણ ઊભો રહી ગયો છે
ઝાડ પણ તદ્દન સ્થિર
હિમપર્વત પણ
આકાશ અને સૂર્ય પણ
અને હા, આપણે પણ.

જોકે અંદરથી જીવંત છે
એટલે પહાડ થોડી હરિયાળી ઉગાડવા કરે છે પોતાના પર
ને ઝાડ પણ પાંદડાંઓ નવાંકુરિત કરતું રહે છે
ઓગળતો જાય છે હિમપર્વત ધીમે ધીમે
ફરતાં રહે છે વાદળો આકાશમાં આમથી તેમ.
ને જ્યા કરે છે સૂર્ય પૂર્વથી પશ્ચિમ.
ઓછું થઈ ગયું છે બધાની પ્રવૃત્તિઓનું પ્રમાણ.
‘સ્ટેચ્યૂ’ આદેશને લીધે
આપણે પણ પાડીએ છીએ સવારથી સાંજ
કાંઈ વિશેષ નવું ક્યાં વગર.

‘સ્ટેચ્યૂ’ની રમતમાંથી
હવે મુક્તિ ન આપવી જોઈએ ?

ઊભો થવા | રામચન્દ્ર પટેલ

બેઠી, નિરાંત હતી જે સ્થળમાં, નજીક
કોઈ ન મંદિર, તળાવ : ન ક્યાંય પાણિયો,
જોડે જતી જળપ્રવાહ, લઈ ફાટખીણ
ગુંજે : રહી રહી તરંગ ચઢી વિરામે.

વૃક્ષો બધાં તિમિર ઊંચકી મૂકતાં શિરે
ત્યારે અસ્પર્શ રહી ભીતર જીવ સંચરે...
મીંચાય આંખ અમથી બની જાય આગિયો.
એકાન્ત તંગ તમરાં સ્વર બહાર કાઢે.

વ્હેતો સમીર હળવાશ ધરી હરે ફરે...
ને પાછલી ખટઘડી વન સાથ નાચે,
સાચે કિંશુક સઘળાં મધુકોષ પીવે.
આરૂઢ સૂર્ય, ધપતો રથ, દેખું સાંભળું...

ઊભો થવા જઈ ઘડી તહીં કોક ખેંચે,
શું કર્ણ, નાક, ચખ-ને વન કેંક વ્હેંચે ?

મન થયું | ગૌરાંગ ઠાકર

આ જગતને ચાહવાનું મન થયું,
લ્યો મને માણસ થવાનું મન થયું.

એક કૂંપળ ફૂટતી જોયા પછી,
ભીંત તોડી નાંખવાનું મન થયું.

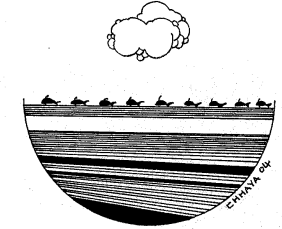
આ પવન તો ખેરવી ચાલ્યો ગયો,
પાન ડાળે મૂકવાનું મન થયું.

આ તરસ સૂરજની છે કહેવાય ના,
અમને નદીઓ ઢાંકવાનું મન થયું.

જાળ ને જળ એકસરખાં લાગતાં,
માછલીને ઊડવાનું મન થયું.

કોણ જાણે કઈ રમત રમતાં હતાં,
બેઉ જણને હારવાનું મન થયું.

મન મુજબ જીવ્યા પછી એવું થયું,
મન વગરનાં થઈ જવાનું મન થયું.

પડ-છાયાના દેશે / પડવાના વેશે | પ્રાણજીવન મહેતા

રસ્તે ઠેસ વાગી. થોડું લોહી નીકળ્યું. ટપકતાં લોહીનાં ટીપાંને ચંપલથી ઘસી કાઢ્યાં. લોહી જોઈ ધુજારી પ્રસરી. સુકાતા લોહીને જોઈ રહ્યો. લોહી-ટીપાં પાછળ રહી ગયાં. હું આગળ નીકળી ગયો. આખરે રઝળપાટથી થાકી લોથપોથ ઘરે પહોંચ્યો.

બારણા આડે કાળી બિલાડી મારી રાહ જોતી હોય તેમ અંધારે બેઠેલી. એની આંખો અંધારે ચમકતી. આંખો પટપટાવતી, મને જોઈ મિયાઉં કરતી દૂર નીકળી ગઈ. મિયાઉંના પડવામાં અટવાઈ ઊભો રહ્યો. મિયાઉંના પડવામાં અર્થસૂચક અવાજ હતો. સમજાયું નહીં. બધું પડતું મૂકી બારણે લટકતું તાળું ખોલ્યું. દરવાજો ખૂલતાં કિચૂડ કિચૂડ કકળાટ કરતા અવાજો વાતાવરણમાં પસરી ગયા. સમજાયું નહીં. અહીં ઠેરઠેર પસરવું મહત્ત્વનું લાગે.

ઠેર, બત્તીના ઝાંખા ઉજાસે ઘરનો માહોલ જોયો. ઘર છોડી બહાર નીકળ્યો તે અગાઉનો માહોલ તેવો જ તેવો. વેરવિખેરથી વિશેષ કંઈ ન મળે. ટેવવશ ઘરને સાફસૂફ કર્યું. સામગ્રીને ફેરથી ગોઠવી. થોડો હાશકારો ખાધો. હાશકારો ફળ્યો નહીં.

ફળવા જેવું કશું નહોતું. મૂળ હું જ હુંમાં ન રહ્યો. પંખાની સ્વિચ હાથ વગી. ફૂલ સ્પીડે ફેરવ્યો. આસપાસ અંધારું પથરાયેલું. આછા અંધારને ઝાડું મારવાની ઇચ્છા થઈ. ફળીભૂત ના થઈ. અડું ને બટકણો અંધાર મારાથી દૂર સરી જતો જોઉં. આગળ વધવાની હામ ન કરી. બટકણા અંધારને એકઠો કરી બત્તીના ઉજાસે નિરાંતે જોઉં. એવું શક્ય નહીં.

અશક્યને શક્ય કેમ કરવું એની આવડત અગાઉ કેળવેલી નહીં. પથારીને ઝાપટઝૂપટ કરી વ્યવસ્થિત કરી. ઊંડો શ્વાસ લીધો. પગ લંબાવ્યા. છત પર ઝડપફેર ગોળ ઘૂમતા પંખાને જોયા કરું. આમતેમ પડખાં ઘસ્યાં. બત્તી બુઝાવી. તે પહેલાં ઘડિયાળ જોઈ - અંકે કર્યું. કેટલા વાગ્યા ? સૂવાનો સમય તો સમયે આવશે. કદાચ, નિરાંતે ધીમે ડગ માંડતી ઊંઘ પણ આવશે.

ઊંઘ આવશેનું રટણ રટતો રહ્યો. મણકા ખૂટ્યા. માળા તૂટી. ટૂટફૂટ મારી સામે પડ્યું. સોય-દોરો લઈ મણકા પરોવું, ફેર માળા-મણકા ફેરવું. એમ ના થયું. વિચારવા બેઠો. પલંગે બેસી ગોઠણે તકિયો ગોઠવી, માથું ઢાળી - શું વિચારું તે સમજાયું નહીં. છતાં પ્રયત્ન છોડવો નહીં - નક્કી કર્યું. માથું ઢાળી વિચારતાં વિચારતાં -

રઝળપાટમાં ક્યાં ને ક્યાં દૂર નીકળી જવાયું તે જાણ્યું. ગીચ વસ્તીભર્યા માહોલથી ચાલતાં ચાલતાં છેક દૂર નીકળી ગયો. પાછા વળવાની ઇચ્છા થઈ. રસ્તો મળે નહીં. સ્મશાને ડાઘુઓ ત્યાંથી પાછા ફરવાની તૈયારીમાં. પૂછ્યું - ભાઈ આ રસ્તો કઈ તરફ

જાય ? એકે કહ્યું, આ રસ્તો અહીં જ અટકે. આગળ જવાનો કોઈ બીજો રસ્તો નહીં મળે. પેલા ભાઈનો જવાબ સાંભળી હેબતાઈ ગયો. થોડી વાર પછી પેલા ભાઈએ જ કહ્યું - આમ આ તરફ વળો. અમારી સંગાથે ચાલો. થોડે દૂર જઈ, બીજો રસ્તો ફેંટાશે. ત્યાં પણ પૂછશો - કદાચ તમારો રસ્તો તમને આપમેળે મળી જાય... કદાચ -

મારગ બતાવવા અહીં કોઈ ઉત્સુક નહીં. ઠેલા ઠેલા ખાતો આગળ વધ્યો. ગલી-ગૂંચીમાંથી પસાર થતાં છેવટ મૂળ મારગ મળ્યો તો ખરો. બીકણ સસલા જેમ મનમાં બીક પેઠી. થયું, આ મારગ તો ઘર તરફ મને દોરી જાશે ? તો શું કયો રસ્તો મને ઘર તરફ દોરી જશે ? મેં મને જ પ્રશ્ન કર્યો... ઉત્તરની અપેક્ષામાં ઊભો રહ્યો. પગમાં કળતર ઊપડી. શું કરવું, ક્યાં જાવું - અવઢવ થઈ. ત્યાંથી પસાર કોઈ અજાણ જણને પૂછ્યું તો કહે, આ રસ્તો ચોતરફ ફેલવલો. આમથી જાવ કે તેમથી જાવ - જાવા માટે જાણે રસ્તા ઘણાબધા. જાવ ભાઈ જાવ. ઊભા રહેશો તો અટવાઈ જશો. દીવા-બત્તીના થાંભલા જેમ ખોડાઈ રહેશો ત્યાં ને ત્યાં જ.

તે ભાઈના સૂચનને અનુસરી આગળ વધ્યો. સૂમસામ મારગે દીવા-બત્તીના આછાપીળા અજવાળે આગળ થોડે દૂર નીકળી ગયો. જાવું ક્યાં ને કેમનું - તેની સૂઝ-સમજ પડી નહીં. આગળ વધતાં તમ્મર આવતા લાગે. તમ્મરને અવગણી કોઈ જણ સામે મળે તો તેને પૂછવા પ્રયત્ન કર્યો. કોઈ ન મળે ધોરી મારગે. દુઃસ્વપ્ન જેવું થયું. સ્વપ્નમાં પણ દુઃસ્વપ્ન ના મળે એવું વિચારી ફેર આગળ વધ્યો. ત્યાં, પડેલ પથરે પાછી ઠેસ વાગી. સિસકારો નીકળી ગયો. સિસકારો સાંભળી દૂર ઝાંકડે બેઠેલા ગાંડાઘેલા જેવા ભાઈ મારી નજીક દોડી આવ્યા. શું થયું, કેમ થયું પૂછ્યું-જાણ્યું. કદાચ અહીંના રહેવાસી હોય. મેં કહ્યું - હું ભૂલો પડ્યો છું. રસ્તો મળતો નથી. શોધું છું ઘર જવાનો રસ્તો. કદાચ રસ્તો શોધે મને. કેટલાય સમયથી આમ એકમેકને શોધીએ છીએ. તમે મને રસ્તો દેખાડો તો હવે ઝટ્ટ ઘરે પહોંચી થોડો શ્વાસ લઉં. પેલા ભાઈ મને જોઈ જ રહ્યા. એમણે ન તો કાંઈ મારું સાંભળ્યું, ન તો સમજ્યા, ફક્ત મને બાધો સમજી જોઈ રહ્યા.

ઘેલાભાઈ પ્રશ્નચિહ્ન જેમ ફક્ત ઊભા રહ્યા. ન હકાર ભણે ના તો નકાર. થોડીવારે એમને સૂઝ્યું, વિચારી કહ્યું : તમે આ ગામના છો ? લાગતા નથી. છતાં તમને રસ્તો મળતો નથી - એ તો નવી નવાઈની વાત. મેં કહ્યું - હું અજાણ રસ્તે ફેંટાઈ ગયો. પાછા વળતાં રસ્તામાં અનેકને પૂછ્યું. કોઈને ફુરસદ જેવું ના લાગ્યું. સહુ કોઈને જાણ હશે, છતાં અજાણ થઈ આગળ નીકળી જાય. ભળતો રસ્તો ચીંધી. ત્યાં તો એકાએક ઘેલાભાઈ મોટેથી હસ્યા. એમના હાસ્યથી ચોમેર દિશાઓ હચમચી. હસવાના અવાજે જાણે ગર્જના થઈ. ત્યાંથી જરી દૂર જઈ ઊભો. ઘડીપળમાં શું થઈ ગયું ? સમજાયું, ત્યાં તો રઝળપાટમાં દૂર નીકળી ગયો. થાકી લોથપોથ. રસ્તે અવરજવર નહીંવત્ રડ્યુંખડ્યું કોઈ પસાર થાય. જોઈ રહું. હવે, કોઈને પૂછવાની હામ ન રહી. આકાશે દૂર ચાંદાનો પ્રકાશ પડતો. ઝાડપાન હલબલ જોઉં. ધીમેધીમે ચાંદાના ઉજાસે વધુ દેખી

શકું નહીં. મૂંઝવણમાં ગોઠણે માથું ઢાળી બેઠો રહ્યો - ક્યાર લગ.

ફરી વિચારું - શું થયું છે આજે મને ? કેમ આજે મને મારગ નથી મળતો ? શું મારી યાદશક્તિ નબળી પડી કે પછી છૂમંતર ભણી ગઈ ? ના, એવું નહીં. ભલે રઝળપાટમાં થાકી લોથપોથ થયો, છતાં મન સાબૂત. બધું યાદ કર્યું. વેરથી નીકળી દૂર દૂર નીકળી ગયો. પાછા વળતાં શું થયું કે પાછા ફરવાનો રસ્તો જ ન મળે. સામે મળતાં અનેક જણને પૂછ્યું - રસ્તો ચીંધે તો ભળતો રસ્તો ચીંધે. ભમરડાની જેમ મને જણેજણ ગોળગોળ ફેરવે. અહીંથી ત્યાં - ત્યાંથી અહીં અને હું ફરતો રહ્યો અહીંથી - ત્યાં - ને -

શૂન્યમનસ્ક હું. હું શું વિચારું - તેની મને જાણ નહીં. છતાં મનમાં કંઈ ને કંઈ સતત ગડમથલ ચાલતી રહે.

બાંકડે નિરાંતે બેઠો. મધરાત થઈ લાગે. કારણ અવરજવરનું નામ નહિ. થયું - આ નામ વગરના ગામમાં શું ને શાને વસવાટ કર્યો ? અહીં કોઈ મારગ ચીંધે નહીં લાગ્યું - અજાણ્યા ગામે વસવાટ કીધો ? સહુએ પોતપોતાની વસાહત સ્થાપી છે ? હું શું જાણ - કારણ, બધા લાગે એકબીજાથી સાવ અજાણ. અજાણને પૂછ્યું તો તે પણ પોતાથી સાવ અજાણ લાગે.

બાંકડેથી ઊઠવાનો યત્ન કર્યો, નિરર્થક. પગ ત્યાં ખોડાઈ ગયા. ગોઠણને ટેકે ફરી ઊભા થવા પ્રયત્ન કરી જોયો. બન્ને ગોઠણ સખત, પથરા જેમ લગોલગ ખોડાઈ ગઈ. ઊભા થવાનું હવે શક્ય નહીં. અંગેઅંગ અકડામણ. શું થયું મને ? હું પ્રશ્ન પૂછું મને. ઉત્તરની અપેક્ષામાં ત્યાં ખોડાઈ ગયો.

ઉત્તર કોણ આપે મને ? હવે અપેક્ષા શેની શાને ? મનમાં ગભરામણ થઈ. ના ઊભા થઈ શકાય. ના તો ઠીકઠાક બેસી શકાય. અંગેઅંગ જકડાઈ જાય. હાથ હવામાં ઊંચે લઈ જઈ - અજાણપણે પેઠ પડે. સાવ અચેતન. શ્વાસ રૂંધાય. ઉચ્છ્વાસ અટકે. ટુકડે ટુકડે બટકી જાતું સર્વસ્વ. મારી સમક્ષ શું ભજવાઈ રહ્યું છે તે હું જ ના જાણું. ફક્ત આંખ પટપટે વગર કારણ. નજર સામેથી પસાર થતું કોઈ અન્ય જણને પરખી શકું કે નહીં - પરખશક્તિ ખર્ચાઈ ગઈ જાણે. જાણ - હાડ સોંસરી કંપારી વછૂટી. ધૂજારી અનુભવી. શું થયું એકાએક તેની જાણ નહીં. થીજી ગયેલું લોહી ધીમે ધીમે શિરાઓમાં ફેર પસરતું લાગ્યું. રુધિરભ્રમણ કારણે અચેત શરીરમાં ગરમાટો આવ્યો. જકડાઈ ગયેલ હાથ-પગ-ગોઠણ સમેત ફેર ચેતનવંત થયા. કયા કારણે - શું હશે બધું ભીતરનું ભીતર ? જાણવાની ઈચ્છા થઈ - જાણી ન શકાયું કેમેય. અજાણ પણે થયા કર્યું -

હામ ભરી ઊભો થયો. ડગ માંડ્યા. બેચાર-છ ડગ આગળ વધતાં તો ચક્કર જેવું લાગ્યું. ત્યાં થડના ટેકે ઊભો. પાછો યત્ન કરતાં થોડું આગળ ચલાયું. સૂમસામ સમયમાં હું એકલપંડ આથડું અહીંથી તહીં ને - તહીંથી -

અહીં બેઠો પંડ-છાયાને પડકારું - પિંડના પડછાયાને બસ હવે પિંછાણું. પિંછાણું

સમગ્ર. છતાં હું અજાણ હુંથી. સમજાતું કેમેય નથી કે હું કેમ અજાણ્યા ગામમાં અજાણતા પ્રવેશી ગયો ? આગળ વધવાની દિશા ન મળે. પાછળ હટવાની જગા ન મળે. ત્યાં ખોડાઈ વિચારું વિચારહીન દશામાં. એક તો નિર્જન મારગ. રસ્તા અજાણ્યા. અવરજવર નહીંવત. ના, નહીં જ વળી. કોને જઈ પૂછું હું ક્યાં આવી પહોંચ્યો ? કોણ મને જવાબ આપશે ? થડના ટેકે શૂન્યમને ઊભો રહ્યો.

પો ફાટવાનો અણસાર જણાયો. ફરફર ફરકતાં પાન-પાન ડાળી હલબલ. હલચલ અંદર-બહાર. પંખીગણ કલબલ. કલશોર બસ સઘળે કલશોર. આછા ઉજાસે જોઉં. ઊડાઊડ કરતા આ ડાળેથી પેલી ડાળે. ટગલી ડાળે બેઠા ઘુવડ ઉજાસના ભયે આંખો મીંચી નિરાંતે ઘોરવાની તૈયારી કરી રહ્યા. સુગરી માળો છોડી ઘાસ-સળીની શોધમાં ઊડી. ઉંદર-છછૂંદર પટ ખોદતા-ખોતરતા કંઈ મળેની શોધમાં દર બહાર નીકળ્યા. દૂરથી શિયાળવાની લાંબી લાળી સંભળાઈ. વાતાવરણે ચહલપહલ મચી.

આકાશ ચક્રાકારે ફરતું, અવકાશ ગોળાકારે ઘૂમે. આકાશ-અવકાશને એક છેડેથી ઝીલવા ઈચ્છું ત્યાં બીજે છેડેથી છટકી જાય. છટક રમતમાં હું ફંગોળાય ક્યાંક દૂર. ગડમથલમાં અટવાયો પાછો.

અંત વગરની અંતકડી. ના તાળો મળે, ના ફૂંચી. હું પહોંચી ગયો પડઘાના દેશે. ચોતરફ મને પડઘા ઘેરી વળે. સૂનકાર સમયમાં હવાતિયાં મારતો, પડઘાને દૂર હટાવું. ત્યાં ફેર પડઘા જ પડઘા ઘેરી વળે. મારી આસપાસ ઘૂમે. નિરાશ થઈ, કાને આંગળા ખોસી પડઘાને ન સૂણું, પણ -

પડછાયાના દેશે વસવાટ મારો. છાયા પણ ના પૂછે - હું કોણ - તું કોણ ? મારગ શોધતાં મળ્યો મારો પડછાયા. પંડ-છાયાને હવે ઓઢી-પાથરી શ્વસું. ધીમા પડતા શ્વાસ-ધબકારને ધમણ સમ ફૂંકું, કદાચ ફરીથી શ્વાસ-ઉચ્છ્વાસ ઉપર-તળે થાય - કદાચ - સફાળો જાગી ગયો. ઘેનભરી આંખો ચોળતાં બારીએથી આવતો ઉજાસ જોયો. પો ફાટ્યો, જણાયું. આળસ મરડી ઊભો થયો. જાણ્યું - બાંકડે બેઠાં જકડાઈ ગયેલા. તે ફેરથી સ્વસ્થ. દુઃસ્વપ્ન પૂરું થવાની અણીએ - ત્યાં દરવાજો ખોલી જોયું તો દરવાજા બહાર સામે હું ઊભો અન્ય - ધારી ધારી જોયા કર્યું; પેલા અન્યને એકીટશ. બસ જોયા કરું આ કોણ - હું કોણ અને -

ખટાશ વિહોણી આંબલી | શક્તિસિંહ પરમાર

ખાટલીમાં પડી પડી હું અંકાશ નીરખતી હતી. કેવું જોતી વારમાં મોહી પડાય એવું હતું ! જે દિ' રાતની રાણી એનાં આંખાંનું તોરણ પરોવતી બેઠી હશે, અને કોઈના આવ્યાના ભણકારે એના ઘરના જાળિયે દોટી ગઈ હશે... ને સંધુંવે વેરાઈ પડ્યું હશે આખાયે આભમાં... અને ટમટમવા લાગ્યું... ઓ...પણે... ખોરડાની મૂઢેર પછવાડે ચાંદાની

થાળી પડી...

...તીં આ પથારો દેખી એની બા વઢી નૈ હોય...આભ જેવું આભ તે ક્યારે વાળી રે'વું...!

કામની વાતથી જ હું તો પડખું ફરી ગઈ.

પડખે દોલુ ઊંઘતો'તો, એને સરખું ઓઢાડયું.

ફરજાના ખૂણામાં કંઈક ખખડાટ થયો... તેમાં મને લાગી બીક !

...કીધું'તું બાને. મારી ખાટલી છેલ્લે નો ઢાળતી... નોય - હોય આખી રાત ફફડયા કરવાનું...

...ઠેક...હાં... ભલું યાદ આવ્યું. ટીડો સસલાં લાવ્યો'તો ઈનો અવાજ હશે.

ફરજાના ખૂણે એક હડફામાં ટીડાએ સસલાં પૂર્યાં'તાં.

સસલાં બચાડાં...!

સાવ... મૂંગા...!

મૂંગા એવા કે પૂરી ઘો હડફામાં તોય મૂંગા ને મૂંગા. હા, થોડી ફૂદાફૂદ કરે પણ એય મૂંગેમૂંગી તે કોણ દેખે ? ઈમાંથી હમણાં હમણાં એક સસલી વિયાણી'તી. બે બચોળિયાં જણ્યાં'તાં, કપાસનાં જાંડવાં જેવાં.

‘આ...વ...આ...ઉ...ઉ...આ...ઉ...’

‘હાય, માડી... આવું કોનું છોકરું રોવે છે અધરાતે ?’

મારી છાતીમાં તો થડક...થડક...જાણે કોઈ સૂપડું લઈ ધાન ઝાટકતું ન હોય ! ત્યાં તો ફરજાની વંડી કોર ઓછાયો દેખ્યો ને શેરીની ટુબલાકડીના અજવાસમાં મીંદડી દેખી... વંડી ઉપર.

‘હાશ મીંદડી છે... હું તો કેવી...’ કપાળે વળેલા પરસેવે ચોટેલી લટ સમી કરી.’

આ એક ઘોળી મીંદડી હમણાંથી બૌ હળી ગઈ છે, મૂંઈ છેય કેવી રૂપાળી...!

મારી ખાટલીમાં ને પવનની લહેરખીઓમાં મીઠાશ વધ્યે જતી હતી, આભના તારાઓ લહેરાતા... જલમલતા... સરવરતળિયે તગતગતા હોય તેવા ચળકતા'તા. મને ઊંચકાનાં ઝોલાં ઉપર ઝોલાં આવતાં'તાં. એકુંક ઝોલે ક્યાંની ક્યાં...ય ફંગોળાતી હતી. દયલી, જીકું, સોનકી, લાભુ, બાવાની સોનકી, લાડુ... બધું મારો ઊંચકો વારીને મને કગરે... મને કનડે....

‘ચકુ હવે તો અમને ઈનું નામ કે ?’ બાવાની સોનકી બાવળનો પરડો ચાવતી ગળે પડે.

‘કે કે નકર ખાલી પેલ્લો અખશર કે...’ લાભુએ કીડિયારાના લોટનું છાલિયું ધર્યું ને કે છે, ‘અય આમ જો એની એબીશીડીનો અખશર આ કીડિયારામાં લખ્ય... અમી વરતી જાશું બસ !!’

મેં કીટ્યું ઊંચકાની એક મોટી ઠેશ લેતાં... ‘નાર...માડી... મારા કર્યા-કારવ્યાં વરત જ બળી જાય ને !’

અ...ને... ઊંચકાનો હિલ્લોળ...

નાની એવી ઠેસ લવને ક્યાંય ફંગોળાવ ઊંચે...ઊંચે...ક્યાંય ઊંચે આભમાં...

ઝીલુ આખું સમાણો સૂરજ ને ખાળું છાતી સમાણો દરિયો... જીરવું... અ...ને... ઊતરતા વ્હેત અધમણ ઉછાળો પેટમાં...ચણિયો સંકેરું... ત્યાં લટું લેરે જાય ને લટ સમારું ત્યાં ચૂંદડી... કોઈ ઠિ' ને ને આ તે શી વાત...! ઊંચકામાં અડોઅડ કો'ક બેઠેલો ભાળું... એનાં ઊડઊડ થાતાં લટુરિયામાં અમરો મ્હોરે... મારા ગાલે અથડાતાં એના સુવાસમાં ડમરો ફોરે... ને ફરી ચડે હિલ્લોળ...

ચકર... ચકર... ચકરાવા આવતા ગયા ને હું ઊંડી ને ઊંડી અતળમાં ઊતરતી ગઈ... ઊતરતી ગઈ...

‘ચકુઉંઉં..., ઊઠ હવે તો તડકોયે ઓસરી ઊતરી ગ્યો, ભૈશા'બ આ છોડી પવણીને કાં તો પાશી આવશે ને કાં તો પાશી થાશે.’

...અ...ને આપણી આંખ્યું જરાતરા ઊઘડી, જાગીને જોઉં તો નૈ ક્યાંય ઊંચકો કે નૈ એકેય ગોઠણ્યું... કે નૈ ઓલ્યો નંદનો ગોવાળી.

હામે જમ જેવી મારી બા.

માથે ટુવાલ વીંટીને મને જગાડવા જાણે રામાજુગથી રૂડા મનવે.

અંતે હું જાગી, રાતના ફરેલી કુદરડીના ફેર હજી ઊતર્યા નો'ય એમ આંખ ઊંચી ન્હોતી થતી. મીંચેલી આંખ્યે, ઊંચા તાણેલા નેણે ગળામાં અંબામાનાં ચગદાને વંદું. ને કમખાનું ઊઘડી ગયેલું બટન ભીડતા જ મનમાં પેલ્લો સવાલ થ્યો.

‘અત્તારે... મીતેસ, શું કરતો હશે...??’

‘તીધ્યાર થાતો હશે, ને નકર નહાતો... હાયહાય... શીતારામ...! શીતારામ...! અતારના પોરમાં ભગવાનનું નામ લ્યો ચકુબાઈ !’

આ હજી કેમ બેઠી બેઠી મલકાય છે...! ક્યાંક ગાંડીની નો થઈ જાય...! બાએ બાર'થી જ ચીંટિયો ભરી લીધો જાણે. તે આપણને લાગ્યું આકરું... તેમાં ‘હાશ... મારા લોહીની પીનારી’ કહેતાક ને ચોટલો પાછળ ફગાવતા ઊભા થઈને ઉંબરે આવ્યા.

‘સબ્બ...સબ્બ... સબાકૂ... સબ્બ...’ તાલમાં અવાજ સાંભળ્યો. નવી રજાઈ માંડવા સારુ બા રૂ પીંજતી હતી, ખાટલાની પાંગથ ઉપર બેઠીને. બે સોટીઓથી ખાટલામાં પાથરેલું રૂ પીંજતું હતું, રૂનાં નાનાં-મોટાં ગૂંચળાં હવામાં ઊડી ઊડીને પડતાં હતાં ને ખાટલામાં ઉપરતળે થતાં હતાં. અસ્સલ સસલીના બચ્યાં જાણે.

S

‘મોટૂ બેન, માલુ ચા ડુડ...’ દોલુ રાંધણિયાના ઉંબરે ઉભડકીને બેઠો.

‘અલે જાગ્યો માલો ડીકો...!’ મેં ભાઈને વ્હાલથી બોલાવ્યો.

જવાબમાં દોલુએ બેઠે બેઠે જ એકી કરી. મેં દોડીને ઊંચકી એને ઓસરીની કોર્યે ઊભો રાખ્યો. ઘડિયાળમાં જોઉં છું તો મોટો કાંટો ઠબલાઈને ઊભો. સબ દૈને ચૂલો ઠાર્યો ને મઈથી છમછમાટ કરતા ધુમાડા નીકળ્યા. કોઈ જોતું નથી જાણીને ચૂલા ઉપર

ચડીને જાળિયા વાટે બા'ર જોયું. પણ હજી કંઈ અણસાર નમ્ને. ચૂલામાંથી નીકળતો ધુંવાડો મારા પગે થઈ આખાયે ડિલમાં અમળાઈ-વમળાઈને મને વીંટળાઈ રહ્યો. મનમાં થ્યું કે 'ટેમ તો ક્યારુંનો થઈ ગયો છે...' ત્યાં તો... 'મનેય ઘોડાડાડી દેથાડ ને...' કહેતોક્ દોલુ કૂલો વલૂરતો ઊભો હતો. હું તો દૂધની તર ખાતી પકડાઈ ગઈ હોઉં એમ તરત ચૂલા ઉપરથી ઊતરી પડી.

'ન્યાં નો જોવાય હોં... ન્યાં સે ને જાળિયા બા'ર હત્તરશીંગો બેઠો છે...'

મેં દોલુને તેડી લીધો, એણે વલૂરેલા કુલે પંપાળતાં કહ્યું, 'મનેય થત્તર શીંદો ધોવો થે...' દોલુએ મારા કાનની કડી ખેંચી.

'કડી મૂકી દે લે, તને ટીકડો આપું... હત્તરશીંગો નો જોવાય. આપણને ગાલે બટકું ભરી જાય... બાપ્પા...!' બોલતા મને દાંત આવ્યા... (અમસ્તા જ વળી...!)

'ચકુઉઉ... આવે સો કે વાર સે...?' લાડુએ ખડકી મઈથી મોઢું કાઢ્યું.

'એ... તું જઈને લૂગડાં બોળતી થા. હું આવું જ છૌં.' મેં રાંધણિયામાં રહ્યે રહ્યે જ કહી દીધું. ઘડિયાળે ય મૂંઈ પેલ્લેથી ઠોબારી. હજી કાંટો માંડ ચોખા-વા હાલ્યો'તો. 'હજી તો રોહોડામાં જ બોપોર ભાંગશે આખી...' બાએ જીભને વ્હેતી મૂકી. 'સબ્બ..., સબ્બ..., સબ્બાક..., સબ્બ...' રૂ પિંજાતું હતું. ફેર્ય ચૂલે ચડીને જોઉં... ત્યાં તો નીકળ્યા દલ્લીના કુંવર.

ભાવનગરની કોલ્લેજમાં જઈને શુંય ગન્યાનની ભેંશું દો'તા હશે...!

ખીત્તેશ કુમાર.

મશીયા કલરનું ટીસટ ને મઈ દોર્યો છે રાણી કલરનો બાઘડો. ઉપરથી રૂપાળા મોઢે શોભતા ખાટામીઠા રંગનાં ચશ્માં, ગોરી ડોક ઉપર ઉપસેલો હાડીયો. અંગૂઠે ઈશ્ટીલની વીંટી ને હંધાયમાં શિરમોર મેંદીરંગ્યા કોરા વાળના ઊડ ઊડ થતા ઓડીયા...'

'રઢિયાળો...!!' બોલતા મારા દાંતે નીચલો હોઠ દબાવ્યો ને દાઢી પરનું છૂંદણું સ્હેજ સળવળી ઊઠ્યું.

'આ...આવ્યા...ને આ...ગ્યા... છે એને કાંઈ આગળ ધરાણ કે વાંહે ઉલાળ...?!" ઠારેલ ચૂલામાંથી ધુમાડો નીકળવો બંધ થયો હતો. હુંય ચૂલે ચડી'તી તે ઠરી, ને ઠરી તે ઊતરી. પણ ઊતરીને જોઉં છું ત્યાં દોલુ નાકમાં આંગળી ઘુમાવતો મને તાકતો ઊભો'તો. મેં હેતથી એને તેડી લીધો. છાતીએ ભીંસીને એને લઈ ઓસરીમાં હિંડોળે જઈને પડી... હિંડોળાની ટોકરીઓ રૂમઝૂમ રૂમઝૂમ થઈ ઊઠી...

S

ધોણ્ય લઈને સુધરાઈના નળે પહોંચી ત્યાં તો લાડુએ પોણાભાગનાં લૂગડાં ધોઈ વાળ્યાં'તાં. માથે હેલ્ય લઈને દયલી સામી મળી... જાતા જાતા મને આંખ મારતી ગઈ... વાઈડીની...! અને હું નળે જઈને બેઠી.

'બૌ વે'લા આવ્યાને આજ તો ચકુ ગવરી' લાડુએ નળ વે'તો મૂક્યો.

મેં બકડિયામાંથી લૂગડાં ઠલવ્યાં.... 'નકરું વાંકુ શેની બોલ્ય સો, મારી નણંદ હો

એમ...?'

'તેં થાઉ તારી નણંદ તન્ ગમતું હોય તો...' લાડુએ ટોળ કર્યો.

'કોણ ? તારો ભાઈ...! ભાર્યે રૂડો વર ગોત્યો, એના કરતા તું જ મારી ગળકી દાબી દે...'

'તો પશી કો'ક રૂપ્પાળો ગોતી લ્યો, ઈને હું ભાઈ કરી વૈશ પશી સે કાંઈ ?' લાડુએ મને હડસેલો માર્યો.

'હવે તો મન ઈનું નામ કે સકુડી, આવાં લેવાં બેનપણાં !' લાડુ લાલચટ્ટક ઘાઘરો ઢીબતાં ઢીબતાં બોલી. એને વારેપોરે લટુરિયા આવી આવીને આંખ્યું આડે આવતા'તા. હું લુચ્યું મલકાણી.

'બવ...હારું...! મરો નો કેવું હોય તો... હું જ વાધુકીની છૌં કે મારી સકુ, મારી સકુ કરતી અડધી થાઉં છું...' કહીને બરામાં ધોકો 'ઢણક' દઈને પડતો મેલ્યો. લાડુ એમ તો પાણી રીસની બંબુડી.

'લ્યો અટલી વારમાં તો બેનનો મોગરો મરડાઈ ગ્યો' મેં એની આંગળી ખેચીને ટાયકો ફોડ્યો. લાડુએ ડોલ ઢોળી દીધી... મારી આંખમાં આંખ નોંધીને બોલી 'બે'ક ઉતાવળી થા... આ... પાણી વહ્યું જાશે, પછી મેલાં લૂગડાં લઈને ક્યાં જા'શ...?'

લાડુની બોલી જ આવી...કે' કાંઈક ને હોય કાંઈક... શરાપ દેશે કાળિયાને અન મરી જાશે કાબરો...

ઉભડકી નમીને કપડાંને ધોણ્ય કરતી લાડુને મેં નિરાંતે જોઈ.

ઢીંચણ લગી ખોળો વાળીને બેઠેલી લાડુ.

પાતળી લીસ્સી ડોક પર ચોંટેલી ભીની લટો, નમીને લૂગડાં ધોતી ત્યારે ઈના કમખાના ઝરૂખે આવીને લૂગડાંના ધબધબાટ હાર્યે તાલ મેળવતું એનું અઢારમું વરસ, અને મેંદાના લોટના પિંડા જેવી સુંવાળી પગની પિંડીઓ...'

મારી કડચે કીડી ચટકી.

મોઢું મચકોડીને મેં તો કીધું... 'એ બૌ હારું...' અને છણકો કરીને પડખે ઊભેલી બકરીને એક ધોકો વળગાડી દીધો.

...અને હુંય લાડુની ઘોડચે ઉભડકીને બેઠી... (ગોઠણ સમાણું ઊંચું લઈને...)

ડોક નમાવીને મેં મારા જ કમખામાં જોવા કર્યું. ત્યાં તો લાડુડીએ ઠોહો માર્યો કે, 'શું બેઠી છો ખેતરપાળ ઘોડચે...! મારે જો આ છેલ્લું લૂગડું જ છે.'

મારા નળ પર મધમાખો સાગમટે આવીને બેઠી'તી.

પાણી છાંટ્યું, ઊડી તો ખરી... પણ મામીહાહુ એકેય ગઈ નહીં... નળ ફરતી ઘૂમરાયા કરી.

'જો મીં નખ રંગ્યા...' લાડુએ પહોંચ્યો લંબાવ્યો. ભીની નિરમળ આંગળીઓ પર લાલ હિંડોળા રંગે નખ રંગ્યા'તા.

'ક્યાંથી લીધી નખ રંગવાની પોલીશીઈઈ...??' મેં મારી ઓઢણીનો ડોળ કાઢતાં

પૂછ્યું.

‘ભાવનગરથી મંગાવી...’ લાડુએ ધબ...ધબ...ધબ... લૂગડું ધબધબાવ્યું.

મારો સાબુ લપટીને આઘો જઈ બેઠો.

‘મન નો કે’વાય...? મારેય મંગાવવી’તી...’ સાબુ હાથમાં લઉં લઉં ને લપટી જાતો’તો.

લાડુ ચપ દઈને નખેથી ઉપાડીને સાબુ મારી કોર્ચ ફગવતા બોલી, ‘તીં બપોરે ભરત ભરવા આવીશ ત્યારે લેતી આવીશ... રંગી લેજે તમતારે..’

મેં કાંઈ પૂછ્યું નો’તું કે કોની હાર્યે મંગાવી કે હા... કે ના... કે હંઅન... કે કાંઈ, તોય ડોઢીની હળવેશથી બોલી, ‘મીતેશ જાયને કોલેજે રોજ, તે ઈને અમથું કીધું કે ગામમાં જાય તો લાવે... ત્યાં ઈ તો હાંચમાંય લઈ આવ્યો...’ કહીને એણે છેલ્લું લૂગડું નિચોવ્યું...

આમ... બરાબર વળ દઈને...

‘ઔ હારું હો બાપા... અમને તો કોણ લાવી દે...?’ મારાં લૂગડાંમાંથી ડોળ ખૂંટતો જ નો’તો.

‘ઠીકરું અંબાવ્ય લે હવે...’ કહીને લાડુ પગ લાંબો કરીને બેઠો, ને ઠીકરું લઈને પગ ઘસવા લાગી ત્યાં સામે મોઈ-ડાંડિયો રમતી વાનરવેજામાંથી બે-પાંચ છોકરાંઓ રમતાં અટકીને અમને જોતાં ઊભાં. હસુ હસુ થાતી ટોળીનો ભાવ હું તો ન સમજી પણ લાડુડી ઔવે તીપ્યાર. એણે ફટોફટ પગ ઢાંક્યા ને ઓઢણું સંકોર્યું ને ધોકો ઉગામ્યો.... ‘ઘર્ચ ભેગતીનાં થાવ એય તમારી માયુંનાવ...’

...ને આખીય ભામ ‘હોય.. વોય...’ ઠઠણિયા પાડતી નાઠી.

મને થયું ‘અરરર... હવે ??’ ને લાડુ તો નફકરું હસી પડી !

‘શું હવે...? એવાં તો પાન્શે નોળિયાવને ઊંચકીને અમદાવાદની ઓલી’પા મૂક્યાવું એવી છોં...’ કહેતાકને ચીંટીયો ભર્યો ને મારા હાથમાં કેંક થમાવ્યું... ‘તાર હાટુ ભાવનગરથી મંગાવ્યો’તો લે...’

‘માર હાટુ...??? ભાવનગરથી...?’ જોઉં તો આંગળીમાં પે’રવાનો કરડો... મેં તો તરાપ મારીને લૈને તરત આંગળીમાં પે’રીવે લીધો.

‘ઔ રૂપાળો છે... કોણ મીતેશ લાવ્યો ?’

‘નાર્યે...ના, બધું મીતેશ જલાવે કાંઈ ? ઈ તો મારા ફઈ...’

ફગફગાટ આવતો નળ ધીમો પડી ગ્યો.

‘મને ખોટું ક્યાં હદે છે... આલે...’ કહીને મેં નો’તો નીકળતો તોય કાઢીને પાછો આપ્યો.

‘રાખ્યને હવે ડાયલીની થાતી...’ કહીને લાડુએ છાપકું ભરીને પાણી ઉડાડ્યું.

નળ વહ્યા ગ્યા’તા, પણ મધમાખ્યું નો’તી ગઈ. લાડુએ પાણી ઉડાડ્યું તેમાં નળ ઉપર બેઠેલી ભમરીનું આખુંયે સખીમંડળ રણઝણ રણઝણ કરતું ઊડ્યું... હજી વારું વારું ત્યાં તો ડોક હેઠ્ઠે એક ચોંટી હો’ત ગઈ...

અને ‘ઓય... માડીનીઈઈઈ...’ જે કાળી બળતરા હાલી મળી છે...

લાડુડીએ દોડીને ગારો ઘસી દીધો... પણ ડંખ જેનું નામ... એમાંય ભમરાળીનો

ડંખ !

પાછા ફરતા વાટમાંથી લાડુએ કાતરા વીણ્યાં.

મને કે, ‘લે ખા...’

મેં કીધું, ‘ને હો... ઈ ખાટી વસ્તુ ને...’ તો લાડુ પારેવા ઊડે એવું હસી પડી...

‘ઓય... રે... પોદળીની !’

પાછી આંખમાં આંખ નોધીને કે’છે, ‘આંબલી મોળી હોત તો કયો ભોજોભાઈ એનો ભાવ પૂછવાનો હતો...??’

અને એક નેણ ઉલાળતાં બોલી ‘ઈ ખટાશના જ તો પૈસા બેહે છે ચકુબાઈ...!!!’

હુંય મનોમન બોલી... ‘ઈ ખટાશના સ્તો પૈસા બેહે છે ચકુબાઈ...!!!’

ખડકીમાં પગ મેલતાં જ બીડીના ધુમાડાની છાલક વાગી... ‘અટાણે કોણ મે’માન હશે ?’

‘લે હાલ્ય, બોપોર્યે ભરત ભરવા આવીશ...’ કહીને લાડુ ગઈ. હું ફણિયા મોજાર આવી.

ઓસરીમાં હીંચકે ને ખાટલે બે-પાંચ મે’માન બેઠા’તા... કાકા ને બાપુ ને સૌ એની હાર્યે હાર્યા-ખોટા દાંત કાઢતા’તા.

મને જોઈને લાજ કાઢીને બા મારી કને આવી.

હું કાંઈ પૂછું ત્યાં તો ફુસફુસિયા સાદે મને કે, ‘હિંમતકાકાના વેવાઈ છે. લાડુના વેવશાળનું યોગદું બેહાડ્યું... ટીડો તમને નળે બોલાવવા આવતો જ’તો ત્યાં... લાડુ ઘર્યે ગઈ કે નંઈ...?’

‘કોની વેરે કર્યું પણ...?’ મારાથી તાણીને બોલાઈ ગયું.

કાકાએ ડોળા કાઢવા જેવું કર્યું.

બા વઢી... ‘વાઝળીયો ધીમો રાખ્યને પણ...!’

પછી ઉમેર્યું... ‘દયાળભાઈ માસ્તરનો નાનો. ભાવનગર કોલેજ કરે છે ને ? કાંક હારું નામ છે... અતારે હેયે નથ્ય ચડતું... મીતેશ કે કાંક... તું જોયે ઓળખતી હશ... તે તારા બાપુ ચા પીવા તેડતાવ્યાં...’

બાએ આટલું બોલી ને મારી ઓઢણી લીધી સૂકવવા...

...અને નિચોવી... અને સર...ડ દઈને પાણી નીતર્યું...મઈથી...

હું તો વળગણીએ ટાંગેલ લૂગડાંના સળ ઉકેલતી અમથી ઊભી’તી અને બાએ ‘ઝપટ...’ દઈને મારી ઓઢણી ઝાપટી.

પાણીનું ઝીણું ધુમ્મસ ઊડ્યું... ને મારા ચહેરા પર ને ડિલ પર છવાયું – ન છવાયું ને હવામાં ઓગળી ગ્યું.

‘ચા મેલ્ય સબદણ જા... મૂંગેમૂંગી ઊભી નો રે...’ બા બોલી.

મારી ઓઢણીને નીતરતી, સુકાતી મૂકી ને ડંખના ચકામા પર આંગળી પસવારતી હું ચૂલા પાંહે બેઠી ત્યાં તો આજ આખું ચંધણિયું ધુમાડો...ધુમાડો... કારણમાં ક્યો'તો કાંઈ નૈ...

પણ,

આજ ચૂલામાં બળતા'તા, ઈ ઈંધણા હજી લીલા હતા....

આંખ્યુંમાંથી પાણી જાય હાલ્યા...

ડળક...

ડળક...

ડળક...

બપોર તો પડવાની હતી તે પડી. કામમાંથી પરવારીને હું ઓસરીની થાંભલીએ અધૂરું ભરત લઈને બેઠી.

'તીફ તીતતી... તીફ તીતતી...' ટીટોડીએ દેકારો ઉપાડ્યો'તો.

રાતનું અભરે ભર્યું છલમલતા સરોવર જેવું અંકાશ, અતારે સા...વ... સૂની... ખુલ્લી ફટ્ટાસ સીમ જેવું વેરાન હતું.

ભરત ખોલીને આદર્યું, સોઈને દાંતમાં દબાવી, દોરાની પરોણીઓ ઉકેલતી બેઠી. ફૂલ, વેલ્યું, ગાય, ઘોડો, કાન-ગોપી ભરી વાળ્યાં'તાં.

પોપટ અધૂરો હતો, ને... ગણપતિ તો સાવ બાકી હતા. દાંતેથી સોઈ લઈને પોપટની પાંખમાં પરોવીને બે હાથે દોરાની ઘુંશ ઉકેલતી બેઠી... પણ ઘુંશ જેનું નામ...! ઊકલે તો નાક જાય ઈના બાપનું...!! મથી મથીને હાથ દુખ્યા ને એકભારે બેશીને કેડચ રઈ ગઈ. પણ પોપટી રંગની એકેય પરોણી આજ ઊકલી નૈ... થ્યું, મેલ્ય પોપટ અધૂરો... અને લાલ દોરે પરબારા ગણપતિ માંડી દે બાઈ, પણ એમ તે કેમ અધૂરો મેલું ? એણે અધૂરે અધૂરું ઊડી જાવું હોય તો ઘોળ્યો જાય, આપડે કોઈ દે આદર્યા ભરત અધૂરાં મેલ્યાં નથી. મેં ઓઢણીથી નાક લૂછ્યું.

તેલ નાખીને અંબોડો બાંધતી બાએ ધાન વચ્ચે ધનેડું જોતી હોય એવી ઝીણી આખ્યે મને જોઈ. 'શેડા શેની તાણ્ય સો ?? રોવે સો કે હું ??'

મેં હોઠ નીચેના છૂંદણાને ધૂજતું ખાળ્યું ને બોલી, 'ના રે ના... રોવે શું ? ઈ તો ચૂલો ફૂંકતાં આંખ્યમાં રખ્યા ઊડી'તી...'

...ત્યાં ફરજામાં ખખડાટ થયો.

મીંદડી સડેડાટ વંડી ઉપર ચડી. જોઈને જ મારાથી રાડચ પડાઈ ગઈ. 'મરે...રે...મરે તારો ભાઈ, વાલામૂઈ' કરતી પડખે પડેલી સાવરણી લઈને દોડી હું એની પૂંઢે... એ તો દોડીને ખડકી ઉપર જઈને ઊભી, પંજામાં નનકું એવું સસલીનું બચ્ચું દાબીને...

મારા ભણી એણે ઝીણી આંખ્ય કરી, ઘુરકિયું કર્યું.

મને એવી દાઝ્ય ચડી કે મેં સાવરણી ઉગામી.

દાંત ભીંસીને હું બોલી, 'કઈ જાત્યની છો...!'

અને ખડકીની ઓલીપાથી અવાજ આવ્યો... 'કણબી છેયે વળી...'

ખડકી ખોલીને જોઈ તો લાડુ, એના ચાકળાનું ભરત લઈને મલકાતી ઊભી'તી. ઘડીક તો હું વિઘનમાં પડી ગઈ... ખડકી ઉપર્ય મીંદડીના હાથમાં બચ્ચું ને હેઠે

લાડુડીના નખ કાં રાતા...??

મેં કીધું, 'તન નો'તી કેતી...'

વળી થ્યું, 'તો કોને કેતી'તી...?!'

ત્યાં મને થયું હું ને લાડુડી બેય થઈને પોપટી દોરાની ઘૂંચ ઉકેલી જ નાખશું...

...અને હું લાડુને ઉંબરમાં જ ભેટી પડી.

ત્તાણીને ભેટી પડી... કે લાડુથી 'વોય માડીની...' થઈ ગયું.

લાડુના ચાકળામાં પ્રોવેલી સોય મને છાતીમાં સ્હેજ ખૂંચી'તી, પણ પછી લાડુએ મને હેતથી એવી ભીંસી કે અમારી બેયની છાતીમાં એવી અકોણી સોયું તો ક્યાંય ગોટમોટ થઈને ખોવાઈ ગઈ...

r

કવિતા

(૧૮૨) **ક્ષણોનાં શિલ્પ** : હરિત પંડ્યા, ૨૦૧૦, હર્ષ

પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૧૮૪, રૂ. ૧૧૦/- (૧૮૩)

તર્પણ : અશ્વિન વસાવડા, ૨૦૧૦, પ્રવીણ પબ્લિકેશન,

રાજકોટ, પૃ. ૬૪, રૂ. ૬૦/- (૧૮૪) **તરભેટો** : રાજેશ

વણકર, ૨૦૦૮, પંચમહાલ પ્રદેશ યુવાવિકાસ સંસ્થા, ટીંબા

રોડ, પૃ. ૧૪૩, રૂ. ૧૨૫/- (૧૮૫) **નિર્મલોર્મિ** : નિર્મળા

દેસાઈ, ૨૦૦૮, સુમન બુક સેન્ટર, મુંબઈ, પૃ. ૧૧૨, રૂ.

૮૦/- (૧૮૬) **અમેરિકાથી અમદાવાદ** : ગીતા ભટ્ટ, ૨૦૧૦,

હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૮+૧૮૬, રૂ. ૭૫/- (૧૮૭)

મનોવિહાર : વશુભાઈ શુક્લ, ૨૦૧૦, નીતાવી શુક્લ, ૩/

એ, જીવનસ્મૃતિ સોસા. નારણપુરા, અમદાવાદ-૧૩, પૃ. ૪૦,

રૂ. ૨૫/- (૧૮૮) **કલાપીનો કેકારવ** : સૂરસિંહજી

તખ્તસિંહજી ગોહિલ, 'કલાપી', પુનર્મુદ્રણ-૨૦૧૦, ગુજરાત

સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, પૃ. ૬૪+૫૭૬, રૂ. ૧૨૫/-

(૧૮૯) **વલોણું** : ચંદ્રાબહેન શ્રીમાળી, ૨૦૦૭, લેખક પોતે,

૯૬/૧, ચાહના, સેક્ટર ૨૩/એ, ગાંધીનગર, પૃ. ૩૦+૬૮,

રૂ. ૧૦૦/-

ગામડે મા, પિતાશ્રી અને... | બળવંત જાની

દાદાજીના નિધન પછી થોડા થોડા અઠવાડિયે વિશેષ સમય ફાળવીને ગામડે આવતો. બા-બાપુજી સાથે નિરાંતે રહેવાની, સમય ગાળવાની ઈચ્છાથી ઘણાં અઠવાડિયાં બાદ ગામડે જવા નીકળેલો. રસ્તામાં મારું સ્કૂટર બગડેલું અને મોડો પહોંચ્યો. મંદિરમાં જઈ પંચદેવને નમન કરી હાથ-પગ ધોઈને જમવા બેઠો. હવે દાદાજી નથી, એટલે માની સામે રસોડામાં જ આસનિયું પાથરીને બંદા ગોઠવાઈ ગયેલા. આથી માતા વધુ હરખાયેલી, એવું મેં અનુભવ્યું. પિતાશ્રી પણ મારી સાથે રસોડામાં ગોઠવાઈ ગયા. માએ મગની છડી દાળ - ઘાટીદાળનો વાટકો ભરીને પીરસ્યો. દાળ થોડી ઠરે ત્યાં ગરમા-ગરમ રોટલી, ઘરની ગાયનું સોડમદાર ઘી. માખણની કણીવાળી છાસ.

તાવડીમાં માએ ચાર-પાંચ ચાનકી-નાનકડી રોટલીઓ પહેલાં એકસાથે નાખી. પછી વળી પાછી બીજી એક નાનકડી રોટલી નાખી.

મેં કહ્યું 'બા, મારી રોટલી પહેલા માંડવી'તીને', મા કહે, 'હા બેટા, આ નાખું જ છું.' એ દરમ્યાન કૂતરાને ચાનકી અને ગાયને ગો-ગ્રાસ આપીને પિતાશ્રી પણ પાછા ગોઠવાઈ ગયા બાજુમાં.

હું સ્તબ્ધ થઈ ગયો, છિન્ન થઈ ગયો. સવારનો નીકળ્યો છું. રસ્તામાં પણ ચા-નાસ્તો કર્યો નથી. ઘેરે પહોંચીને પણ આખા દૂધની ભરવાડી ચા અને ફાફડીના નાસ્તાને બદલે કહ્યું કે ખૂબ જ ભૂખ લાગી છે, સીધા જમી જ લઈએ. માએ કહેલું, 'મગની છડી-ઘાટી રગડા જેવી દાળ તૈયાર જ છે. રોટલી માંડું એટલી વાર.'

મેં કહ્યું 'માંડો, આ આવ્યો.'

ઝટપટ મને આવેલો જોઈ, મને જમવા માટે અધીર જાણીને પણ માએ પંડચના જણ્યા જીવને જલ્દીથી જુવારવાને બદલે, ગાય-કૂતરાને અગ્રતાક્રમ આપ્યો.

અત્યંત ગદ્ગદિત થઈ ગયો, જમવામાં ભારે રસ પડતો. કૂણી માખણ જેવી સાતપડી રોટલી, ગાયના ઘીની સોડમ અને મગની ઘાટી દાળનો સ્વાદ, એમાં માતાએ આજ તો કોકમ નાખ્યાં'તાં. પણ મીઠાશનો પ્રતિભાવ આપવાને બદલે મને મૌન જોઈને પિતાશ્રીની અકળામણ વધી. મને કહે, 'ભાઈ, રસોઈ તો બરાબર છે ને ! કેમ કંઈ બોલતો નથી. ત્યાં બધા મજામાં છે ને ?' મા કહે 'થાક્યોપાક્યો આવ્યો છે. એને નિરાંતે જમી લેવા દો. પછી બધું પૂછજો.'

મા તો સમજે જ. અને એને શ્રદ્ધા હોય કે ગો-ગ્રાસ અને ચાનભાગ તો પહેલા જ હોય ને. પછી બધું. એને કારણે થયેલા વિલંબથી કાંઈ દીકરાને મારું ન લાગ્યું હોય. પુત્ર માટે એવા પ્રશ્નો પણ જેમના મનમાં ન ઊઠે એ શ્રદ્ધાળુ માની શ્રદ્ધા મેં ક્ષણભર

તો તોડી એવા ભાવથી હું વધુ ખિન્ન હતો. ઘડીભર એકાદ ક્ષણ તો મારા ચિત્તમાં ખિન્નતા ઉદ્ભવી મને અગ્રતાક્રમ ન આપનારી મા પરત્વે ચિત્તમાં અણગમો ઉદ્ભવેલો એ વ્યક્ત નહોતો થયો એના આનંદથી, એક વાટકો છાસ વધુ લીધી. વચ્ચેથી પિતાશ્રીનું જમવાનું પણ આરંભાયેલું. એમણે આ દરમ્યાન લીલા લસણની, કોથમીરની અને ઘોલર લાલ-લીલાં મરચાંની, મેં લાવેલા લીલા આદુ-હળદરની ચટણી ખાંડેલી. એ વળી લટકામાં વચ્ચેથી મળી. પિતાશ્રીને ચટણી વધુ પ્રિય એટલે એમણે વધુ લીધેલી. મને થોડી આપીને કહે કે વધુ આપું ? મેં કહ્યું 'ના.' ચટણીને દાળમાં મેળવીને ભારે લહેજતથી ભોજનનો સ્વાદ માણતા પિતાશ્રીનું મેં પણ અનુકરણ કર્યું. બચેલી દાળમાં ખાંડેલી ચટણી ભેળવીને અપૂર્વ સ્વાદ અનુભવ્યો. પણ એની તીખાશ તોડવા પછી વધુ છાસ પીધી. મારું મૌન તો ભંડારી જ રાખેલું.

પછી તો વાતોના હિલોળા. ફળિયામાં તડકે ખાટલો ઢાળીને બેઠા. પિતાશ્રીએ શેરડી કાઢી. મા કહે, 'અત્યારે ક્યાં કાઢી ? છાસની ઉપર ગળ્યું રહેવા દો, એને ક્યાંક શરદી થઈ જશે.' પિતાશ્રી કહે, 'એને ચટણી તીખી લાગી છે. એકાદ-બે કાતળી ભલેને ખાય. એને વાતો કરવાની પણ ત્રેવડ નથી રહી.' પિતાજીનો પ્રેમ નીતરતો કાતળીની ગંડેરી દ્વારા. મને કહે કે 'તું ચટણી નહીં ખા માનીને મેં વળી એક મરચું વધારે નાખ્યું.' મેં કહ્યું, 'ના-ના, મજા પડી. જમાવટ થઈ ગઈ.' મા પણ પરવારીને બેસી ગઈ ઓસરીની કોરે અને આરંભાયો અમારી વાતોનો દોર. વચ્ચે માએ પણ જંજીરા-લીલા ચણાનો ઓળો ફોલી-ફોલીને મને આપવાનું આરંભ્યું. ભોજન પછીનું આ ચાવણું અમારી બધા ભાંડરડાઓની ટેવ. મગફળીનો ઓળો ન હોય તો શેકેલી માંડવી તો દરેક ઋતુમાં હોય જ. પિતાશ્રી સોપારીનો ચૂરો કરવાનું શરૂ કરે એટલે એ ચાવણું બંધ થાય. ભારે ઝીણો-વિરસો ચૂરો મોઢામાં મમળાવતા-મમળાવતા બપોરના આંખ ઘેરાય અને નિદ્રાધીન થઈ જવાય.

આજ મને ઊંઘ નહોતી આવતી. ચિત્તમાં કણસાટ થતો હતો. પડખાં ફેરવ્યાં કર્યાં, પછી જૂની ટપાલો જોઈ, પણ ક્યાંય ચેન ન પડે. મારા ઉઘામા મા પામી ગઈ. પિતાશ્રી તો ઓસરીમાં ઘસઘસાટ નિદ્રાધીન થઈ ગયેલા. ઓરડામાંથી મા ઓસરીમાં આવી. એકાદ પ્યાલો પાણી પીને મને કહે કે 'આ ગોળાનું ટાઢું પાણી એકાદ લોટો પી જા. એટલે તીખાશ તૂટી જશે. પેટમાં બળતું હોય તો ઘોળવું બનાવી આપું ?' હા, પેટમાં બળે છે, પણ માને કેમ સમજાવું કે ચટણીને કારણે નહીં પણ એમના વિશે મનોમન કરેલી ગેરસમજને કારણે. કેવી રીતે કબૂલાત કરવી ? કંઈ ગમ પડતી નહોતી. કબૂલાત કરીશ તો એને શું થશે - એ શું અનુભવશે એ બીકે કંઈ વધુ બોલ્યા વગર માએ નાનકડી જેરણીથી બનાવેલું ખડાબદાર દહીંનું ઘોળવું પીને શાંતિથી ઊંઘવાનો પ્રયત્ન કર્યો. મા પણ આડીઅવળી થતી હતી. ગાયને નીરણ નાખી. વાછરડાને છાસ-પાણી પાવાનું આરંભ્યું. વાછરડીના પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરતા ભાંભરડા અને માના બચકારાના અવાજથી પિતાશ્રી પણ જાગી ગયા. મને બેઠેલો જોઈને માને કહે, 'કેમ વહેલું ઢોરને

પાણી પાવાનું આરંભ્યું ? આ છોકરો પણ જાગી ગયો. તને ઊંઘ ન આવે એટલે બીજાને પણ ઊંઘવા ન દેવા.'

મા કહે, 'ના, એને તો ઊંઘ જ નથી આવી. પેટમાં બળે છે. હમણાં ઘોળવું પાવું. હવે કંઈક ઠીક છે ભાઈ !' મેં હા કહી. પિતાશ્રીએ હાથ-મોઢું ધોઈને ચા મૂકી. 'આપણે જોરદાર ચા પીઈએ, પછી જુઓ.' માએ પણ ઓસરીમાં આસન જમાવ્યું. પિતાશ્રીએ એકલા દૂધની કડક મીઠી ચા બનાવી. અને અમારી ચાની મહેફિલ આરંભાઈ. પુનઃ વાતોનો દોર આરંભાયો. રાજકોટની, ભાંડરડાની વાતો ખૂટતી ન હતી. 'હવે પેટમાં ઠીક છે ને !' માએ વચ્ચે પૂછેલું, મેં ટૂંકામાં 'હા' કહેલી. માએ પુનઃ ફળિયામાં ઢળતા તડકે-છાંચે ખાટલો ઢાળ્યો. કહે કે 'ઘડીક લાંબો વાંસો કર.' હું સૂતો હતો, મા ગાય-વાછરડાને ખીલા ફેરવતી. વાસીદું કરીને બધું સ્વચ્છ કરવામાં વ્યસ્ત થઈ. પિતાશ્રી ઊપડ્યા વાડીએ રજકો કે લીવું લેવા.

સાંજે આવ્યા ત્યારે મેથીની ભાજી, લીલાં ફૂણાં મરચાં, રીંગણાં ને બીજું શાક લાવેલા. ઘઉં-બાજરા - ચણાના લોટમાં મેથીની ભાજી - લીલાં મરચાં ભેળવીને માને ઢેબરાં બનાવવાનું પિતાશ્રીએ સૂચવ્યું.

હું હવે સ્વસ્થ હતો. મનમાં મા વિશે ઊઠેલી ગેરસમજ સંદર્ભે હું જ દોષિત છું એમ માનીને મનથી જ ઊકલી ગઈ હતી. પછી મારી જાતને દોષિત માનીને માતા-પિતાનું સાર્યકાર્ય અવલોકતો આડો પડ્યો હતો.

પિતાશ્રી બકરાની લીંડીનું એક બાયકું ક્યાંકથી લઈ આવ્યા. લીલાં ચણા-ઝીંઝરાનો ઓળો શેકવા, ક્યાંકથી બોરડીના કાંટા લઈ આવેલા. બધું ફળિયામાં ગોઠવીને આરતીની તૈયારી કરવામાં વળગેલા. મેં કહ્યું, 'ઘેરે આરતી હું કરીશ, તમે સ્વામિનારાયણને મંદિર જાઓ.' બધા ઊઠ્યા. હાથ-પગ ધોઈને, પૂજાનાં વસ્ત્રો પહેરીને ગૃહમંદિરમાં સાયં આરતીના કાર્યમાં હું પરોવાયો.

ભીમનાથ મહાદેવ ઉપરથી બીલીપત્ર-પુષ્પ ઉતર્યાં. ગળતી ઉતારી. અંબાજી-હનુમાનજીના ગોખમાં દીવા કર્યાં. ધૂપિયામાં રસોડામાંથી દેવતા લઈને ધૂપ નાખીને આરતીની શરૂઆત કરી. મા આવી પહોંચી મંદિરમાં, ઝાલર બજાવવા લાગી. મને કંઠસ્થ આરતી. આરતી પછીના મંત્ર-પુષ્પાંજલિ બધું ભારે મુગ્ધતાથી મા અવલોકતી. મને બધું કંઠસ્થ હતું, કમ બરાબર હતો તે માએ અવલોકેલું. મેં દાદા-દાદીની છબીની આરતી પણ ઉતારેલી અને એમની સમક્ષ આર્દ્ર સ્વરે 'ત્વમેવ માતા ચ પિતા ત્વમેવ' ગાયેલું.

પછી દાકોરજીને પોઢાડીને ફળિયામાં ખાટલામાં બેઠો. મા રસોડામાં. પિતાશ્રી પણ આવી પહોંચેલા. સાંજનું-રાત્રિનું ભોજન લેવા ઓસરીમાં સાથે ગોઠવાયા. પિતાશ્રીએ દહીંમાં બપોરવાળી ચટણી નાખીને થેપલાં સાથે ભોજન આરંભ્યું. બંદાએ માત્ર દહીં ને થેપલા ને માએ દૂધ ને થેપલાં.

હું મૌન જ રહ્યો. સૂનમૂન થઈ ગયેલો. દાદાજી અને દાદીમાની આરતી ઉતારતી વેળાથી જ એ અવસ્થામાંથી બહાર નહોતું આવી શકાયું.

મા પામી ગયેલી, આ વેળાનો ભાવ પણ.

જમતાં-જમતાં કહે, કેમ ગુમસુમ છો, કાંઈ બન્યું છે !

મેં ના કહી, પણ મારી અંતઃકરણની વેદનશીલ અવસ્થિતિ સમગ્ર શરીર દ્વારા વ્યક્ત થતી હતી.

મા પણ પછી કંઈ બોલી નહીં.

પિતાશ્રીએ કહેલું 'કાંચ છે નહીં, તને કાંક ને કંઈક દેખાય છે. નિરાંતે જમી લેવા દેને !'

માતાને-મને, પિતાશ્રી નહોતા સમજી શકતા એવું ન હતું પરંતુ આવી બધી બાબતોનું ચોળીને ચીકણું કરવાનું પિતાશ્રીનું વલણ જ નહીં. તેઓ એવું પણ માને કે ચાલ્યા કરે, થયા કરે; પોતે પણ આમ જ બધું મનમાં ભંડારીને જીવેલા. એટલે બહુ ખુલાસા કરવા-કરાવવાનું એમનું વલણ પણ નહીં.

પિતાશ્રીએ રાત્રે માટીના માટલાના ફૂંડામાં બકરાની ઝીણી લીંડીમાં દેવતા પ્રગટાવ્યો. અમારા બન્નેના ખાટલા વચ્ચે ટેબલ મૂકીને એમાં જમાવ્યું તાપણું. લાલઘૂમ, નિધુમ બકરાની લીંડીઓમાંથી પ્રસરતી ગરમી, ઠંડી ઉડાડતી, ફળિયામાં શેકેલો લીલા ચણાનો ઓળો. ગરમા-ગરમ શેકેલા લીલા ચણા, મા ફોલી-ફોલીને આપતી.

પિતાએ બધા ચણા એકત્ર કરીને રાજકોટ લઈ જવા માટે કપડાંની કોથળીમાં ભરી દીધા. મને મનમાં થતું ક્યારેક ગોઠવવી પડશે, દાદા-દાદીની સમીપ માતાપિતાની છબિ. એની આરતી પણ ઉતારીશ એકલો એકાકી ક્યારેક હું, પણ મારી છબિ ગોઠવાઈ શકાશે, મારા દાદાજી-પિતાશ્રીના સાન્નિધ્યમાં ? કેવો એકલો પડી જઈશ. એકાકી બનીને અહીં રહી શકીશ ખરો ? મારી અવ્યક્ત મૂંઝવણને પામી ગયેલી મા કંઈ પૂછી શકતી પણ ન હતી. અને બધું સહ્ય ગણીને જિરવાતી એ ક્ષણો એને માટે પણ ભારે અકથ્ય-અસહ્ય હશે. મને થતું કે શું પીડા આપવા અને પીડા પામવા જ આવતો હોઈશ અહીંયાં. જાત પરત્વે માન પ્રગટતું ન હતું. ડારતો-કોંસતો - વેંઢારતો રહીને લીંડીના તાપની હૂંફ મેળવતા અમે મા-દીકરો અકથ્ય વેદનશીલ અવસ્થિતિમાં મૌન બનીને બેઠા રહ્યા. પિતાશ્રીએ બધું સમુંસૂતરું - આડુંઅવળું ગોઠવીને તાપના માટલાને ખાટલા નીચે ખસેડ્યું. એથી પીઠને શેક થતો રહેશે.

ગાયને નીરણ નાખીને પિતા તો સોડ તાણીને સૂતા, અને સૂતા ભેગા ઘસઘસાટ ઊંઘવા પણ લાગ્યા. મા બેઠી હતી.

થોડી વારે મને પૂછ્યું,

'શું થાય છે બેટા !' તારા મનની મૂંઝવણ કહી શકાય એવી નથી ? એવું તે શું છે ?

મેં કહ્યું, 'કંઈ નહીં.'

મનમાં થતું કે મારું મનનું દુઃખ સંભળાવીને માને વધુ દુઃખી ક્યાં કરવી ? ભલે એ એમની રીતે કાલ્પનિક કે આભાસી દુઃખ અનુભવતી. એ જ અમારી પોતીકી સંપત્તિ.

અંતે મારાથી રહેવાયુ નહીં. મા પાસે અપ્રમાણિક બનવું બરાબર નહીં એમ માનીને બપોરના ભોજન સમયની અને સાંજની આરતીની ક્ષણની મારા મનમાં ઊઠેલી-ઊગેલી વાત, વીરડામાં સરવાણી ફૂટે એમ સહજ રીતે માતા સમક્ષ ફૂટી - વહી મારા મુખે. માતા અશ્રુ વહાવતી સાંભળતી રહેલી. મારા માથે એમનો વત્સલ હાથ ફરતો હતો. ફરતો જ રહ્યો.

મને ભારે હળવો ફૂલ બનાવનારો હતો એ સ્વસ્થ વાત્સલ્યસભર સ્પર્શ. એકાગ્ર ચિત્તે અશ્રુસભર નયને શ્રવણપાન કરતી મા. ચિરંજીવ-ચિરસ્મરણીય ક્ષણનું એ દશ્ય અકબંધ છે આજે બે-અઢી દાયકા પછી પણ. ગામડે મા, પિતાશ્રીની સાથે ગાળેલી એ અત્યંત અંગત, સાવ જ અંગત ક્ષણો ભારે સભર બનાવે છે આજે પણ.

પહેલે પગથિયે જઈ પગ દીધો | ગુલાબ દેઢિયા

લાકડાનો દાદરો દીઠો ને મન રાજી રાજી થઈ ગયું. આમ તો એ દાદરો સ્થાનભ્રષ્ટ થયેલો હતો. ક્યારેક સ્વસ્થાનેથી અન્યત્ર જવા છતાં ગરિમામાં વૃદ્ધિ થાય છે. મેડીનો આ દાદરો કેટકેટલા પગરવ અને ઝાંઝરરવ ઝીલી ચૂક્યો હશે ! આજે એ ઓસરીની બહાર આવી ગયો હતો. કોણે એને અહીં ગોઠવ્યો હશે ? ભારે માન થાય એવું સ્થાન પ્રાપ્ત થયું હતું.

કોઈએ આ નિવૃત્ત દાદરાને આંગણાના ઘેઘૂર આંબાના થડ સંગાથે બરોબરનો લગોલગ ગોઠવી દીધો હતો. જોઈને હું રાજી થયો અને મનમાં થયું મારા કરતાં તો આ દાદરો કેટલો પ્રસન્ન થયો હશે ! આ થોડો જીર્ણ દાદરો, સૂકું લાકડું અને સંગાથ મળ્યો છે જીવંત લીલાછમ વૃક્ષનો. આંબલાને ખભે હાથ મૂકીને ભાઈબંધ બની રોકુંથી ઊભો છે મરક મરક મુદ્રા ! વૃક્ષ પર ચડવા આવો રાજાશાહી દમામદાર દાદરો કેવી નવી નવાઈ !

મૂળ વાત તો મને દાદરા ગમે છે. ઝાડ પર ચડવાનું બધાનું ગજું નહિ. ઊંચાઈ પર પહોંચવા આવા જાડા થડને બાથ ભીડવા કૌવત જોઈએ. આંબા-ડાળે ઝૂલો હોય પણ આ તો આંબાના થડ લગોલગ દાદરો.

દાદરાઓ મનમાં વસી જાય એવા વહાલા હોય છે. ઘરનો પરિચય મકાનની સાહેબી નહિ પણ સોપાનની સુગમતા દેતી હોય છે. કોઈ દાદરા તો ડુંગર કેરી કરાળ જેવા સીધા, અક્કડ ને તુંડમિજાજી હોય છે. પગના પાકા દુશ્મન. બીજા દાદરા હોય છે છેતરામણા. ક્યારે વળાંક લે, ક્યારે ઊંચા થાય, નીચા થાય, ત્રાંસા થાય, કળવા ન દે માનવીના મન જેવા. ત્રીજા દાદરાનાં પગથિયાં હોય છે માપસરનાં. માફકસરની ઊંચાઈ વાળા. દરેક સોપાન એવું કે ચરણને ચૂમવા આતુર. ભક્ત મનની આરત લઈને ઊભેલાં પગથિયાં ગમી જાય છે. એવાં પગથિયે બેસી જવાય છે. જમીન પર બેસવાની,

પાળી પર બેસવાની કે ઓટલે બેસવાની એક અલગ મજા હોય છે તેમ પગથિયે બેસવાની અલગ ભાવદશા હોય છે. પગથિયે બેસીને ઝટ ઝઘડવાનું, ગુસ્સો કરવાનું બનતું નથી. નિસરણીના દાંડા જેવાં પગથિયાં પૂરા વાસ્તવવાદી. નર્યો ઉપયોગ લાડનું નામ નહિ. દાદરાનાં પહોળાં પગથિયાં તો પગને સત્કારે-પંપાળે. ક્યાંક પહોંચાડવા સહાયક.

કોઈ ગબડે છે ત્યારે દાદરો ઘવાય છે. કોઈને દાદરા પરથી ધકેલી દેવાય છે ત્યારે દાદરાને ઠેસ વાગે છે. કોઈને પાડવા માટે સોપાન હોતાં જ નથી. બાળક ડગુમગુ પગલે દાદર ચડે છે ત્યારે દાદરો દાદાજી જેવું બોખું બોખું હસે છે.

મંદિરનાં પગથિયાં બહુ હોશિયાર હોય છે. કોણ ભાવથી આવે છે અને કોણ આવવા ખાતર આવે છે તે તરત સમજી જાય છે. કોણ છે એ જે જતાં જતાં, પાછા વળતાં પણ પ્રભુનો સંગ છોડવા રાજી નથી એ વાત પગથી જાણે છે.

મંદિરમાં જઈ પ્રભુને તો પૂજીએ પણ તે પહેલાં મંદિરનાં પગથિયાંને પણ પ્રણમવામાં કેવો ઊચો આદરભાવ છે ! પ્રભુ ! તમારા સુધી પહોંચાડનાર આ સોપાન પણ ધન્ય છે.

વૈદ નાડી તપાસી કહી દે કે રોગ ક્યાં છે ? પગથિયાં શું મહાલય માટે કશું નહિ કહેતાં હોય ? પગથિયાંની રચનામાં કૌશલ, ઉદારતા, પ્રમાણભાન અને ભવ્યતા આપોઆપ ખીલી ઊઠે છે. શાળા-કોલેજનાં પગથિયાં, લાઈબ્રેરીનાં પગથિયાં, નાટક-શાળાનાં પગથિયાં, મંદિરનાં પગથિયાં, ગંગાઘાટનાં પગથિયાં... તમે ક્યાં ક્યાં બેઠા છો અને શું શું પામ્યા છો. વિચારી જોજો. રોમાંચિત થઈ જશો. આ બધાથી શિરમોર તો છે પોતાના ઘરનાં પગથિયાં. દેશદેશાવર ફરીને માણસ ઘરે આવે ત્યારે પહેલે પગથિયે પગ દીધો નથી કે અંતરે અમી પ્રગટ્યાં નથી !

માત્ર ડાફોળિયાં ભરવાં પડે એવા ઢંગ વગરનાં પગથિયાં એ તો સ્થાનનું અપમાન છે. ક્યારેક ક્યાંક પહોંચવાનું ગમે છે તે માત્ર ઊંચાઈને કારણે નહિ પણ સહાયક પગથિયાંને કારણે. એમની સાથે મેળાવડો કરવાનું ગમે છે.

વાવમાં ઊતરવા માટે પણ મદદે આવ્યાં પગથિયાં ! વણઝારી વાવની કથા કેવી કરુણ અને કરુણાસભર છે. ‘પહેલે પગથિયે જઈ પગ દીધો, પાતાળે પાણી ઝબક્યાં જી રે !’ માણસની સોપાનપ્રીતિ એને ક્યાં ક્યાં લઈ જાય છે.

દાદરા આવ્યા ક્યાંથી ? દાદરાનો પૂર્વજ કોણ છે ? દાદરાનો પૂર્વજ ઢોળાવ છે. ઢોળાવ કુદરતી હોય છે. ચડવા-ઊતરવાની સહજ કુદરતી સગવડ. પગમાં શક્તિ હોય ત્યારે ટેકરીના ઢાળ ગમે. મનમાં ખુશી હોય ત્યારે ગીતના ઢાળ ગમે.

ઢાળ પર સાઈકલ દોડાવવાનું કોને ન ગમે ! સાઈકલને ઢાળ ગમતો હોય છે તેમ ઢાળને પણ સરી જતી સાઈકલ ગમે છે. પહેલી વાર સાઈકલ ચલાવતા શિખાઉના ચહેરાની સુરખી ગમતી હોય છે.

લાકડાના દાદરા થોડા બોલકા છે. ચડનાર કે ઊતરનારની ગતિને, ઢબઢબને અવાજમાં ગૂંથી આપે. આવનાર પહેલાં એની ઓળખ ઘરમાં પહોંચી જાય છે.

તમે થોડાં પગથિયાં ચડો, શ્વાસ લેવાની વેળા આવે ત્યારે જ નાનકડો વિરામ આવે તો દાદરો કઠતો નથી. પગથિયાં ચડવામાં જેણે કાળજી લીધી તેને ધન્ય છે.

ઢાળમાં વિસ્તાર-પ્રસ્તાર છે. પગથિયાંમાં ચોકસાઈ છે. ઉપર ચડતાં પગથિયાં સ્ફૂર્તિલાં લાગે છે. ભોયરામાં જતાં પગથિયાં તો ઉદાસ લાગે છે. સોપાનનો વાંક નથી, મન પોતે જ ભોંયરા માટે ઊંડે અંધારામાં ઊતરવા માટે બિન્ન છે.

પોતે ક્યાંય ન જાય પણ બધા પ્રવાસો, પ્રદેશો ને પરદેશ સૌની રજકણ ઝીલે ને માણે પગથિયાં.

સાંજુકો કૂણો કૂણો તડકો રેલાતો હોય, પડછાયા લંબાતા હોય ત્યારે પગથિયાં પર બેસી જવું કેવું સુખદાયી છે !

ઉપર જતાં સોપાન આપણને અગાશીની વિશાળતા બક્ષે છે. ડબલ રોલમાં એ જ સોપાન નીચે ઉતારે ત્યારે ધરતીના ખોળે લાવી દે છે.

ઘસાઈને ધન્યતા અને સુંવાળપ અનુભવવાનું સદ્ભાગ્ય પગથિયાંને મળ્યું છે. ચડઉતરનો ખેલ સમજાય તો જગ જીત્યા.

લાકડાનો દાદરો આંબાના ઝાડને ખભે હાથ મૂકીને ઊભો છે.

r

કવિતા

(૧૯૦) **નિસ્સંગ સૂર્ય** : વિજય રાજ્યગુરુ, ૨૦૧૦, રવિ-મંગલ પ્રકાશન, સિહોર, પૃ. ૮+૭૨, રૂ. ૪૦/- (૧૯૧)
પરસ્પર (મધુકાન્ત જોષીનાં લઘુકાવ્યો) : સંપા. જીગર જોષી 'પ્રેમ', ૨૦૧૦, જીગર જોષી, ૫૯, ગંગોત્રીપાર્ક, યુનિ. રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫, પૃ. ૬+૫૪, રૂ. ૩૦/- (૧૯૨) **ખુમારી (જિગર'નાં મુક્તકો અને રુબાઈઓ) ૨૦૦૯** : સંપા. લલિત રાણા, આતશ ભારતીય, પ્રકાશક-સંપા. પોતે, ૧૫, જ્ઞાનકુંજ સોસા. નં. ૧, ન્યૂ સમા રોડ, વડોદરા-૨૪, પૃ. ૬+૫૬, રૂ. ૫૦/- (૧૯૩) **ધરા** : આચાર્ય ઈશ્વરભાઈ પટેલ, ૨૦૧૦, સ્વાતિ પ્રકાશન, ઊંઝા, ૧૫૨, રૂ. ૭૫/- (૧૯૪)
હંસમાનસ : સંપા. કાલિન્દી પરીખ, ૨૦૧૦, સ્વામી વિવેકાનંદ વિદ્યાભારતી ટ્રસ્ટ, અમરેલી, પૃ. ૨૨+૧૭૦, રૂ. ૬૦/- (૧૯૫) **એકાન્તનું અજવાળું** : હસમુખ શાહ, ૨૦૧૦, હાર્મોનિકા પ્રકાશન, સ્ટેશન રોડ, કઠલાલ, ૭૨, રૂ. ૫૦/-

આસ્વાદ કવિ મનહર મોદીની કાવ્યરચના : હું અને એ

લાભશંકર ઠાકર

કળાસર્જકની ચેતના તે નિત્ય નૂતન, અભિનવ એવી જાગ્રત ચેતના છે. જે છે, યથાર્થ, તેની પ્રત્યક્ષતા એ આવા સર્જકનું લક્ષ્ય હોય. ના, તે પરંપરા, એવી પરંપરા જે dead હોય, મૃત હોય તેનો ચાહક પણ નથી ને વાહક પણ નથી. પરંપરાના ચાહકો અને વાહકો સંવેદનશૂન્ય હોય. સર્જક ભયશૂન્ય હોય. તેને મન યથાર્થ જ સુપથ્ય હોય.

To live without fear means to live without dead pattern, values.

કાવ્યકળાની વાત કરીએ તો ઢગબંધ રચાતું અને ખડકાતું કાવ્યધન તો હોય. એના સર્જકોની અને ચાહકોની સંખ્યા પણ નાની ન હોય. તે તો હોય. હા, હું પૂર્વભૂમિકા બાંધી રહ્યો છું, કવિ મનહર મોદીની એક કાવ્યરચના માટે. 'વધારાની ક્ષણ' એ નામનો કવિનો કાવ્યસંગ્રહ ૧૯૯૩માં પ્રકાશિત થયો છે. સંગ્રહમાં કમમાં બીજા કાવ્યનું શીર્ષક છે : 'હું અને એ'. કાવ્ય પ્રોઝ પોએમ છે. સાંભળો તેનો આરંભ.

હું અને એ

કેટલાં વર્ષે

ઘરની બહાર નીકળ્યાં.

ના સરળ છે. 'હું અને એ' ઘણાં વર્ષે ઘરની બહાર નીકળ્યાં છે. પછીની બધી ક્રિતઓ કમશ: આ પ્રતિભાવનના આલેખમાં ઉતારતો જઈશ.

પાનના ગલ્લે

જઈ

હુંકાળું સ્મિત કરી

પાનનો ઓર્ડર આપ્યો :

સાદો મસાલો

લવલી ચટની ઇલાયચી

ચાર દાણા શેકેલી સોપારી

અને સહેજ અમથી ઈજમેન્ટ.

પાનનો ઓર્ડર અપાયા પછી પાનવાળાનો પ્રતિભાવ પ્રગટ થયો.

પાનવાળાએ હસતાં હસતાં કહ્યું :

મારા બાપા કહેતા હતા

કે

એમના પિતાના જમાનામાં

કોઈ કોઈ લોકો

આવું સાદું -

જનાના પાન
પ્રેમથી ખાતાં.
એ જમાનો ગયો
હવે તો
તમતમતું તમાકુ
ન હોય તો
પાન ખાવાની
અને
બનાવવાની શી મજા ?

કોણ જાણે કેટલાં વર્ષે ‘હું અને એ’ ઘરની બહાર નીકળ્યા છે. પાનવાળાને વિગતથી ઓર્ડર આપે છે, તેય હુંજાળા સ્મિત સાથે. પાનવાળો પણ હસતાં હસતાં પ્રતિભાવ આપે છે. જેવા પાનનો ઓર્ડર અપાયો છે તે તો ‘જનાના’ કહેતા સ્ત્રીઓ દ્વારા ખવાતું પાન છે. પાન બનાવનાર જે આજે બેઠી છે, તેના પિતાના પિતાના જમાનામાં ‘કોઈ કોઈ લોકો’ આવું સાદું જનાના પાન પ્રેમથી ખાતાં. એવાં પાન ખાનારાનો જમાનો ગયો. જે આજના ઘટકદ્રવ્યોથી ખવાતું પાન છે (તમતમતું તમાકુવાળું) તે ન હોય તો પાન ખાવાની અને ‘બનાવવાની’ શી મજા ? હા, ખાનારની વાત તો ખાનારના મનમાં હોય. આવું જનાના પાન બનાવવાની પણ. પાનવાળાને મજા આવવી જોઈએને ?

‘હા, ઘરની બહારનું જગત બદલાઈ ગયું છે. આ સાદા, સરળ, સુબોધ કાવ્યની પંક્તિઓ અલંકૃત પણ નથી. બહાર જે (હું અને એ) નીકળ્યાં છે, ઘરની, તે કોણ છે તેની પણ હજી ભાવકને જાણ નથી. હું એટલે પ્રથમ વ્યક્તિ એકવચનમાં પ્રગટ થતો અવાજ. ‘એ’ કોણ છે તેનીય આ ક્ષણ સુધી ભાવકને જાણ નથી. ભાવક અનુમાન તો કરે. કાવ્યની હવે પછીની પંક્તિઓ સાંભળો.

મોચી કહે;
ચંપલને સાંધવાનું
કે
ટાંકા મારવાનું
ક્યારનું ય બંધ છે.
શાકવાળો કહે :
કિલોનો ભાવ ગયો.
નંગ કેટલાં જોઈએ છે
તે
બોલો.

હા, લાંબા સમયાન્તરે ઘરની બહાર નીકળનારા નીકળ્યા છે. તે જાણે અતીતમાંથી આવ્યા છે એમ લાગે. બહારના વર્તમાનથી તેઓ સર્વથા અજાણ છે. તેમનો વર્તમાન

માત્ર તેમના મનમાં છે. બહારના પ્રવર્તમાન સત્યથી તેઓ અનભિજ્ઞ છે. કહેનારા કહેતા હોય છે : the past is dead. વર્તમાન જ ધબકતું સત્ય છે. બહાર નીકળેલા બેમાંથી હું-ના અવાજને આપણે સાંભળીએ છીએ. ‘એ’ તો આ ક્ષણ સુધી અવાજ છે.

આ ગદ્યકાવ્યનું સ્ટ્રક્ચર ટૂંકી વાર્તા જેવું લાગે છે ? હા, નેરેટિવ એવું (વર્ણનીયના વર્ણન-કથનની તીરગતિ) હજી રસિક વાચકને પકડમાં લે તેવું આકર્ષણ એમ જન્મ્યું નથી. પણ અતીતમાંથી બહાર, વર્તમાનમાં આવેલા, આ બે વિશે એવો રસ તો પડવા માંડ્યો છે કે તેમનું હવે પછીનું સાતત્ય કેવું હશે ? હા, સાંભળીએ ‘હું’ના કથનને.

ચાલતાં ચાલતાં

અમને થયું :

હવે તો ચાલવાનું પણ જુનવાણી ગણાય

એનો વિચાર કરીએ.

હા, બંને ચાલી રહ્યા છે. કથન કરનાર ‘હું’ કહે છે : ચાલતાં ચાલતાં અમને થયું : હવે તો ચાલવાનું પણ જુનવાણી ગણાય. એનો વિચાર કરીએ.

હા, ‘અમને થયું’ એવો ભાવ આ બેયનો સહિયારો છે. એમ કલ્પી શકાય કે બંને વચ્ચે ડાયલોગ પણ થયો હશે. ‘હું’ તો કથક રૂપે આમ સ-વાક્ પ્રત્યક્ષ છે પણ ‘એ’ ય સ-શબ્દ છે. ઉપરની કાવ્યપંક્તિઓના સાતત્યમાં જ રચના આગળ વધે છે. તેની અંતિમ પંક્તિ ફરી નીચે ઉતારીને પછીની પંક્તિઓનું અવતરણ કરું.

એનો વિચાર કરીએ

એટલે ચાલ્યાં

અને

બહુ વિચાર કરીએ

તો

ખૂબ ખૂબ ચાલ્યાં

અને

થાક્યાં.

હા, હવે તો ચાલવાનું પણ જુનવાણી ગણાય, એનો વિચાર કરીએ, એટલે ચાલ્યાં. અહીં વિચારોય ચાલ્યાં અને ચારે પગોય ચાલ્યાં. પરિણામે ‘થાક્યાં.’ હા, શરીરની ગતિ છે અને મનનીયે ગતિ છે. કહો કે મનોદૈહિક ગતિ છે. સજીવ હોવાનો આથી વધારે પુરાવો બીજો શું જોઈએ ?

અતીતગ્રસ્ત આ બે બહાર વર્તમાનમાં આવ્યાં. ના, ક્યાંય એમનો મેળ નથી. એમના વિચારમાં એક વિચાર એવો પણ આવ્યો ‘ચાલતાં ચાલતાં અમને થયું : હવે તો ચાલવાનું પણ જુનવાણી ગણાય.’ ભાવકને થાય : આ બે વર્ષોથી બહાર તો, વર્તમાનમાં, આવ્યાં નથી. અર્થાત્ એમ કંઈ એવું ખાસ, વર્ષોથી ચાલ્યાં નથી. જો એમ એ રોજ ચાલ્યા હોત, ઘરની બહાર, પ્ર-વર્તમાનમાં, તો પ્રેઝન્ટ ટેન્સથી અનભિજ્ઞ ન હોત.

સમજાય તો એવું છે ભાવકને કે એમ આ બે ઠીક ઠીક સમયથી ચાલ્યાં જ નથી. એમ પણ કહેવા પ્રેરાય ભાવક કે એમનાં મન, અંતઃકરણ પણ ચાલ્યાં નથી. તેઓ પોતાના વસવાટના નગરમાં જ સ્ટ્રેન્જર બની ગયાં છે. તે હયાત છે. પણ એમ એમનાં તન અને મન ચાલ્યાં નથી. જે ચાલે છે તે અ-મૃતને પામે છે. આવું કથન ઉપનિષદકારનું છે. ચરૈવેતિ, ચરૈવેતિ, ચાલતા રહો. ચાલે છે તે અ-મૃતત્વને પામે છે. નથી ચાલતા તે મૃત બની જાય છે. આવા એક મોટા સમુદાયને શું કહી શકાય ? They are repetitive machines. એમના 'વિચારો'માં પણ ગ્રામોફોનની રેકર્ડનું વિ-ચરણ હોય. એક ને એક વિચારદષ્ટિની રેકર્ડ વાગ્યા કરતી હોય.

ચાલી ચાલીને અને વિચારી વિચારીને, થાકીને પછી એમની ગતિ ક્યાં પહોંચે છે ?

મોડી રાત્રે
ઘરમાં પાછાં ફરતાં
એવું થયું
કે
ન પૂછી વાત.
પહેલાં એણે બારણું ખોલ્યું.
અને એ ગઈ.
બારણું બંધ.
પછી મેં બારણું ખોલ્યું.
અને હું ગયો.
બારણું બંધ.

'ગઈ.' ક્રિયાપદ ફીમેલનો સંકેત સ્પષ્ટ થાય છે. તે પત્ની હશે. હું અને એ 'દંપતી' છે. મોડી રાત્રે ઘરમાં પાછાં ફરતાં એવું થયું કે ન પૂછી વાત.

હા, 'કેવું થયું' તેવી જિજ્ઞાસાનો ઉત્તર પછીના વર્ણનમાં મળે છે. પહેલાં એણે બારણું ખોલ્યું. અને એ ગઈ. બારણું બંધ. સહજ પ્રશ્ન ભાવકને જાગે - વહાય ? બારણું બંધ કેમ થઈ ગયું ? હજી દાંપત્યનો અર્ધો હિસ્સો જ અંદર ગયો છે. અંદર જનારને 'બેટર હાફ' કહો કે બહાર રહી જનારને 'બેટર હાફ' કહો. પણ બારણું બંધ કેમ ? પછી જે હાફ બહાર છે તે કથકે બારણું ખોલ્યું. કથક અંદર ગયો અને બારણું બંધ થયું. આ આમ કેમ થયું ? પાર્વતીએ ઘરમાં પ્રવેશ કર્યા પછી બારણું શિવ, કહો કે પરમેશ્વર માટે ખુલ્લું રહે તેવી નિસબત કેમ ન દાખવી ?

ના, હજી આ શોર્ટ સ્ટોરી જેવા કાવ્યકથનનો અંત નથી આવ્યો. હા, હવે કાવ્યના અંત સુધીની પંક્તિઓ નીચે ઉતારું છું.

અંદર ગયા પછીથી
એ

એના રૂમમાં
અને
હું મારા.
મને થયું :
મારું ઘર
એક એક ઈંચ
આગળ ખસી રહ્યું છે
એને થયું :
એનું ઘર
એક એક ઈંચ
પાછળ ધસી રહ્યું છે
બસ.
એ પછીથી
હું અને એ
કદી
એકબીજાંને મળ્યાં નથી.
ઘરની બહાર ગયાં નથી.
કેમ છો, પૂછ્યું નથી.
ખાધું નથી.
પીધું નથી.
અને
રાજ કીધું નથી.

હા, વાર્તા જેવા નેરેટિવ પોએમનો આ અંત છે.

'હું' અને 'એ'ને પોતોપોતાનું ઘર, આગળ અને પાછળ એક એક ઈંચ ખસી અને ધસી રહ્યાનો એહસાસ થાય છે. આ એહસાસ 'હું' દ્વારા વર્ણવાયો છે. સંભવ છે તેવા 'એહસાસ'ના આરંભના વર્તમાનમાં તે બે વચ્ચે વિનિમય હોય. ના પછી નથી. આગળ અને પાછળ, વિરુદ્ધ દિશામાં ખસતા ખસતા ઉભયનાં ઘર એટલા વિદૂર સરી ગયાં હોય કે કોઈ વિનિમય શક્ય રહ્યો ન હોય. કથક કહે છે : 'એ પછીથી, હું અને એ, કદી, એકબીજાને મળ્યાં નથી.'

અંત અનપેક્ષિત છે. ના, બે વચ્ચે રિલેશન નથી તેવા અર્થમાં અનપેક્ષિત નથી. પણ પોએમની રચનારીતિની દષ્ટિએ અનપેક્ષિત છે. હા, તે ચમત્કારિક પણ લાગે છે તેના formal આકારને કારણે.

બે વ્યક્તિના, કહો કે દંપતીના, કહો કે માઈકો સોસ્યલ યુનિટના, ઉપર સંકેત કર્યો જ છે છતાં ફરી સંકેત કરું કે પિતરૌ કહેવાયેલા, વાગર્થ જેવા સમ્પૂર્ણ (અભિન્ન)

વર્ણવાયેલા પાર્વતી-પરમેશ્વરની છિન્નતાનો, અલગતાનો, દ્વૈતનો અહીં આ કથનકાવ્યમાં સંકેત છે. જે માઇક્રો યુનિટના આધાર પર માનવસંસાર રચાયો છે તે યુનિટ આ નેરેટિવ પોએમના કેન્દ્રમાં છે. આ ઘરભંગનું, દાંપત્યભંગનું કાવ્ય છે.

હજી ગીતો અને ગઝલોમાં ભાવપૂર્ણતાથી ગવાતી આ દાંપત્યની સંપૂર્ણતા, યુક્તિ, એકતા તે ઈચ્છ અને ઈષ્ટ મનાયેલી માત્ર અને માત્ર ડિઝાયર છે. સર્જનાત્મક સાહિત્યને સર્જતી અને ભાવનાથી 'જોતી' ભાષા અર્થ ગુમાવી બેસે છે, ત્યારે વિપર્યયને યથાર્થ દષ્ટિથી જોવાનું બંધ થઈ જાય છે. 'મહા કવિ કાલિદાસ-વિરચિત શાકુંતલ' નાટકના અનુવાદગ્રંથની ઉમાશંકર જોશીની પ્રસ્તાવનામાંથી બે અવતરણો નીચે ઉતારું છું.

૧. 'વિશ્વક્રમના એક અનિવાર્ય અને ઉપકારક અંશ રૂપે સ્ફુરતું સ્થિર સંવાદમય દાંપત્યમંગલ એ શાકુંતલનું આંતર રહસ્ય છે એમ જોઈ શકાય.'

૨. 'કાલિદાસે આવેખેલી સૂક્ષ્મકલ્યાણક દાંપત્યપ્રેમની ભૂમિકા ઉપર રવીન્દ્રનાથ જેવા ક વિવરે ભાર મૂક્યો એથી કાલિદાસની કવિતાના આસ્વાદમાં પારાવાર મદદ થઈ છે.'

આવાં કલ્પનોત્થ સત્યોની સાહિત્યિક ભાષા અને ભાવના human archetypesને ઢાંકી, મનુષ્યનાં મૂળ લાક્ષણિક સત્યને રુદ્ધ કરે છે. પણ જે 'છે' તેની ખોજ અટકતી નથી.

આમ લખી રહ્યો છું તે ક્ષણોમાં, જન્મે રુમાનિયન અને પેરિસમાં વસેલા સુપ્રસિદ્ધ નાટ્યકાર યુજિન આયોનેસ્કોનું સ્મરણ થાય છે. આયોનેસ્કોએ સર્જેલા મિસ્ટર અને મિસિસ સ્મિથ દંપતીને જોઈએ. સમજો કે એપાર્ટમેન્ટના પ્રિમાઈસમાં તેઓ પ્રવેશદ્વાર પાસે મળી જાય છે. ના, પરસ્પરને ઓળખતા નથી. સ્ટ્રેન્જર છે. પછી વિફ્ટ પાસે આવતા સંવાદ થાય છે.

મિસ્ટર માર્ટિન : પાંચમા માળે મારો ફ્લેટ છે, ડિયર લેડી, ફ્લેટ નંબર આઠ.

મિસિસ સ્મિથ : કેવી અસાધારણ, આશ્ચર્યજનક વાત છે ! ઓહ ગુડનેસ, ગ્રેસિયસ. સાચે જ કેવો અચરજભર્યો, કલ્પી ન શકાય તેવો કોઈન્સિડન્સ ! હુંય સર, પાંચમા માળે રહું છું, ફ્લેટ નંબર આઠમાં.

મિસ્ટર માર્ટિન (વિચારમયતામાં) : અહો, કેવો એક્સ્ટ્રાઓર્ડિનરી, આશ્ચર્યકારક, અનપેક્ષિત કો-ઇન્સિડન્સ !

હા, હાસ્ય તો છે જ. પણ સત્ય એ છે કે એક જ ફ્લેટમાં રહેતા હોવા છતાં દંપતી પરસ્પરને ઓળખી શકતા નથી. ઉભયનો કેસ total amnesia, પૂર્ણ સ્મૃતિભંગનો છે. અતિ નૈકટ્ય, સાહચર્ય, ઇન્દ્રિયાર્થોને પામવા-ઓળખવાની સ્મરણક્ષમતાને લુપ્ત કરી નાખે ? આયોનેસ્કો વિશ્વના અનન્ય નાટ્યકાર છે. તે અતિશયોક્તિમાં રાચનાર અને ઇગ્ગજરેશનથી માનવીય સત્યને પ્રગટ, પ્રત્યક્ષ કરનારા સર્જક છે. નાટ્યકારનાં વચનો ઉઠરું : Drama lies in extreme exaggeration of the feelings, an exaggeration that dislocates flat every day reality.

મનહર મોદીના કાવ્યમાં આર્કિટેક્ચરલ કલ્પન રચાયું છે. પરસ્પરના નિવાસને વિરુદ્ધ દિશામાં એક એક ઈંચ ખસતાં અને ધસતાં વર્ણવાયાં છે તે અશક્ય સત્ય ઉભયના પાયાના સત્યને સંકેતે છે. સર્જક મનહર મોદીને સલામ !

કવિતા

(૧૯૬) **પળનું પરબીડિયું** : ગૌરવ ગટોરવાળા, ૨૦૧૦,

સાન્નિધ્ય પ્રકાશન, ૬૪, રૂ. ૬૦/- (૧૯૭) **અહેસાસ** : રમેશ ચૌહાણ, ૨૦૧૦, આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ-

અમદાવાદ, પૃ. ૮૦, રૂ. ૭૫/- (૧૯૮) **એકદરિયા મહેલની બહાર** : મહેશ દવે, ૨૦૧૦, સ્વમાન પ્રકાશન, અમદાવાદ,

પૃ. ૮+૮૮, રૂ. ૭૦/- (૧૯૯) **વહાલ વાવી જોઈએ** : ગૌરાંગ, ઠાકર, ૨૦૧૦, સાહિત્ય સંગમ, સુરત, પૃ. ૮૦, રૂ. ૬૦/-

(૨૦૦) **વૃક્ષ નથી વૈરાગી** : ચંદ્રેશ મકવાણા 'નારાજ', ૨૦૦૯, એન. એમ. ઠક્કરની કંપની, મુંબઈ, પૃ. ૧૨+૭૦, રૂ. ૧૦૦/-

(૨૦૧) **અન્યથા** : શ્રીકાન્ત શાહ, ૨૦૦૯, આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૧૨૭, રૂ. ૧૦૦/- (૨૦૨) **ઘટના**

ઘાટે : હરિકૃષ્ણ પાઠક, ૨૦૦૯, રંગદ્વાર પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૬+૮૦, રૂ. ૭૦/- (૨૦૩) **સહસ્ર રત્નાવલી** : મુકુન્દ પી.

બ્રહ્મક્ષત્રિય, ૨૦૧૦, શૈલેષ એમ. બ્રહ્મક્ષત્રિય, કુંવારિકા સોસાયટી, પાટણ, પૃ. ૮+૧૦૪, રૂ. ૫૦/-

નવલકથા

(૨૦૪) **પાંચ પગલાં પૃથ્વી પર** : ઇલા આરબ મહેતા,

પુનર્મુદ્રણ ૨૦૧૦, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૪+૩૪૮, રૂ. ૨૦૦/- (૨૦૫) **સરસ્વતીચંદ્ર ભા. પ.** : ન્યા.

ચિન્મય જાની, ૨૦૧૦, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૧૯૬, રૂ. ૬૦/- (૨૦૬) **મહેકનામા** : નીલેશ રૂપાપરા,

૨૦૦૯, શુભમ્ પ્રકાશન, મુંબઈ, પૃ. ૧૨+૧૩૮, રૂ. ૧૨૫/- (૨૦૭) **બીજે ક્યાંક** : વી.નેશ અંતાણી, ૨૦૧૦, આર. આર.

શેઠની કંપની, મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૧૮૪, રૂ. ૧૨૫/- (૨૦૮) **સરમુત્યાર** : ડૉ. નવીન વિભાકર, ૨૦૦૯, આર.

આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૨૮૮, રૂ. ૨૦૦/-

લેખન કેવી રીતે થવું જોઈએ તેના નિષ્ણાત હોવાનો મારો દાવો નથી. બુદ્ધિમાન વિવેચકોની નજરમાં પોતાનું લેખન ખરું ઊતરે તે માટે લેખકે કેવી પ્રયુક્તિઓ કરવી જોઈએ તેની ચર્ચા કરવા જેટલું મારું જ્ઞાન નથી. મારે તો અહીં ફક્ત મારા પોતાના લેખનના પ્રયાસોની અને એ સાથે સંકળાયેલી કેટલીક બાબતોની વાત કરવી છે.

હું એકવીસ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી મારી ઝંખના રહી હતી જહોન સ્ટુઅર્ટ મિલની શૈલીનું અનુકરણ કરવાની. તેમની વાક્યરચના અને વિષયવસ્તુને વિકસાવવાની તેમની પદ્ધતિ મને ખૂબ જ ગમતી. જોકે ત્યારે પણ મારો આદર્શ જે મારા મતે મને ગણિતમાંથી મળ્યો હતો – જુદો હતો. મારી કોશિશ એવી જ રહેતી કે મારે જે કહેવું હોય તે ઓછામાં ઓછા શબ્દોમાં અને છતાં પૂરેપૂરું સ્પષ્ટ હોવું જોઈએ. આ બાબતમાં બ્રેડેકરનો દાખલો અપનાવવા જેવો છે. કલાકો સુધી હું અર્થને બિલકુલ ચાતર્યા વિના, પૂરેપૂરી અસંદિગ્ધતાથી અને ઓછામાં ઓછા શબ્દો વાપરીને મને જે અભિપ્રેત હોય તે વ્યક્ત કરવાની મથામણ કર્યા કરતો. જોકે મારી એ મથામણ ઘણી વાર સૌંદર્ય અને કલાનાં કૌશલ્યોનો ભોગ લઈ લેતી.

એકવીસમા વર્ષે હું એક નવા પ્રભાવ તળે આવ્યો. તે હતા મારા ભાવિ સાળા લોગન પેરસોલ સ્મિથ. તેઓ તે વખતે એક ખાસ શૈલીના ઉપાસક તરીકે પ્રખ્યાત હતા. તેમના આરાધ્ય દેવતાઓ હતા ફ્લુબર્ટ અને વોલ્ટર પેટર. સ્મિથની અસર હેઠળ હું પણ એમ માનવા લાગ્યો હતો કે લખવું, એટલે કે લખતા શીખવું એમને ફ્લુબર્ટ અને પેટરની શૈલીને અનુસરવું. સ્મિથે મને અમુક સાદા નિયમો સમજાવ્યા હતા – તેમાંના બે જ મને યાદ છે : એક તો દર ચાર શબ્દો પછી અલ્પવિરામ મૂકવું અને બીજું, વાક્યની શરૂઆત સિવાય બીજી કોઈ જગ્યાએ “એન્ડ” (and) – “અને” શબ્દ ન વાપરવો. તેમની સૌથી મહત્ત્વની અને તેઓ જેના પર ખૂબ ભાર મૂકતા તે સલાહ એ હતી કે લેખકે પોતાનું લખાણ મદારતા રહેવું જોઈએ. મેં ખંતપૂર્વક એ કોશિશ કરી તો ખરી, પણ મેં જોયું કે મારો પ્રથમ પ્રયાસ હંમેશાં પછીના પ્રયાસો કરતાં વધારે સારો રહેતો. આ પ્રતીતિને કારણે મારો ઘણો શ્રમ અને સમય બચ્યા. જોકે આ ફરી ફરી ન મદારવાની વાત મેં સ્વરૂપ સંબંધે – અભિવ્યક્તિ સંબંધે જ અપનાવી હતી, વિષયવસ્તુ – substance પરત્વે નહીં. જ્યારે વિષયવસ્તુમાં ભૂલ નજરે ચડે, ત્યારે માત્ર તે ભૂલ સુધારવાને બદલે હું આખેઆખું લખાણ ફરી લખી જતો પણ મને એ કેમે કરી ગળે ન ઊતરતું કે જ્યારે એક વાક્યને તેનાં શબ્દ-અર્થ-શૈલીથી સંતોષ પામ્યા પછી મેં લખ્યું હોય, ત્યારે તેને પછીથી ‘સુધારવું’ કેવી રીતે શક્ય હોય ?

ધીરે ધીરે, મેં ઓછામાં ઓછી તાણ અને ઓછામાં ઓછી ચિંતા સાથે લખવાના માર્ગો શોધ્યા. યુવાવસ્થામાં દરેક નવું ગંભીર લખાણ મને મારા ગજા ઉપરવટનું લાગતું. હું સતત એક અસંતોષ અને ભયથી ઘેરાયેલો રહેતો કે મારાથી કશું બરાબર થતું નથી, થવાનું નથી. એક પછી એક અનેક અસંતુષ્ટ પ્રયત્નો હું કર્યા કરતો અને છેવટે થાકીને લખેલું બધું ફાડી નાખતો. અંતે મને સમજાયું કે આવા ફાંફાં મારવા એ તો સમય અને શક્તિની બરબાદી છે. મારા અનુભવે મને શીખવ્યું કે કોઈ વિષય પર લખવાની યોજના બનાવ્યા પછી અને એને માટે એકાગ્રપણે માનસિક શ્રમ કર્યા પછી મને એક ફુરસદનો ગાળો મેળવવાની જરૂર પડતી હતી. એવો નિરાંતનો, મોકળાશનો સમય જેમાં મને મારી પોતાની વૈચારિક સભાનતા પણ નડે નહીં. એવા સમયગાળા દરમ્યાન કે તે પછી મને ક્યારેક મારી ભૂલો નજરે ચડતી, ક્યારેક મારા મનમાં જે પુસ્તક રચાતું જતું હોય તે લખી શકવાનું નથી એવી લાગણી જન્મતી, પણ સદ્ભાગ્યે આવું વારંવાર ન બનતું. એક તીવ્ર એકાગ્રતાની પરિસ્થિતિમાં હું સમસ્યાને મારા અજાગ્રત મનના ઊંડાણ સુધી પહોંચવા દેતો, જાણે માટીમાં બીજ વાવતો હોઉં. સમય જતાં એ બીજ અંકુરિત થતું અને એ તેજસ્વી ક્ષણ આવતી – ફૂંપળ ફૂટવાની અને પછી મને સમસ્યાનું સમાધાન મળી જતું. પછી તો એક જ ચીજ બાકી રહેતી – રાહતની, મુક્તિની એ ક્ષણોનું શબ્દોમાં આલેખન – જેમાં શ્રમ તો પડતો, પણ સાથે સાથે આનંદ પણ મળતો.

આ પ્રક્રિયાનું સૌથી વધુ વિસ્મયપૂર્ણ ઉદાહરણ મને ૧૯૧૪ની સાલની શરૂઆતમાં જોવા મળ્યું અને તે મને એક વિશ્વસનીય પરિણામ સુધી દોરી ગયું. ૧૯૧૪માં મારે બોસ્ટનમાં ‘લોવેલ લેક્ચર્સ’ આપવાના હતા. મેં વિષય પસંદ કરેલો ‘બાહ્ય વિશ્વની ઓળખ.’ ૧૯૧૩ દરમ્યાન મેં આ વિષય પર પુષ્કળ વિચાર્યું. ભણવાનું ચાલુ હોય ત્યારે કેમ્બ્રિજના મારા કમરામાં અને વેકેશન દરમ્યાન થેમ્સ નદીના ઉપરવાસમાં આવેલા એક શાંત પડાવ(inn)માં હું એટલી તીવ્રતાથી આ વિષય પર એકાગ્ર થઈ જતો કે ઘણી વાર તો હું શ્વાસ લેવાનું પણ ભૂલી જતો અને પછી શરીરને જરૂરી હવા પૂરી પાડવા માટે એકસામટા શ્વાસ લેવા પડતા – હાંફતો હોઉં તેમ ! પણ આ બધું વ્યર્થ નીવડ્યું. કેમ કે જે પણ વિચાર મને મળતો તેની સાથે સાથે તે વિચાર સાથે અનિવાર્યપણે સંકળાયેલા હોય તેવા વિરોધી વિચાર પણ મળતા. ક્યાંય પહોંચાતું નહીં. છેવટે હતાશ થઈ હું નાતાલ ઊજવવા રોમ ચાલ્યો ગયો. મને થતું હતું કે રજાઓની હળવાશ મારી ક્ષીણ થતી જતી શક્તિઓમાં નવો પ્રાણ પૂરશે. ૧૯૧૩ના છેલ્લા દિવસે હું કેમ્બ્રિજ પાછો ફર્યો. મારી મુશ્કેલીનો રસ્તો તો નીકળ્યો જ નહોતો, અને હવે સમય પણ બચ્યો નહોતો. ઘણા વિચારના અંતે મેં એક સ્ટેનોગ્રાફરને રોકી – એમ વિચારીને કે સમય ખૂબ ઓછો છે, જે થોડુંઘણું મારે કહેવું છે તેટલું તો તેને લખાવી દઉં. સવારે તેણે મારા ઘરનું બારણું ઠોક્યું અને મેં ખોલ્યું તે ક્ષણે અચાનક એક ઝબકારની જેમ મને સ્પષ્ટ થયું કે હું ખરેખર શું કહેવા ઇચ્છું છું અને તે મારે કઈ રીતે કહેવું છે – એક

ક્ષણના વિરામ વગર હું આખું પુસ્તક એને લખાવી શક્યો.

જોકે આમાં કંઈ મારે બહુ ગૌરવ લેવા જેવું નહોતું, કેમ કે તે પુસ્તક ઘણી કચાશોવાળું બન્યું હતું. માત્ર એટલું જ નહીં, હવે મને એમ પણ લાગે છે કે એમાં ઘણી ગંભીર ભૂલો રહી ગઈ છે. પણ આ ઘટનાનો સારાંશ અને તેનું શ્રેષ્ઠ પરિણામ હું એ સમજું છું કે આખું પુસ્તક એકી વખતે રચી શકાય તેવી પદ્ધતિ મને હાંસલ થઈ.

આ પદ્ધતિ મને બરાબર ફાવી ગઈ. હું જ્યારે એક ઝપાટે લખી કાઢું છું ત્યારે પરિણામ શ્રેષ્ઠ આવે છે પણ હું જો વધુ ફરસદથી, વધુ સભાનતાથી અને આયાસથી લખવા જાઉં છું તો કામ બગડે છે. બીજાઓ માટે તો હું ન કહી શકું, પણ મારી પોતાની પદ્ધતિ આ છે. મારા આ અનુભવે મને એ પણ શીખવ્યું કે ફ્લુબર્ટ અને પેટર, જેઓ લખાણને મઠારવાના, શણગારવાના આગ્રહી હતા તેમને તો ભૂલી જવા જ સારા.

આમ જુઓ તો કંઈ રીતે લખવું અથવા લખવું એટલે શું કરવું તે વિષે હું મારી અઢાર વર્ષની ઉંમરે જે વિચારતો હતો તેમાં અને અત્યારના મારા તે વિષેના જે વિચારો છે તેમાં ખાસ અંતર નથી, તો પણ મારો જે વિકાસ ત્યારથી માંડીને આજ સુધીમાં થયો છે તે સીધી રેખામાં બિલકુલ નથી થયો. આ સદીની શરૂઆતમાં મેં ખૂબ ગંભીરપણે આલંકારિક, છટાદાર, શબ્દાળુ ભાષાની સાધના કરી હતી. જ્યારે હું 'મુક્ત માનવની પ્રાર્થના' (ફ્રી મેન્સ વર્શિપ) લખી રહ્યો હતો ત્યારની આ વાત છે. અત્યારે એ કૃતિ મને વિચારહીન લાગે છે. તે વખતે હું મિલ્ટનની શૈલીને પણ અનુકરણયોગ્ય માનતો અને તેના શબ્દોની રસાળતા મારા મનના ખૂણેખૂણે પડવાતી રહેતી. એમ તો નહીં કહું કે અત્યારે હું એનો પ્રશંસક નથી, પણ તેનું અનુકરણ કરવાના પ્રયાસો મારી નિષ્ઠા અને પ્રમાણિકતાને પાયામાંથી ડગાવી ગયા. અનુકરણ માત્ર ખતરનાક હોય છે. એમ તો પ્રમાણભૂત બાઈબલની જે ભાષા છે તેના જેવી સુંદર શૈલી બીજે ક્યાં જોવા મળશે ? પણ તેમાંની વિચારપ્રક્રિયા આજના સમયની જે માંગ છે તે કરતાં સાવ જુદી જ છે. કોઈ પણ શૈલી લેખકના પોતીકા અને સ્વાભાવિક-સહજ વ્યક્તિત્વને વ્યક્ત થવાનો અવકાશ જો ન આપતી હોય તો તેમાં કોઈ જીવંતતા રહેતી નથી. અલબત્ત, લેખકનું પોતાનું વ્યક્તિત્વ પણ અભિવ્યક્તિને લાયક હોવું જોઈએ. અનુકરણ ખાતરનું અનુકરણ હંમેશાં સર્જકતાનું અવમૂલ્યન કરે છે. હા, એક સારી, સફળ નીવડેલી ગદ્યશૈલીના પ્રદેશમાં એ તમને લઈ જાય, એક પરિચિત, સ્વીકૃત શબ્દલય સાથેનો અનુબંધ રચી આપી શકે, પણ તેથી વિશેષ તેની કોઈ ભૂમિકા કે ઉપયોગિતા નથી.

આમ છતાં થોડા સરળ અને સામાન્ય નિયમો તારવી શકાય ખરા – મને પેરસોલ સ્મિથે શીખવ્યા હતા તેવા સાદા નિયમો – જેનો ગદ્યના બાહ્ય ક્લેવર માટે સભાન સર્જકો ઉપયોગ કરી શકે : પહેલો નિયમ એ કે જો ટૂંકો ને સરળ શબ્દ ઉપલબ્ધ હોય તો મોટો ને ભપકાદાર શબ્દ ન જ વાપરવો. બીજું, જો એક જ વાક્યમાં ઘણાંબધાં વિશેષણો વાપરવાનું થાય તો તેવા વાક્યને બે કે વધારે વાક્યોમાં વિભાજિત કરી દેવું.

ત્રીજું, તમે તમારા લખાણને જે દિશામાં લઈ જવા માગતા હો, તેના કરતાં વિપરીત કે અલગ દિશામાં વાચકોને ઘસડી જાય તે પ્રકારની શરૂઆત કે વિકાસ લખાણમાં ન હોવાં જોઈએ. વાત ટૂંકી, સરળ, બુદ્ધિગમ્ય અને સ્પષ્ટ હોવી જોઈએ, સાથે સર્જનાત્મક, તાજગીભરી અને નાવીન્યપૂર્ણ હોવી જોઈએ, નહીં તો તે કચરાટોપલીને લાયક સાબિત થશે.

જેમને અધ્યાપક બનવામાં રસ છે તેમને સુધ્ધાં કદાચ આમાંથી માર્ગદર્શન મળશે. હું તો હંમેશાં સરળ ભાષા વાપરવાનો આગ્રહ રાખું છું કારણ હું ગણિતનો, તર્કનો માણસ છું. સરળ, ચોટદાર, સીધી મગજસોંસરી જાય તેવી ભાષામાં લખવા માટે વર્ષોની સાધના જોઈએ છે પણ સર્જકની સાચી પરખ અને ખરી સફળતા તેમાં જ છે.

(બર્ટ્રાન્ડ રસેલના 'How I Write' લેખનો અનુવાદ)

r

હાસ્ય

(૨૧૧) **ઘર એટલે** : ઈલા આરબ મહેતા, ૨૦૦૮, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૧૧૮, રૂ. ૭૫/- (૨૧૨) **હાસ્યના ચંદરવા નીચે** : પ્રભાકર ધોળકિયા, ૨૦૦૮, લેખક પોતે, ૧૦૭, વાસુદેવ કૃષ્ણ એપાર્ટમેન્ટ, અડાજણ, સુરત, પૃ. ૬૩, રૂ. ૭૦/- (૨૧૩) **ઠું હાસ્યમ** : રતિલાલ બોરીસાગર, ૨૦૧૦, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૧૩૬, રૂ. ૮૦/-

નિબંધ

(૨૧૪) **મોરપિચ્છનું મધુવન** : ગુણવંત વ્યાસ, ૨૦૦૮, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૧૨, રૂ. ૮૦/- (૨૧૫) **રઘુવીર ચૌધરીની સાહિત્યયાત્રા (તમસથી ત્રણ દાયકા સુધી)** : મુનિકુમાર પંડ્યા, ૨૦૦૮, આદર્શ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૨૦૦, રૂ. ૧૨૫/- (૨૧૬) **કવિ રમેશ પારેખ (લઘુશોધનિબંધ)** : મીના પારેખ, ૨૦૧૦, લેખક પોતે, ૧૦૬, નીલદર્શન એપાર્ટમેન્ટ, લુહાર ટેકરા, વલસાડ, પૃ. ૨૬૪, રૂ. ૨૦૦/-

આદરણીય પ્રમુખશ્રી અને સ્નેહી મિત્રો,

જ્ઞાનસત્રમાં બે વરસના સાહિત્યનું સરવૈયું રજૂ કરવું એ પ્રણાલિકા સાહિત્ય પરિષદે જ્યારથી શરૂ કરી છે ત્યારથી હું એનો, આવા સમીક્ષાકાર્યનો, પ્રશંસક છું. હું માનું છું કે સૌથી વધુ પ્રસ્તુતતા, એક મોટું રેલેવન્સ આ બેઠકનું છે. જે લખાતું આવે છે, સર્જનવિવેચનમાં ચાલુ વરસોમાં જે કામ થાય છે એનો હિસાબ પરિષદ આ રીતે આપતી રહે, વિવિધ અભ્યાસીઓની મદદથી, એ સર્વથા ઉચિત છે. ઉત્તમને પોંખવું અને નબળું બહાર આવે એની સામે સ્પષ્ટપણે બે મુદ્દા ધરવા એ હંમેશાં જરૂરી મનાયું છે. તો જ જમા-ઉધારનો ચોખ્ખો હિસાબ પછીનાં વરસોમાં લઈ જઈ શકાય. સરજાતા સાહિત્યનું આ એક ઝડપી ચિત્ર છે પરંતુ એ ભવિષ્યની સમીક્ષાઓ માટે; વીતેલા સમયના સાહિત્યના મૂલ્યાંકન માટે તેમજ નવા લખાનાર ઇતિહાસ માટે ઘણું ઉપયોગી થવાનું.

એટલે આ સરવૈયું એક મોટી, જવાબદારીવાળી કામગીરી છે. એક રીતે તો એ, જે કંઈ થયું છે એની નોંધવહી, કંઈક અંશે સ્ટોક ટેકિંગ પણ છે – અલબત્ત, એ વખારનોંધ, ડેડસ્ટોક લિસ્ટ જેવું ન બની બેસવું જોઈએ. મુખ્યત્વે એ, સરવૈયાકારનાં નિરીક્ષણો અને કામચલાઉ મૂલ્યાંકન-આલેખ ઉપસાવી આપનારું હોવું જોઈએ. સાહિત્યનાં વિવિધ સ્વરૂપોમાં, આ બે વર્ષમાં જે ગ્રંથાકારે પ્રગટ્યું છે એની એક સૂચિ પણ, સંદર્ભ માટે, તૈયાર થયેલી હોવી જોઈએ – પછી એ સૂચિ સરવૈયું આપનાર અભ્યાસીમિત્રે તૈયાર કરીને પરિષદને સોંપી હોય કે પછી, વધુ સારું તો એ હોય કે, આવી સૂચિ પરિષદની સંશોધનસંસ્થાએ તૈયાર કરી હોય. અને એ ‘પરબ’માં કે સરવૈયાની પુસ્તિકામાં પ્રગટ થનારી હોય. એટલે, અહીં અભ્યાસ રજૂ કરનાર મિત્રોને વિનંતી કરું છું કે અહીં તમારા વક્તવ્યમાં તમે એ યાદી રજૂ ન કરશો – તમારાં નિરીક્ષણોને જ આગળ આવવા દેશો જેથી આ સભાને, તે તે સ્વરૂપમાં આપણી શી ગતિ છે ને કેવા વિશેષો એમાંથી પ્રગટી રહ્યા છે એનો સાક્ષાત્કાર થાય. હું જાણું છું કે આપણા લેખકમિત્રોને ક્યારેક મારું લાગી જતું હોય છે કે, અરે, મારા પુસ્તકનું નામ પણ ન લીધું ? સરવૈયાકારે, એવા લેખકમિત્રોનો સામનો કરવાનો પણ આવે, કદાચ. (ભૂતકાળમાં એકબે વાર એવું બન્યું ય છે.) એટલે સરવૈયાકારની છાતી મજબૂત ને મન મક્કમ – અલબત્ત, ચોખ્ખું, દર્પણ જેવું – જોઈએ. સામ્પ્રતનું અવલોકન કરવું એ, ઘણા અર્થોમાં, સાહસ છે, પણ પ્રામાણિક અને સમજભર્યું

^s કીમ-જ્ઞાનસત્રમાં, સરવૈયાની બેઠકમાં રજૂ થયેલું અધ્યક્ષીય વક્તવ્ય. એમાંની કેટલીક બાબતો, આવનાર જ્ઞાનસત્રની સરવૈયાની બેઠકમાં દિશાસંકેત કરનાર બની રહે એ આશયથી આ વક્તવ્ય અહીં પ્રગટ કર્યું છે.

સાહસ કર્યા વિના આપણો છૂટકો નથી, બલકે એ આપણો પ્રાપ્તધર્મ છે.

પરંતુ આપણે ઉમેરીએ કે એ સાહસ ઘણી મોટી જવાબદારીવાળું સાહસ છે. હું કલ્પી શકું છું કે આ બધા મિત્રોએ, એમને સોંપાયેલા સ્વરૂપ-વિશેષની સાહિત્યકૃતિઓ પર કામ કરવા માટે કેટલો તો પરિશ્રમ કર્યો હશે. આપણી સૌથી વધારે શક્તિ તો પુસ્તકો મેળવવામાં ખરચાઈ જતી હોય છે. પુસ્તકો ન મળે, યાદી સુધ્યાં ન મળે ! એટલે અવલોકનકારની ભૂમિકા જોતજોતાંમાં સંશોધકની થઈ જતી હોય છે. પછી સ્વાધ્યાય શરૂ થાય. માટે સૌને, આ મિત્રોને તેમજ સૌ સભાજનોને કહેવું છે કે, અવલોકનકાર વિવેચક સૌથી પહેલાં તો સાહિત્યનો પ્રેમી છે – ચાહક છે. ઉમાશંકર જોશીએ એક વાર વિવેચક માત્રને સરસ વાત કહેલી કે, હે વિવેચક, તું બધું કર – સિદ્ધાંતો ઉથલાવ, સાહિત્યપ્રવાહનું દિગ્દર્શન કર, વિશ્લેષણ કર; પણ જો મૂળ વસ્તુનો – સાહિત્યપદાર્થનો – સ્વાદ તે લીધો નહીં હોય તો (પેલી જાણીતી પંક્તિ મુજબ), હાથ કમબખ્ત, તૂંને પી હી નહીં. વિવેચક પ્રથમતઃ તો આવો પીનારો છે પણ પછી, શુદ્ધિમાં આવ્યા પછી, એને ખ્યાલ આવી જવો જોઈએ કે એણે શું શું પીધું છે. વિવેચક વિચ્છનાથ ભટ્ટે આ પ્રક્રિયાને બે જ શબ્દોમાં સરસ રીતે વર્ણવી છે – પૂજા અને પરીક્ષા. નવલરામે પણ ‘ગ્રંથપરીક્ષકોની દુનિયા’ એવા શબ્દો યોજ્યા છે. એટલે પૂજા (આસ્વાદન) પછી જો પરીક્ષા (ચિકિત્સા) ન આવે તો આપણે અવલોકનકાર નહીં પણ કીર્તનકાર થઈ જઈએ. હીરા અને કાચની પરખ શીખી લેવી જોઈએ, એટલું જ નહીં, હીરાને હીરો અને કાચને કાચ કહેવાની સ્પષ્ટ નિર્ભાકતા કેળવી લેવી જોઈએ. વળી, કીર્તનકારો તો ઈશ્વરની સ્તુતિ કરતા હતા, આપણે તો ક્યારેક એથી આગળ વધીને સ્વયં ઈશ્વર બની જઈએ છીએ – પંગુમ્ લંઘયતે ગિરિમ્ ! અર્થાત્ જે નબળું છે એને પણ ઉત્તમ ઠેરવી આપવાનું કૌશલ આપણે કેળવેલું છે !

એટલે આપણાં અવલોકનો જો આરતી બની જાય તો એ કોઈ રીતે સરવૈયા નામને પાત્ર નથી. કોઈ પણ સમયે, સરજાતા સાહિત્યનાં જમા પાસાંની જેમ ઉધાર પાસાં પણ હોવાનાં અને આપણી ખરી ચિંતા તો આ ઉધાર પાસાંની છે. કેમકે એક નબળી રચના એના લેખકનો, સામયિકના તંત્રીનો, વાચકનો સમય બગાડે છે. આજ લગીની સાહિત્યપરંપરામાંથી ઉત્તમ વાંચ્યા વિના જ લખવા માંડનારા વધતા હોય, સર્જન તેમજ વિવેચન બંને સાધના છે એની ગંભીરતાનો અંદાજ એ લખનારાને ન હોય, ત્યારે નકામું ગ્રંથાકારે પ્રગટી આવે છે. અવલોકનમાં એનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ આવશ્યક બને. આપણે ત્યાં બીજી વિલક્ષણ સ્થિતિ એ છે કે ગાળણ-માધ્યમો (ફિલ્ટરેશન પ્લાન્ટ્સ) બહુ સાબધાં ને સક્રિય નથી, વપરાયા વિનાનાં પડી રહ્યાં હોય છે. એટલે કે, ક્યારેક સામયિકોના તંત્રીઓ, સંશોધન-માર્ગદર્શકો અને પરીક્ષકો, પારિતોષિકો આપનારાઓ અને પરામર્શકોના હાથ અમૃતસ્રવિયા હોય છે – ઘણાં મરેલાં-અધ-મરેલાં માછલાં એમણે જીવતાં કર્યાં હોય છે. પરિણામે, સરવૈયાકારના હાથમાં આવેલાં પુસ્તકોમાંથી ઘણાંક એવાં પણ હોવાનાં જે બહારથી રૂપાળાં લાગતાં હોય, ને વળી ઉપરણું (ફ્લેપ) લખનાર

મિત્ર/મુરબીએ શણગારેલાં હોય પણ એ ‘બે પૂંઠાંની વચ્ચે [નથી હોતું] હૃદય પ્રવેશેલું,’
નથી હોતું મગજ પ્રવેશેલું ! એટલે સરવૈયાકારની જવાબદારી વધી જાય છે.

એક બીજી બાબતનો નિર્દેશ કરવો પણ એટલો જ જરૂરી સમજું છું : સરવૈયાકારે, એ સાહસિક અને નિર્ભીક હોય એ પછી પણ એક ભયસ્થાન વટાવવાનું રહે છે. એ છે એની લખાવટ. આકરામાં આકરું નિરીક્ષણ અપાય પરંતુ લખાવટ તોછડી ન હોય એ જરૂરી છે. તીખાશ આવે પણ કડવાશ ન પ્રવેશી જાય; પુણ્યપ્રકોપ સ્વીકાર્ય પણ વિદ્વેષ, તિરસ્કાર – એવો સૂર સુધ્ધાં – બિલકુલ અસ્વીકાર્ય. વિદ્વેષી વિવેચન એ ‘સાહિત્ય’-વિવેચન કેવી રીતે હોય ? એટલે, બહુ સાવધ રહેવું પડે – સારું-નરસું પરખવા વિશે પણ, અને બરાબર સામે પહોંચે એ રીતે લખવા વિશે પણ. વિવેચનની ભાષાના આ પણ મહત્ત્વના પ્રશ્નો છે – કહો કે, વિવેચન લખનાર માટે આ એક મહત્ત્વની તાલીમ છે. વળી, વિવેચનની ભાષા મરેલી, સાવ ટાઢીબોળ, ન હોય – જીવતી, ને સંચારક્ષમ હોય. સંકુલનેય વિશદતાથી રજૂ કરવાનું, ગંભીરતાને બરાબર કેન્દ્રમાં રાખીને પણ જરાક હળવાશથી કે વધુ માર્મિકતાથી કહેવા[લખવા]નું કૌશલ કેળવી લેવું જોઈએ.

સરવૈયું એ હિસાબ-કિતાબ ગગડાવી જવાનો ધંધો નથી, એ ગોષ્ઠિ છે – આ સભાની સામે, તે તે સ્વરૂપમાં ગુજરાતીમાં આ બે વર્ષમાં શું શું ઊપસ્યું છે, શા શા આનંદો મળ્યા છે, કેવી વીતી છે આપણી ઉપર, ને ખાસ તો, હજુ ક્યાં પહોંચવાનું બાકી છે – એ બધી મિત્રકથા કહેવાની છે. આપણે બે વરસના સાહિત્યગ્રંથોમાં જે પ્રવાસ કર્યો છે એની ઉપલબ્ધિઓની અને એના અસંતોષોની, એક નક્કર પ્રવાસકથા રજૂ કરવાની છે.

મને ચોક્કસ આશા છે કે આજે અહીં આ સૌ અભ્યાસીમિત્રો પાસેથી વિભિન્ન સ્વરૂપ-પ્રદેશોનાં, ચોખ્ખા નકશા સાથેનાં, સમીક્ષિત પ્રવાસકથાનકો આપણને હવે સાંભળવા મળશે.

બાળસાહિત્ય

(૨૧૭) ગુજરાતી બાળકાવ્યચયન-૨૦૦૭ : સંપા.
નટવર પટેલ, ૨૦૦૮, ડિવાઈન પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પૃ.
૨૮+૧૩૨, રૂ. ૭૫/- (૨૧૮) ગુજરાતી બાળવાર્તાચયન :
૨૦૦૭ : સંપા. નટવર પટેલ, ડિવાઈન પબ્લિકેશન,
અમદાવાદ, પૃ. ૧૪+૧૩૦, રૂ. ૭૫/- (૨૧૯) બાળસાહિત્યમાં
વિજ્ઞાનકથા : સંપા. કુમારપાળ દેસાઈ, ૨૦૧૦, ગુજરાત
સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, પૃ. ૧૨+૨૦૮, રૂ. ૧૪૦/-

પ્રાસ્તાવિક વાસ્તવ અને કલ્પનાથીયે એક ડગલું આગળ...

પ્રકાશ મહેતા

કવિવર રવીન્દ્રનાથે કહ્યું છે કે કલ્પના અને ‘ફેન્ટસી’નું સત્ય ‘સવાઈ સત્ય’ હોય છે. જેમ આપણી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી વિશ્વને માપવું અસંભવિત છે તેમ સર્જકના વાસ્તવ અને કલ્પનાથીયે દૂર એવું એક અગમ્ય તત્ત્વ છે, જેને આપણે ‘સવાઈ સત્ય’ને નામે ઓળખીશું. લિન યુટાંગે એની લાક્ષણિક વિનોદી શૈલીમાં કહ્યું છે કે ‘કાલે રાતે મને એક સપનું આવ્યું. એમાં હું માણસ મટીને પતંગિયું બની ગયો ! આજ સવારથી મને વિચાર આવે છે કે આમાં સાચું શું ? હું પતંગિયું છું એવું સ્વપ્ન ચાલી રહ્યું છે ?’

બહેન સંસ્કૃતિરાણીએ આવું જ એક ભાવવિશ્વ એમનાં કાવ્યોમાં રચ્યું છે. તર્ક (Logic) અને બૌદ્ધિકતાનાં બંધનો આપણને સતત બાંધી રાખે છે. પરિણામે આપણું ભાવવિશ્વ પણ બંધાઈને બુઢું થઈ જાય છે. જો તાર્કિકતાનાં તથા બીબાંઢાળ ભાષાનાં બંધનોને ફગાવી દઈએ તો આપણી દૃષ્ટિમાં એક નવો જ ઉઘાડ આવે છે. ભાવ અને ભાષાની આવી નરી તાજગી આ કાવ્યોમાં દેખાય છે. અત્યાર સુધી એમ મનાતું હતું કે કવિતાનું કાર્ય અમૂર્તને મૂર્ત બનાવવાનું છે, પણ આજનો કવિ એક નવી જ નિર્માણ કરે છે. આપણે કવિ તરીકેનું વરદાન ન પામ્યા હોવાથી તર્કના બહાર નીકળી જ નથી શકતા. સંસ્કૃતિરાણી જેવાં આશાસ્પદ કવિત્રી એક એવા વિશ્વમાં લઈ જાય છે કે જ્યાં એક અપૂર્વ સુંદર નવી સૃષ્ટિનાં દર્શન થાય છે. ‘દિવસ’ વિશેનાં કાવ્યોને આધારે આ વાત સમજવાનો પ્રયત્ન ‘વો દિવસ’ કાવ્યનો આરંભ જુઓ :

સાભાર
ગ્રંથસ્વીકાર

‘સવાર પડે છે ને હું દિવસનું બારણું ખોલીને
પ્રવેશું છું નવા દિવસમાં
ઊંઘતા રહે છે જે,
પડ્યા રહે છે જૂના દિવસમાં.
ઊભો રહી ગયો હોય છે
નવો દિવસ આવીને
જૂના દિવસની બહાર.
એ નથી ઉઠાડતો તમને
તમારે જ જૂના દિવસની બહાર નીકળી
ખોલવાનું છે બારણું નવા દિવસનું.’

અહીં નવો દિવસ અને જૂનો દિવસ એ બંનેને પ્રતીક ગણવાનું પ્રલોભન થાય

એ પરંપરાગત કવિતા માટે સહજ છે, પરંતુ અર્થનો દંડો લઈને દરેક કાવ્યનું અર્થઘટન કરવાની દૃષ્ટિને હવે થોડીક બદલવી જોઈએ, કારણ કે

**‘દરેક દાયકે આપણને મળ્યા કરે વધારે અનુભવી દિવસ...
આપણે તો છીએ મુક્ત આત્મા
શું કામ હાથે કરી
જકડી લઈએ છીએ તેને
કાળચક્રોમાં ?’**

બીજા એક કાવ્યમાં કવયિત્રી કહે છે :

**‘એમ ન કરી શકાય કે
દિવસના કપને રોજ તોડી નાખવાને બદલે
મૂકી રાખીએ સામે
ને મન ફાવે ત્યારે ચાખીએ ચમચીએ ચમચીએ બાસુંદી કે
વાઈનની જેમ ?’**

‘દિવસનું પૂતળું બનાવી દઉં છું’ આ સંગ્રહનાં ઉત્તમ કાવ્યોમાંનું એક છે.

**‘નવો દિવસ આવે ત્યારે, ફરી એનું પૂતળું બનાવી દઉં છું.
જોકે તેને તોડીને વાટી દઉં છું જગ્યા ન રહે ત્યારે...**

બીજું શું થાય ?

ન કરું તો નવો દિવસ આવે ત્યારે જગ્યા ન હોય એને આવવાની.

તો તો તે, પાછો જ જતો રહે ને ?’

નહીં તો તેના પૂતળાને દિવસનાં બીજાં પૂતળાંઓની

ઉપર મૂકવું પડે

ને તે બધાં ગબડી પડે તો ?

અડફટમાં આવે, આપણે ચાલીએ ત્યારે.

આ રસ્તો રાખ્યો છે, તે બરાબર છે ને ?

કે હવે નવા દિવસને આવવા નથી દેવો.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવી જ ભાત પાડે તેવી કેટલીક પંક્તિઓ સંસ્કૃતિરાણીનાં કાવ્યોમાં આપણને મળી આવે છે. નવા દિવસને રંગરૂટ કહીને છેલ્લી ત્રણ પંક્તિઓમાં કવયિત્રી કમાલ કરે છે :

‘...છેલ્લે થાકીને લોથપોથ થઈ ગયેલો દિવસ

મરી મરીને પૂરો કરે છે કે ‘એસોલ્ટ કોર્સ.’

કેટલું વિશાળ લશ્કર હશે એનું કે રોજ

નવા નવા રંગરૂટને

મોકલ્યા કરે છે અને તેય હજારો વર્ષોથી.’

સંસ્કૃતિરાણીની અભિવ્યક્તિની લઢણ આપણા કાવ્યસાહિત્યમાં નવો જ ઉન્મેષ

લઈને આવે છે. અલબત્ત, હાથમાં અર્થનો દંડો પકડીને કવિતાને પકડવા મથનાર વાચક આ રચનાઓ વાંચીને મૂંઝાઈ જવાનો. કારણ કે શબ્દને તર્કબદ્ધ કડીઓમાં સાંકળનાં બંધનોમાં બાંધવાથી આ પ્રયોગશીલ (કે પ્રયોગપ્રેમી) કવયિત્રી દૂર રહ્યાં છે. શબ્દોને કાળનો કાટ લાગતાં, ઘસાઈ ગયેલા સિક્કાઓ જેવા શબ્દો પોકળ બની જાય છે ત્યારે શબ્દોના આ સિક્કાઓને માંજી માંજીને એમનું અંતર્ગત સૌન્દર્ય પ્રગટ કરવાનું સામર્થ્ય બહુ ઓછા કવિઓમાં હોય છે. મોટે ભાગે તો આપણા કવિઓ પોતાની ‘લોકપ્રિય’ કૃતિઓનું પુનરાવર્તન કર્યા કરે છે ત્યારે સંસ્કૃતિરાણી જેવા ગણ્યાગાંઠ્યા કવિઓ આપણી ભાષાને તર્ક અને વ્યાકરણના જડ ચોકઠામાંથી બહાર કાઢી અભિવ્યક્તિની કોઈક નવી જ છટા લઈને આપણને અભૂતપૂર્વ આનંદમાં ગરકાવ કરી દે છે.

સંસ્કૃતિરાણીની બધી જ રચનાઓમાં એક નવા જ પ્રકારની તાજગી જોવા મળે છે. એ તાજગી કેવળ શબ્દરમતમાંથી નથી આવી. એ તો શબ્દબ્રહ્માંની ઊંડી શ્રદ્ધામાંથી આવી છે. કવિની વાણીમાં કહીએ તો,

**‘આમ કશું જ ખાસ બન્યું નથી
પણ આમ બધું જ બને છે મારામાં.
મારી અંદર જેટલું હું જીવી છું
તેનાથી ખૂબ ઓછું
જીવી છું હું, મારી બહાર.’**

‘અંદર’ અને ‘બહાર’ વચ્ચે જેટલું વધારે સામંજસ્ય સંધાય તેટલું જીવન પણ વધારે પ્રફુલ્લિત થતું જાય. સંસ્કૃતિરાણી ‘અંદર’ અને ‘બહાર’ વચ્ચે પોતાની રીતે સામંજસ્ય સાધી શક્યાં છે તેનો આનંદ છે.

r

બાળસાહિત્ય

(૨૨૦) શેક્સપિયરનાં કથાનકો : રમણલાલ શાહ, પુનર્મુદ્રણ ૨૦૦૮, હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૧૩૨, રૂ. ૭૫/- (૨૨૧) આવો, બેસો, પીઓ પાણી : રેખા ઉપાધ્યાય, ૨૦૦૮, શબ્દલોક પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮૨, રૂ. ૬૦/- (૨૨૨) જયંતીલાલ મહેતાની બાળવાર્તાઓ : સંપા. ડૉ. કૃષ્ણકાન્ત કડકિયા, ૨૦૧૦, સંપાદક પોતે, એમ/૮૨/૩૮૫, સરસ્વતીનગર, અમદાવાદ-૧૫, પૃ. ૧૦૪, રૂ. ૬૦/- (૨૨૩) આપણો અમર કથાવારસો (જાતકકથાઓ ભા. ૧થી ૫) : યશવંત મહેતા, ૨૦૧૦, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. દરેક ભાગના ૪૦, ૧થી ૫ સેટની કિંમત રૂ. ૨૨૫/-

ફોટોગ્રાફી વિષેના મારા વિચારો લખવા બાબત કે મુલાકાત આપવા બાબત હું ઘણાં કારણસર ઉદાસ રહ્યો છું.

આત્મકથાનાં બધાં ભયસ્થાન આવી મુલાકાતને પણ લાગુ પડે છે. મોટા ભાગે માણસ જે છે તે કરતાં પોતા વિષે શું માને છે, પોતે બીજા કરતાં કેવો તો જુદો ને ચઢિયાતો છે એ જ વાત કરતો રહે છે. અલબત્ત, તેમાંય અપવાદ તો હોય જ.

પ્રકાશિત પુસ્તકો ને એક-વ્યક્તિ પ્રદર્શનના આધારે, મારી કળાના ભાવક મારું મૂલ્યાંકન કરી જ શકે છે. મુરબ્બી મિત્ર તરીકે અકબર પદમશીએ મને એક વાર કહેલું કે કળાકારે પોતા વિષે, પોતાની કળા વિષે ઝાઝી બકબક કરવી નહીં, ‘કેટલોગ’માં લાંબાં લપસિંદર ‘નિબંધ’ લખવા-લખાવવા નહીં. મૂંગા મરવું ને કળાકૃતિને બોલવા દેવી. વધારામાં જે કહેલું તે, અભદ્ર વોરા ગુજરાતીમાં ન હતું છતાં, હું અહીં સકારણ લખતો નથી.

શબ્દોની પીંજણ કરવા કરતાં, કળાકારે પોતાના કામમાં વ્યસ્ત રહેવું અને જીવનના જુદા જુદા તબક્કે આવતા, ઊભા થતા વિશિષ્ટ પડકાર, કળા-સર્જનના ભોગે પણ પ્રમાણિકપણે ઝીલવા. ઝીણો ભાવક એના પડઘા કળાકૃતિમાં અવશ્ય સાંભળશે. મને ભૂતકાળના અને કાલ્પનિક ભવિષ્યના પાણી-વલોણામાં રસ નથી. અહમ્નાં દ્વન્દ્વાત્મક ફીણ ચાટીને કોઈનું પેટ ભરાયું નથી ! મને કેમ ‘બૂઢીના બાલ’ યાદ આવતા હશે ?

મારી એક મુશ્કેલી છે. જીવનની બારાખડીમાં અધ્યાત્મનો ‘અ’ પહેલાં આવે છે ને પછી કળાનો ‘ક’.

મારી સામે યજ્ઞેશ દવેની ને બકુલ ટેલરની લાંબીલચ્ય પ્રશ્નાવલિ અનુક્રમે બાર ને પાંચ વરસથી ઘુરકિયાં કરે છે. મરાઠી પખવાડિક ‘ગતિમાન-સંતુલન’ના તંત્રી ને પરમ મિત્ર દિલીપ કુલકર્ણીની, ફોટોગ્રાફી બાબત લેખ લખી આપવાની વિનંતી, ઘણાં વરસોથી વાડાની બિલ્લીની જેમ, હળવે પણ વારે વારે મ્યાં...ઉં કરે છે. આજે^s કંઈ સળવળ્યું છે અને પ્રદૂષણ-પર્યાવરણ, વિષમતા-દુરિત-શોષણ ને વ્યષ્ટિ-સમષ્ટિની વાતો કોરે મૂકી પુછાયેલા પ્રશ્નોમાંથી કેટલાકના જવાબો લખવા હું બેઠો છું. કામ કપરું છે, પણ જોઈએ...

મારા ઉત્તરના સંદર્ભે વાચકે પ્રશ્નોની કલ્પના કરવાની રહેશે.

(૧) મારાં મા-બાપને, કે બન્ને પક્ષના કોઈ કુટુંબીજનને, સાહિત્ય-સંગીત-કળામાં

s ‘દીકાને વળગે સહુ ભૂર, વણદીઠું વેધે તે શૂર.’ અખો ૪૦૯

(ભૂર = ગમાર, મૂરખ, ગાંડો).

s એક અણધારી આફત છ મહિના ખાઈ ગઈ, ને ‘આજે’ પહેલી મે થઈ !

વિશેષ રસ કે સમજ નહોતાં. સ્ત્રીઓ ઘર સંભાળતી ને જ્ઞાતિના પુરુષો નિરપવાદ નાની-મોટી નોકરી કરતા. સુરતી લાલા હોવાના નાતે, બધા ખાઈ-પીને મોજ કરતા ને સમય આવે ગુજરી જતા. તે જમાનામાં મરી જવાનું આજના જેવું કપરું નહોતું. સિત્તેરની ઓલીપા કોઈ ભાગ્યે જ પહોંચતું ! પાપડી-પોંક કે કેરી-પતંગ આયુર્મર્યાદાને લંબાવી-ટૂંકાવી શકતાં નહીં !

(૨) બહુ વિચાર કરું છું ત્યારે સુરતના મોસાળનો એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. હું બાર-તેરનો હોઈશ. નાનાની હવેલીની પાછલી સાંકડી, ધુળિયા શેરીમાં, એક કાબરચીતરો બકરો, ભડક નડિયાદી લીલા રંગના બારણા પાસે ઊભો હતો. મારા થકી પહેલા માળની બારીમાંથી અમુક ખૂણે દેખાઈ ગયો. કોણ જાણે કેમ, આ અદ્ભુત રંગ-સંયોજના જોઈ હું ઘણો હરખાઈ ગયેલો.

લગભગ દસ વરસ પછી, હિમાલયના પહેલા પગપાળા પ્રવાસમાં મેં સૌપ્રથમ ફોટા પાડ્યા. અનુ-આયાસે બધું ગોઠવાઈ જતું તેની મેં નોંધ લીધેલી. હજુ આજે પણ મારો કોઈ ફોટો જોઈને મને આનંદ ને આશ્ચર્ય થાય છે. ગોઠવનાર, આયોજક, ફોટોગ્રાફર હું છું એવો કર્તાભાવ મને થતો નથી. કેમ ? આ સાવ સાદા પ્રશ્નનો મારી પાસે ઉત્તર નથી.

(૩) હિમાલય-પ્રવાસના સૌપ્રથમ ફોટા ‘ધર્મયુગ’ ને ‘ઈલસ્ટ્રેટેડ વીકલી’માં છપાયેલા. તે પછી થોડા વરસે મને કેમેરા ખરીદવાની હિંમત આવી. ટાંચીટૂંકી બચતમાંથી મહામુશ્કેલીએ મેં સવાબે બાય સવાબે ઈંચની નેગેટિવવાળો મામિયાફ્લેક્સ કેમેરા ખરીદ્યો. બે-ત્રણ વરસે મહિનો રજા લઈને અમે પતિ-પત્ની હિમાલય પગપાળા પ્રવાસે જતાં. વચલા ગાળામાં દર મહિને બે-ત્રણ શનિ-રવિ, સહ્યાદ્રિના પહાડો ખૂંદતાં ને મુંબઈ આસપાસના દરિયાકિનારે ફરતાં. હિમાલયે અમારા પર એવી તો ભુરકી નાખેલી કે ત્યારે જીવનનો એક માત્ર ઉદ્દેશ હતો : ઠંડી-ગરમી-વરસાદમાં શરીરને રગડવું ને હિમાલયના લાંબા પ્રવાસ માટે સજ્જ કરવું. અનેક ગુરુજનોની કૃપાથી, સારું થયું આવો ક્ષુદ્ર ને સંકીર્ણ ઉદ્દેશ ઝાઝો ટક્યો નહીં !

(૪) પહેલા ફોટા પાડ્યા ૧૯૫૨માં હિમાલયના, તો છેલ્લા પાડ્યા ૧૯૯૯ના ડિસેમ્બરના દક્ષિણ ભારતના સુદીર્ઘ પ્રવાસમાં ! (મારી માનીતી જગ્યાઓને ‘આવજો !’ કહેવા જ આ પ્રવાસ ગોઠવેલો.) આમ સુડતાલીસ વરસમાંથી, અનુસ્નાતક અભ્યાસ, બેકારી ને નોકરીનાં મળીને એકવીસ વર્ષો બાદ કરીએ તો છવ્વીસ વરસ માત્ર ને માત્ર ફોટોગ્રાફી કરી મેં અમારા અજીબ-ઓ-ગરીબ સંસારનું ગાડું ગબડાવ્યું. મને પૂરું ભાન હતું કે સાહિત્યકાર-કળાકાર-સંગીતકારની એવી જમાતમાં હું જોડાઈ રહ્યો છું જેમની પાસે નોકરીની બાંધી આવક નહીં હોય, બાપાનો કે સસરાનો દલ્લો નહીં હોય, ને ઝાઝી બચત પણ નહીં હોય. વધારામાં, પાઘડી ઉપરના છોગા જેવું સિદ્ધાંતોનું દુરાગ્રહી વળગણ હોય.

મારા સંદર્ભે, નોકરી છોડી ત્યારનો દેશકાળ એટલે ૧૯૭૩નું મુંબઈ ને ભારત.

૧૯૭૩થી ૧૯૯૯નાં છવ્વીસ વરસ આર્થિક કટોકટીનાં ને જદોઝદનાં રહ્યાં. જો કે ખરું કામ પણ કપરી કટોકટી ને નરી પ્રતિકૂળતામાં થયું. કલ્પી ન શકાય, જીવની ન શકાય, એવો સર્ગશક્તિનો વિસ્ફોટ મેં અનુભવ્યો.

જાન્યુઆરી ૨૦૦૦થી મેં પ્રવાસ બંધ કર્યાં, કેમેરા વેચી કાઢ્યા ને ફોટો-લીલા આંશિક રીતે સંકેલી લીધી. પાંચ પૈસાભાર લકવાનો હુમલો ને 'પ્રોસ્ટેટ'ની તકલીફ ત્રણ મહિના પછી શરૂ થઈ !

(૫) આંશિક નિવૃત્તિ એમ એટલા માટે લખ્યું કે ફોટોગ્રાફીને લગતાં બે ભગીરથ કામ ૨૦૦૦થી ૨૦૦૭નાં આઠ વરસમાં પૂરાં થયાં.

મારાં ચાર પુસ્તક ૨૦૦૦ સુધીમાં પ્રગટ થયેલાં ને બીજાં ચાર મોટી કંપનીઓનાં અનુદાનથી પ્રગટ થયાં. હજુ ત્રણ અતિપ્રિય પુસ્તક વર્તમાન વૈશ્વિક મંદીના ભરડામાં આવી ગયાં છે. આ મંદી ક્યારે ઓછી થશે તે કહેવાય નહીં, પરંતુ મારા આયુષ્યની રેત-ઘડિયાળ પૂરી થવા આવી છે એ નક્કી !

એવું જ એક બીજું ભગીરથ કામ પણ એક મોટી કંપનીના ભીમકાય અનુદાનથી ૨૦૦૨-૨૦૦૩ના બે વરસમાં પાર પડ્યું. મારા ફોટા-સંગ્રહમાંથી તેર શ્રેણીમાં વહેંચાયેલા ૮૧૫ ફોટા પસંદ કર્યા ને 'સ્કેન' કરાવી ચૌદ ડીવીડીમાં સંગૃહિત કર્યા. કોઈ પણ ફોટાની ૪૦"x૬૦" સાઈઝની 'પ્રિન્ટ' કાઢી શકાય એવું 'હાઈ-રેઝોલ્યુશન સ્કેનિંગ' હતું. આ કામ કરનારી કલર 'લેબ' અને મારા પોતાના પક્ષે પણ ખાસ્સી ધીરજ, મહેનત ને કુશળતા માગે એવું આ કામ હતું. એક 'સેટ' ઇન્દિરા ગાંધી રાષ્ટ્રીય સંગ્રહાલય, દિલ્હીને, એક 'સેટ' મારા ફોટો-એજન્ટને ને બે 'સેટ' જુદી જુદી ફોટો-ગેલરીને આપી, મારા જીવતાં જ મારું ફોટો-શ્રાદ્ધ હું કરી શક્યો !

સુડતાલીસ વર્ષની મારી આ ફોટો-કારકિર્દીની ફળશ્રુતિ એટલે વીસ એક વ્યક્તિ, એક-વિષયક પ્રદર્શન અને આઠ પુસ્તકો. લગભગ છ મહિના કેરલ, હિમાચલ, ગુજરાત-મહારાષ્ટ્રમાં ફરીને આયુર્વેદની સો વનસ્પતિના ફોટા ઝંડુ માટે પાડેલા. પણ એનાં મુદ્રણ અને ડિઝાઇન એટલાં નબળાં હતાં કે એ પુસ્તકને મારાં પ્રકાશિત પુસ્તકોમાં ગણતો નથી. તાજ હોટલ માટે ભારતનાં મરી-મસાલા પર મોટો 'પ્રોજેક્ટ' કરેલો, પણ પુસ્તકની 'કસુવાવડ' થઈ ગઈ ને ફોટાનો સાવ પરચૂરણ ઉપયોગ જ થયો. એ વખતે નવ મહિના પેટમાં પાળીપોષેલું બાળક મૂએલું જન્મે એવો ભાવ થયેલો.

(૬) આજીવિકાના એકમાત્ર સાધન તરીકે ફોટોગ્રાફી કરતો હતો ત્યારે મેં અમુક નિર્ણય લીધેલા. કારણ ? 'સિદ્ધાંતોનું દુરાગ્રહી વળગણ'.

અ. ગમે તેટલા પૈસા મળતા હોય તો પણ કાપડ-કપડાં, દારૂ-તમાકુની જાહેરખબર માટે ફોટા પાડવા નહીં કે પાડેલા ફોટામાંથી કશું વેચવું નહીં.

બ. જાહેરખબરમાં સ્ત્રીનો દેહ કેન્દ્રમાં રહેતો હોય એવા ફોટા પાડવા નહીં કે પાડેલા ફોટામાંથી જાહેરખબર માટે આપવા નહીં.

ક. કુદરતી પ્રકાશમાં જે કામ થાય તે કરવું પણ સ્ટુડિયો, 'મલ્ટિ-ફ્લેશ' વગેરેની

ઝંઝટમાં પડી બજારુ ફોટોગ્રાફી કરવી નહીં.

ડ. 'રિપોર્ટાજ'ના ફોટા પણ સામયિકનો વાચક પ્રકૃતિ-સૌંદર્ય તરફ આકર્ષાય, આપણા ભવ્ય વારસાથી અવગત થાય એવા હેતુથી પાડવા.

ઈ. રેલ-વિમાન-બસ અકસ્માત, ભોપાલ ગેસ-ગળતર, પૂર, ધરતીકંપ, સુનામી, યુદ્ધ જેવી માનવીય કે પ્રાકૃતિક દુર્ઘટનાનો ઉપયોગ આપણે પોતાના રોટલા શેકવા કરવો નહીં. પચાસ વરસમાં મેં ફક્ત એક જ માઈનો પૂત જોયો જેણે ભોપાલ ગેસ-ગળતર ને બાંગ્લાદેશના વિનાશકારી પૂરની લાખો રૂપિયાની કમાણી રાહતફાળામાં આપી દીધેલી. હું કોઈ દૈનિક, સામયિક કે ફોટો એજન્સી સાથે, સવેતન કે અવેતન ધોરણે જોડાયેલો નહોતો એટલે મારા ફાળે તો આવાં કામ આવ્યાં જ નહીં.

(૭) ઉપલા સિદ્ધાંતોનું કડક પાલન કરવા છતાં મારી કીડીને એનો કણ મળી જ ગયો. સિંગાપોર એરલાઈન્સે વિમાનમાં અપાતા દળદાર માસિકમાં, મારા એકવીસ 'ફોટો-ફિચર' આઠેક વરસમાં છાપ્યાં. ક્યારેક તો છ-આઠ રંગીન પાનાં અંદર હોય મુખપૃષ્ઠની છબિ ('કવરસ્ટોરી') પણ મારી હોય. આંતરરાષ્ટ્રીય ફોટોગ્રાફરોની મેલી રમતોની ઉપરવટ મને એ જ એરલાઈન્સે ચાર મોટા 'પ્રોજેક્ટ' આપ્યા. મને ઓસ્ટ્રેલિયા, યુરોપ, અમેરિકા, કેનેડા ને દક્ષિણ આફ્રિકાના અભરેભરી પ્રકૃતિ સંપદાવાળા પ્રદેશોમાં ઘૂમવાની તક મળી. પ્રવાસો દરમ્યાન એરલાઈન્સે સોંપેલા કામ ઉપરાંત મને બે ફાયદા થયા : એ દેશોના મોટા ફોટોગ્રાફરોનું કામ જોવા મળ્યું ને મને સૂઝેલું કામ હું કરી શક્યો. સાત પુસ્તકમાંનું (ત્રણ અપ્રકાશિત) ભારત સિવાયનું ઘણું કામ મેં આ પ્રવાસોમાં કર્યું. યુનિસેફ દ્વારા નવા વરસે પ્રકાશિત થતા 'કાર્ડ'માં પણ ગળાકાપ સ્પર્ધામાં હું ટકી ગયો. લંડનની એક મોટી કંપની મારફત મને ઓરિસ્સા ને દાર્જિલીંગનું કામ મળેલું. સિંગાપોર એરલાઈન્સ અને યુનિસેફના કારણે પહેલી વાર હું બે પાંદડે થયો. અમુક અપવાદ સિવાય દેશમાં હું ભાગ્યે જ કમાયો.

(૮) મેં વાપરેલા કેમેરાની વિગત આજે અપ્રસ્તુત હોઈ આપતો નથી. એટલું કહીશ કે છબિકળાનો આરંભ મેં સવાબે ઈંચ બાય સવાબે ઈંચની નેગેટિવવાળા કેમેરાથી કર્યો પણ કારકિર્દીનાં છેલ્લાં વીસ વરસ ૩૫ મિ.મિ.ના કેમેરા વાપર્યાં.

(૯) ભૂતકાળમાં લેવાયેલી મુલાકાતોની વાત કરું તો સાને ગુરુજી સ્થાપિત મરાઠી 'સાધના'ના ૧૯૮૪ના દિવાળી અંકમાં છપાયેલી મુલાકાત સંતોષકારક રહી. 'સાધના'ના તંત્રી ત્યારે કવિ વસન્ત બાપટ હતા. બીજી મુલાકાત ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીના પ્રપૌત્રે 'સેલેબ્રિટી' પખવાડિક માટે અંગ્રેજીમાં લીધેલી. ત્રીજી મુલાકાત લેનાર રણજિત હોસ્કોટે ૧૯૯૨માં બાવીસ વરસનો છોકરો હતો, અને એમ.એ. (અંગ્રેજી)માં પ્રથમ વર્ગમાં પ્રથમ આવી નવો નવો 'ટાઈમ્સ'માં જોડાયેલો. સાત દિવસ તીથલ રહી એણે લીધેલી મુલાકાત સર્વશ્રેષ્ઠ રહી. વીસમી સદીના અંત સુધીમાં છાપાં-સામયિકોમાં આવતા વિવેચન-લેખો ને પ્રશસ્તિ-લેખોની નિરર્થકતા અને પોકળતા હું સમજી ગયેલો. રામકૃષ્ણ પરમહંસે ૧૮૭૦થી ૧૮૮૫નાં વરસોમાં વકીલ ને વેશ્યા માટે જે કહેલું તે આજે પત્રકારોને પણ

લાગુ પડે છે. ખરીદી ન શકાય એવા પત્રકારો શોધવા બહુ મુશ્કેલ કામ છે ! અલબત્ત, આવા પત્રકારો 'ડાયનોસોર'ની માફક સાવ લુપ્ત થયા નથી તે એક મોટું આશ્વાસન છે !

(૧૦) ૧૯૬૬થી ૧૯૮૦ સુધીમાં શ્યામ-શ્વેત ફોટાના મારા નવ એક વ્યક્તિ પ્રદર્શન થયાં. દરેક પ્રદર્શન એક વિષય પર રહેતું. દર્શકને હું ભજિયાંની 'મિક્સડ પ્લેટ' આપતો નહીં, પણ કાંદાનાં, બટાકાનાં, રીંગણાનાં, ગલકાંનાં, રતાળુના, પોઈની ભાજીનાં, એમ દરેક વખતે જુદાં જુદાં 'ભજિયાં' પીરસતો. તે જમાનામાં ફોટો-પ્રદર્શન કોઈ ભાગ્યે જ ભરતું અને ભરે તો જુદા જુદા વિષયો પરના ૬૦-૭૦ ફોટા ચીનવાલા-ઉનવાલાના આશીર્વાદ લઈ પ્રદર્શિત કરતા ! હું ૨૦''x૩૦'', ૩૦''x૪૦'' ને ૪૦''x૪૦'' કદની ૨૮થી ૩૦ 'પ્રિન્ટ' મૂકતો. એકે પ્રદર્શનનું ઉદ્ઘાટન મેં કરાવ્યું નહોતું. ઘીના કે મીણના દીવા પ્રગટાવ્યા નહોતા !

૧૯૬૬થી 'ટાઈમ્સ' 'ફોટો-રિવ્યુ' છાપવા માંડ્યું. કળાકાર ગીવ પટેલે મારા સૌપ્રથમ પ્રદર્શનથી શ્રીગણેશ કરેલા ! તે પછી વર્ષો સુધી નિસિમ એલિકલ અને જ્ઞાનેશ નાડકણીએ 'રિવ્યુ' લખેલા. નિસિમ એલિકલ સ્મૃતિભંશથી મરી ગયા ને નાડકણી મૂલ્યહાસથી. સત્યદેવ દુબે 'એક્સપ્રેસ'માં ને મનમોહન 'સરલ' 'ધર્મયુગ'માં લખતા.

(૧૧) ના, પ્રદર્શનનો ખર્ચ નીકળતો નહીં. કળા-કૃતિ તરીકે ફોટોગ્રાફ તો શું ચિત્રો ('પેઈન્ટિંગ') પણ ઓછાં વેચાતાં. આજની સરખામણીમાં ચિત્રો પાણીના મૂલે વેચાતાં, કારણ સમાજમાં એક માન્યતાએ ઊંડાં મૂળ નાખ્યાં છે. કળાકારને પેટ હોતું નથી, એને રહેવાને ઘર જોઈતું નથી, બાળકને ભણાવવા એને પૈસા જોઈતા નથી ! મારે કોઈ ફરિયાદ નથી, પણ મેં એવા સંગીતકાર-ચિત્રકાર જોયા છે જે ઉપલી માન્યતાના ભોગ બન્યા હોય. દરેક પ્રદર્શનમાં મારા બે-ચાર ફોટા વેચાતા ને મને તેનો સંતોષ હતો, કારણ પ્રદર્શન નિમિત્તે નાનાં-મોટાં કામ (મારી શરતે) મળતાં. બાર પાનાનું દીવાલ પર ટીંગાડવાનું કેલેન્ડર મોટો સોદો ગણાતો. ૧૯૮૧માં મેં મુંબઈ છોડ્યું ત્યારે વસઈની ખાડીમાં નારિયેળ પધરાવતી વખતે સંકલ્પ કરેલો કે ગાંઠનાં ગોપીચંદન ઘસી હવે પ્રદર્શન ભરવાં નથી. તે પછી એન.સી.પી.એ મુંબઈમાં છ, બ્રાઈટનમાં એક, ને દિલ્હીમાં ત્રણ ભરાયાં !

મારાં એક-વ્યક્તિ પ્રદર્શન ઉપરાંત દેશ-પરદેશની પ્રતિષ્ઠિત ગેલરીમાં અને 'ફેસ્ટિવલ ઓફ ઈન્ડિયા' નિમિત્તે ભારતીય ફોટોગ્રાફીના સામૂહિક પ્રદર્શન ભરાયેલાં. આવા સમૂહ-પ્રદર્શનમાં બીજા ફોટોગ્રાફર ભલે એક-બે ફોટા આપતા પણ હું પાંચ કે દસથી ઓછા ફોટા આપતો નહીં ! મજાની વાત તો એ કે દરેક સામૂહિક પ્રદર્શનના આયોજકોએ મારી આ શરત કબૂલેલી !

મારાં એક-વ્યક્તિ ને અમુક સામૂહિક પ્રદર્શનો નિમિત્તે મને ઘણા ફોટોગ્રાફરોને, ફોટો-સંગ્રાહકોને અને અન્ય ક્ષેત્રના કળાકારો અને પ્રતિષ્ઠિત પ્રતિભાવંતોને મળવાનું થયું. મારું આંતરિક વિશ્વ 'બિગ-બેન્ગ'ની ગતિએ વિકસતું ગયું. આ વિકાસનો એક માત્ર

બલિ અહમ્ બન્યો !

(૧૨) પ્રદર્શનોના દર્શક મને બે રીતે પ્રતિભાવ આપતા. જહાંગીર આર્ટ ગેલરી ને 'કેમોલ્ડ'ના દર્શક રૂબરૂ આપતા અને ૧૯૮૧ પછીના પ્રદર્શનમાં પ્રવેશદ્વાર પાસે મૂકેલી અભિપ્રાયપોથીમાં લખીને. કેટલાક માંદા ને વિકૃત દર્શક મંકોડા જેવા મોટા અક્ષરમાં ખોટાં નામ લખી ઝેર ઓકતાં ને ગંદાં ચિતરામણ કરતા તો કેટલાક સમજીને કે સમજ્યા વગર સારુંસારું લખતા ! મરાઠી કવિ મંગેશ પાડગાવકરની ઓળખાણ મુંબઈ છોડ્યા પછી થયેલી. મુંબઈ એન.સી.પી.એ.નાં છ પ્રદર્શનમાં એમણે અભિપ્રાય-પોથીમાં એક એક કાવ્યમૌક્ટિક મૂકેલું ! મુંબઈમાં પ્રદર્શન ભરાતાં બંધ થયા પછી, મારાં પુસ્તકોની પહોંચ પણ પાડગાવકર આવી જ રીતે મોકલતાં. ગંદાં ચિતરામણના સામા છોડે, વૃંદાવન સોલંકી પોથીમાં સુંદર રેખાંકન કરતા. મેં નોંધ લીધેલી કે ભારતીય ભાષામાં કોઈ ભાગ્યે જ લખતું, જે લખતા તેમાં પણ મરાઠી-ભાષી ભાવકોની બહુમતી હતી ! રડ્યાખડ્યા દર્શકો હિંદી, ગુજરાતી, કન્નડ કે બંગાળીમાં લખતા.

(૧૩) મારી ફોટો-કારકિર્દીના સીમાચિહ્ન જેવી એક ઘટના ૧૯૬૭માં ઘટી. સ્વીસ ઉદ્યોગપતિની મદદથી 'કેમેરા' માસિક નીકળતું. (જે.આર.ડી. ટાટા અને એમનું 'માર્ગ' સહેજે યાદ આવે.) 'કેમેરા'ના અંકમાં ફક્ત ચાર ફોટોગ્રાફરનું કામ છપાતું. દરેકને ચાર રંગીન પાનાં અથવા છથી આઠ શ્યામ-શ્વેત પાનાં મળતાં. એક પાના પર એક જ ફોટો છપાતો. ચારમાંથી એક ફોટોગ્રાફરની છબિ-રચના પૂંઠા પર છપાતી. વધારામાં દરેકને પોતાનું ગાણું ગાવાનાં બે પાનાં મળતાં. 'કેમેરા'નો તંત્રી એલન પોર્ટર ઉંમરમાં નાનો પણ ઘણો બાહોશ ને કળા-પારેખ હતો. માસિકના દરેક તંત્રીલેખમાં ફોટોગ્રાફરની એણે કરેલી પસંદગી ને એની ફોટો-કળા વિષે ખાસ્સી ટીકા-ટિપ્પણી કરતો. પચાસ વરસ સુધી 'કેમેરા'નો યુરોપ-અમેરિકામાં ડંકો વાગ્યો. પ્રકાશકો અને મોટી ગેલરીના માલિકો 'કેમેરા'માં છપાયેલા ફોટોગ્રાફરને ફૂંણી નજરે જોતા ને તેને બધી સગવડ કરી આપતા.

જાન્યુ. ૧૯૬૭ના 'કેમેરા'ના પૂંઠા પર મારી છબિરચના છપાઈ હતી અને અંદર ચાર રંગીન ફોટા. એ જોઈને પહેલી વાર વાઘ માર્યો હોય એવો ભાવ થયેલો. એકાદ-બે વરસમાં 'કેમેરા'નો ટાટા મરી ગયો ને 'કેમેરા' બંધ થયું (જો કે આપણા ટાટા મરી ગયા છતાં 'માર્ગ' ચાલુ છે !) કાળક્રમે, વાઘ માર્યાનો ભાવ ઓછો થતો ગયો ને પચાસનો થયો ત્યાં સુધીમાં લુપ્ત થઈ ગયો.

(૧૪) મને એક વાતનો રંજ છે. ઉદ્યોગપતિઓ કરોડો રૂપિયા ક્રિકેટના ને બીજા અનેક જાતના સટ્ટામાં વાપરતા હોવા છતાં, આપણું પોતાનું કહેવાય એવું ફોટોસામયિક નથી. હું 'કેમેરા' ઉપરાંત 'ટૂવેન' (Twen), 'દુ' (Du), 'ડબલ પેઈજ', 'જ્યો' (Geo), 'લાઈફ' 'ઓરિયેન્ટેશન' ને 'એપર્ચર'નાં ધાવણ ધાવીને ઊછરેલું બાળક છું. ઘણાં સામયિક બંધ થઈ ગયાં છે. કેટલાંકમાં મારું કામ પણ છપાયું છે. છતાં આપણા પોતાના ભારતીય ફોટો-સામયિકમાં આપણું કામ છપાય તેની મજા તો કંઈ ઓર જ છે. પરિસ્થિતિ બદલાશે, સોનાનો સૂરજ ઊગશે, એવી આશા રાખવી એ પણ હાલ તો મન-મનામણાં

જ છે.

(૧૫) જે.આર.ડી. ટાટાની કરોડોની સ્થાયી ને પ્રાસંગિક સખાવતોના સલાહકાર ને વહીવટદાર માલેગામવાળાએ મને ૧૯૫૫માં આર. આર. ભારદ્વાજનો પરિચય કરાવેલો. ગ્લેક્સોમાં જોડાયો તે પહેલાંની બન્ને દેશી-વિદેશી કંપની એમના બેલાર્ડ એસ્ટેટના સ્ટુડિયોની બાજુમાં હતી. હું તેમને ક્યારેક બપોરના વિરામ વખતે, તો ક્યારેક સાંજે મળવા જતો.

પહેલી વાર ભારદ્વાજજીને મળવા ગયો ત્યારે સ્વામી આનંદના ‘નઘરોળ’ સંગ્રહના પાત્રને મળતો હોઉં એવું લાગેલું. એમના વાળ, કપડાં, ને સ્ટુડિયો, ખૂબ ગંદાં, અવ્યવસ્થિત, ને અહંકારથી છંટાયલાં લાગ્યાં. લગભગ સો ‘પ્રિન્ટ’ લઈને ગયેલો. ચારેક સિવાયની બધી એક હાથે ઘા કરી એમણે ડાબે-જમણે ફેંકેલી ! પછીની મુલાકાતોમાં પણ આ જ નાટક ફરી ફરી ભજવાતું. હું પણ એમણે પસંદ કરેલી ‘પ્રિન્ટ’ જ સાચવતો. ફેંકી દીધેલી ‘પ્રિન્ટ’ સ્વહસ્તે ફાડી નાખી એમના કચરાના મોટા ડબ્બામાં પધરાવીને પાછો આવતો.

પહેલી નજરે વિચિત્ર લાગે એવા અમુક સિદ્ધાંતો એમણે મને સમજાવેલા. આ સિદ્ધાંતો મને જીવનભર કામ લાગ્યા. બરફના કે રણ-દરિયાની રેતીના અસત્ત્વ, તીવ્ર પ્રકાશ સિવાય ‘ગોગલ્સ’ પહેરવાં નહીં. પ્રકાશને અંદરના મીટરથી જ માપવો. ફોટો પાડવો કે નહીં તે આંતરસૂત્રથી નક્કી કરવું, કોઈના આગ્રહ, દબાણ કે લોભથી નહીં. એમને ગુરુજીના હુલામણા નામે સહુ બોલાવતા પરંતુ એમને ભાગ્યે જ કોઈ લાંબો સમય સહન કરી શકતું. હું છઠ્ઠીસ વરસ ટક્યો ને ફોટો-કળાની પાયાની વાતો પચાવી.

પંચોતેરમા વરસે એમને દારૂની લત લાગી. બે-ત્રણ વરસમાં પરાક્રમ કર્યું. જહાંગીર આર્ટ ગેલરીની ખુલ્લી અગાશીમાંથી નીચે પડી ગયા અને બે હાથ ને એક પગ તોડ્યા ! જાણીને મને ભારે આઘાત લાગ્યો ને દુઃખ થયું. મેં હંમેશનો છોડો ફાડી નાખ્યો. આમે મેં મુંબઈ છોડેલું એટલે મળવાનો પ્રશ્ન નહોતો... આટલા મોટા ફોટોગ્રાફરનો કેવો કરુણ અંત ! એમના સો ફોટા પણ રાષ્ટ્રીય સંગ્રહાલય માટે સચવાયા નથી.

(૧૬) મારે વાત કરવી છે ફોટોગ્રાફર બાપ-દીકરાની, એડવર્ડ (જ. ૧૮૮૬) ને બ્રેટ (જ. ૧૯૧૧) વેસ્ટનની. એડવર્ડ ‘ફેમિલિ ઓફ મેન’ના સ્ટેઈયનના સમવયસ્ક. એડવર્ડ ને બ્રેટ બન્નેએ સાન્ફ્રાન્સિસ્કોની દક્ષિણે કાર્મેલમાં અનુક્રમે ૭૨ ને ૮૨ વરસે વિદાય લીધેલી. બ્રેટમાં યોગીને શોભે એવી વિરક્તિ અને પોતાના સર્જનને મૂલવવાની અદ્ભુત સમદષ્ટિ હતાં. સામાન્ય રીતે કળાકારો આવા આકરા માપદંડ બીજાને મૂલવવા વાપરતા હોય છે. બ્રેટ સાઠનો થયો ત્યારે પોતાના ચાલીસ વરસના કામમાંથી ફક્ત સો ફોટોગ્રાફ રાખ્યા. પસંદ કરેલા ફોટાની વરસો સુધી ટકે એવી બબ્બે ‘વેલિનમ પ્રિન્ટ’ કાઢી અને મૂળ નેગેટિવ ફાડી નાખી. સિત્તેરમા વરસે ઉપલા સોમાં નવું કામ ઉમેરી પાછા સો જ રાખ્યા. નવા ફોટાની બબ્બે ‘વેલિનમ પ્રિન્ટ’ કાઢી નેગેટિવ ફાડી નાખી. ઍશીમા વરસે પાછું એ જ કાપવાનું-ફાડવાનું... આમ, બ્યાસીમા વરસે મરી ગયો ત્યારે ભવિષ્યની પેઢી

માટે, કરેલા સંકલ્પ મુજબ ફક્ત સો વત્તા દસ કે બાર જ ફોટા મૂકી ગયો, એકેનેની ‘નેગેટિવ’ નહીં !

મેં બોતેરમા વરસે ૯૧૫ ફોટા રાખીને બાકીના બધા ફાડી નાખ્યા તેમાં પ્રેરણા બ્રેટ વેસ્ટનની, પણ ક્યાં રાજા ભોજ ને ક્યાં હું ગાંગો તેલી ! ક્યાં માત્ર સો છબિ ને ક્યાં નવસો !

(૧૭) એન્સલ એડમ્સ બ્રેટથી નવ વરસે મોટો. બન્ને પ્રકૃતિ ફોટોગ્રાફર પણ મને બ્રેટ વધારે ગમે. એડમ્સ જીવનના દસકા દાયકામાં મરી ગયેલા. એમનું મરણોત્તર પ્રદર્શન ‘ન્યુયોર્ક ટાઈમ્સ’ની ફોટો-કળા વિવેચક ગટ્ટમેન સાથે જોયેલું. અડધો કલાક બન્નેએ ગેલરીમાં સવ્યમ્-અપસવ્યમ્ ચક્કર માર્યા. બહાર નીકળીને ગટ્ટમેન પૂછે, ‘કેવું લાગ્યું ?’ મેં કહ્યું, ‘રબિશ’ ! મને ખબર નહીં એડમ્સ આટલા ખરાબ ફોટા પણ પાડતા હશે.’ પછી મેં બ્રેટની વાત કરી કહ્યું, ‘મારી ગતિ એડમ્સ જેવી નહીં થાય તેનું આશ્વાસન આપું છું.’ એડમ્સના પ્રદર્શિત ફોટાની પસંદગી એડમ્સ ફાઉન્ડેશને કરેલી... વધારામાં, એડમ્સે સિત્તેર વરસની કારકીર્દિમાં એકે ફોટો ફાડ્યો કે બાળ્યો નહોતો !

(૧૮) હા, પરદેશના ફોટોગ્રાફરોમાં એડવર્ડ ને બ્રેટ વેસ્ટમેન ઉપરાંત એલિયટ પોર્ટર, અન્સ્ટ ડાસ, ડેવિડ મ્યુન્ય, ડેનિસ સ્ટોક, અને જાપાની ફોટોગ્રાફરો હામાયા ને મેડા મને સગોત્ર લાગ્યા છે. હું બધાનો દિદાવર છું પણ ફક્ત બે જ નામ આપવાનાં હોય તો હામાયા ને હાસનાં આપું !

(૧૯) પરદેશી ને ભારતીય પ્રકાશકોના મને ઘણા વરવા અનુભવ થયેલા. નાનપણથી મને એક મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી. શોગાકુકાન મારું પુસ્તક પ્રકાશિત કરે તો દાદુ, આપણે ફોટોગ્રાફી કરી કહેવાય ! કોઈ તબલચીને થાય કે મારું તબલાવાદન અલ્લારખાં કે શાંતાપ્રસાદ વખાણે તો જાણું, એવી મારી નરવી મહત્ત્વી આકાંક્ષા હતી. પાંચ-સાત મોટા અમેરિકી પ્રકાશકોને મારું કામ બતાવવા ૧૯૯૬માં હું ખાસ ન્યુયોર્ક ગયેલો. શોગાકુકાનનો નંબર છેક છેલ્લો લાગ્યો. શોગાકુકાનની ન્યુયોર્ક ઓફિસના જાપાની મેનેજરને મારું કામ ઘણું ગમ્યું, પણ કહે કે મારે ટોક્યો પુછાવવું પડે. ત્યારે ફોન, ફેક્સ ને આંગડિયા હતા પણ ‘ઈન્ટરનેટ’ નહોતું. ટોક્યોને મારું કામ ગમ્યું પણ એક શરતે. મારા નામમાંથી એક અક્ષરની ને અટકમાંથી બે અક્ષરની બાદબાકી કરી અશ્ચિન મહેતાએ ‘અસીન માયાટા’ બનવાનું ! મેં કહ્યું ‘થેન્ક્સ ! સામે વહેતી હડસન નદીમાં બધું પધરાવી દેવાનું હું વધુ પસંદ કરીશ.’

(૨૦) નવાજુ ટકા કળાકૃતિ ખરીદનારા કાળું નાણું ઠેકાણે પાડવા રોકડાના સોદા કરતા હોય છે. આજકાલ તો લાખનું ચિત્ર લઈ પચાસ લાખમાં વેચવાનું ગાંડું લાગ્યું છે. જો કે હાલ મંદીમાં આ સટ્ટો બંધ છે. સદ્ભાગ્યે મને કદી લાખોની તો શું હજારોની પણ કમાણી થઈ નથી. એટલે આયકરચોરીનો પ્રશ્ન જ ઊભો થયો નથી. કંઈક મોટી રકમ ચેકથી ચૂકવનારી બે વ્યક્તિ હતી જહાંગીર નિકલસન ને મેનકા ગાંધી. મેનકાએ પોતાની પશુ-સંસ્થા માટે, મારી બધી શરતોનું પાલન કરી પૈસા ચેકથી ચૂકવેલા.

જહાંગીરજી મુંબઈના સૌથી વધુ આયકર ભરનારા દસ સજજનોમાંના એક હતા. વર્ષો સુધી આયકર ખાતાની આ યાદીમાં રહેલા. તેઓ માત્ર ચિત્રો જ ખરીદતા; શિલ્પો ઓછાં. મારા ફોટા અપવાદ હતા. મરતા પહેલાં, બજારભાવે કરોડોના ચિત્રો ને બીજી કળાકૃતિઓ તેમણે એન.સી.પી.એ.ને ભેટ આપેલી. પ્રદર્શિત કરવા 'નિકલસન ગેલરી' પણ બાંધી આપેલી !

(૨૧) 'બિબ્લિયોથેક નેશનાલ' એટલે ફ્રાન્સનું રાષ્ટ્રીય પુસ્તકાલય. (આપણું આપું પુસ્તકાલય કોલકાતામાં છે.) આ પુસ્તકાલય અનેરું છે. જગતભરના ફોટોગ્રાફરોની શ્રેષ્ઠ કૃતિ તેના સંગ્રહમાં છે, અને તેને પ્રદર્શિત કરવાનો વિશાળ ખંડ કહો કે ગેલરી પણ છે. 'એન.સી.પી.એ. મુંબઈના સંગ્રહ કરતાં સહેજ ઓછા પણ ત્રણ આંકડાની સંખ્યાના મારા ફોટા ફ્રાન્સના આ રાષ્ટ્રીય પુસ્તકાલયમાં છે. રઘુબીર સિંહ ને રઘુ રાયના ફોટા પણ છે. ન્યુયોર્કના મેટ્રોપોલિટન મ્યુઝિયમમાં ચાર ફોટા છે. બન્ને સંસ્થાને ફોટા આપી શકાતા નથી. ફોટો-ડિરેક્ટર મંગાવે ને પસંદ કરે તેટલા જ સંગ્રહમાં મુકાય.

(૨૨) 'કન્ટેમ્પરરિ ફોટોગ્રાફર' મેક્સિલનનો વિશિષ્ટ સંદર્ભગ્રંથ છે. (આ જ શ્રેણીમાં 'કન્ટેમ્પરરિ ડિઝાઈનર', '- આર્ટિસ્ટ', ને '- આર્કિટેક્ટ' ગ્રંથો પણ છે) બે-ચાર વર્ષે સંવર્ધિત આવૃત્તિ નીકળ્યા જ કરે. મને 'સી.પી.'નાં તેડાં આવેલાં ૧૯૮૩માં. ૧૯૮૭ની ત્રીજી આવૃત્તિ સુધી હું મેક્સિલનના સંપર્કમાં હતો. 'સી.પી.' ટોપલામાં નાખી માથે ઊંચકીને લઈ જવો પડે એવો 'કાઉન સાઈઝ'નો ૮૩૭ પાનાનો બૃહદ્ ગ્રંથ છે. તેમાં જીવંત ને દિવંગત ૬૫૦ ફોટોગ્રાફરની વિગત છે. કારકિર્દી ઉપરાંત ફોટોગ્રાફરે સો શબ્દોમાં પોતા વિષે લખવાનું હોય છે. પોતાની કળા-શૈલીનું, પોતાના જીવન-કાર્યનું પ્રતિનિધિત્વ કરે એવો એક ફોટોગ્રાફ પણ આપવો પડે. મજાની વાત તો એ છે કે સંપાદક-મંડળના વીસ ફોટો-વિશારદોમાંનો એક ત્રણસો-ચારસો શબ્દોમાં પસંદ કરેલા ફોટોગ્રાફર પર લખે. જ્યુડિથ મારા ગટ્ટમેને મારા પર લખેલું. એણે જ આઠ વરસ પછી 'ગિફ્ટ ઓફ સોલિટ્યુડ'ની પ્રસ્તાવના લખેલી. બ્રાઈટનનું પ્રદર્શન માત્ર આ સંદર્ભગ્રંથના આધારે ગોઠવાયેલું.

(૨૩) 'કોસ્મિક ઈમેજસ'ના ફોટા સાવ અણધાર્યાં ને આકસ્મિક હતા. (જોકે જીવનની કોઈ ઘટના હું આકસ્મિક ગણતો નથી.) ડૉ. નાર્લીકરની 'એસ્ટ્રોનોમી' ને 'એસ્ટ્રોફિઝિક્સ'ની સંસ્થા 'આયુકા'એ ખરીદેલા મારા ફોટા ગોઠવવા હું પુણે ગયેલો. ૧૯૮૫માં હજુ 'કમ્યુટર' નવાં નવાં આવ્યાં હતાં. તેમાંય 'આયુકા' જેવા રાક્ષસી કમ્યુટર તો દેશની ચાર-પાંચ સંસ્થા પાસે જ હતા. સંસ્થાનું હૃદય ગણાય એવા 'કમ્યુટર'-ખંડમાં હું ગયો ત્યારે 'કમ્યુટર' પર એક વૈજ્ઞાનિક પુણે બેઠો અમેરિકાની પાલોમાર વેદશાળાના દૂરબીનમાંથી સીધું બ્રહ્માંડ-દર્શન કરતો હતો. (ત્યારે દુનિયાનું સૌથી મોટું દૂરબીન પાલોમારનું ગણાતું.) હું ઘણો ઉત્તેજિત થઈ ગયો ને મને કંઈક સૂઝ્યું. ડૉ. નાર્લીકરને રાત્રે મેં વાત કરી ને સંસ્થાએ યોજના મંજૂર કરી. બે વરસમાં વેરાયેલા ત્રીસ દિવસોમાં ફક્ત પાંચ નિહારિકા ને બ્રહ્માંડીય અવકાશની રિક્તતાના આધારે મેં ત્રીસ ફોટા પાડ્યા.

જોકે ના, પાડેલા તો વધારે પણ માત્ર ત્રીસ સાચવ્યા. 'ડિજિટલ' કેમેરા આવ્યા નહોતા એટલે ફોટો-કળા ઉપરાંત ફોટો-કસબનો ઉપયોગ કરી બ્રહ્માના સહોદર બનવાનો મને લાહાવો મળ્યો. આ ત્રીસ દિવસનું મારી જીવન-અલમારીમાં અલાયદું ખાનું છે. નિરતિશય આનંદનું, 'એક્સ્ટ્રાસી'નું.

૧૯૮૭ના પ્રદર્શન સમયે મેં જોયું કે પ્રશ્નો-અતિપ્રશ્નોનો દાબડો બંધ કરી કેટલાક દર્શકો પણ ભૂમા-પ્રવેશ કરી શકેલા ને આનંદથી ભીંજાયેલા.

(૨૪) ફોટોગ્રાફી નિમિત્તે મારે ઘણા મહાનુભાવોને મળવાનું થયેલું. યાદી લાંબી છે, પણ એક જ નામ આપવાનું હોય તો ડેવિડ (?) મેંશલેકનું આપું. માત્ર એક વાર ૧૯૮૦માં મળેલો, પણ આંતરિક સંબંધ પુરાણો લાગેલો. મેંશલેક પંચોતેરના હતા ને હું સાઠનો. નાનપણથી પહાડોમાં પગપાળા ફરવાનો શોખ એટલે દસ-પંદર વરસ નાના લાગે. ઠરેલ, ડાહ્યો, સંવેદનશીલ ને આહાર-વિહારમાં સંયમી, અંતર્મુખી વિદ્વાન કેવો હોય તે એમને મળીને સમજાય. મને સહેજે ઉમાશંકર યાદ આવેલા, પણ એમને પગપાળા પ્રવાસનો શોખ નહીં, ને તે મેંશલેક જેવા ખડતલ નહીં. સિતેરમા વરસે યુનિવર્સિટી ઓફ કેલિફોર્નિયાની બર્કલી શાખાના વડા તરીકે નિવૃત્ત થયેલા.

અમેરિકામાં એંશી ટકા અભયારણ્ય કેલિફોર્નિયા, એરિઝોના ને યુટાહમાં છે. મારે તે બે મહિનામાં જોવા હતા. મારી ફોટોગ્રાફર-મિત્ર ડાયનાએ મને મેંશલેકને ત્યાં ચાર દિવસ ને ત્રણ રાત રહેવાનું ગોઠવી આપેલું. ખાસ કહેલું કે પ્રવાસની દૈનંદિની મેંશલેક સિવાય કોઈ નહીં ગોઠવી શકે.

એમનું બીજું ઘર સાન્ફ્રાન્સિસ્કોની ઉત્તરે દોઢસો-બસો માઈલ દૂર પેસિફિક દરિયાકિનારે હતું. વીસ મિત્રો લગભગ હજાર એકર વિસ્તારમાં રહેતા. બધા પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં પ્રતિષ્ઠિત ને પ્રકીર્તિત. પાકા રસ્તા નામના, પગથીઓ અપરંપાર. એકે વૃક્ષ કપાય નહીં કે વવાય નહીં. રસ્તા કે પગથીને ઢાંકી દેતાં ઘાસ-ઝાંખરાં જ કપાય. કોઈ ઘરને વાડ નહીં, માળ નહીં, ને બધાં લાકડાનાં. ઘરને બહારથી રંગી શકાય નહીં. સિમેન્ટનો ઉપયોગ નહિવત્, અને જે થાય તે પણ પાયા પૂરતો. રસ્તા પર રાતે, માત્ર એક ફૂટ ઊંચા, નાની છત્રીવાળા 'લાઈટ' સંકુલમાં પ્રવેશ કરો ત્યારે આપોઆપ ચાલુ થાય ને બે મિનિટમાં હોલવાઈ જાય. ઘરના ઢીવાનો પ્રકાશ બહાર નહીં જવો જોઈએ. ટીવી કે સંગીતનો અવાજ ઘરના બીજા ઓરડામાં પણ નહીં સંભળાવો જોઈએ. મોડી રાત સુધી હાહાહીહી ને ગામગપાટાની બંધી. સો વાતની એક વાત, મૂળ રહેવાસીઓને - પશુ-પક્ષી-જંતુને, સાપ-વીંછી-આગિયાને ખલેલ નહીં પહોંચવી જોઈએ. રાતે ગ્રહ-તારા-આકાશગંગાનું રાજ. દિવસે પેસિફિકનો ઘુઘવાટ ને ઝાડ-ઝાંખરાંમાં રમતા પવનની આછી મર્મર. બધા નિયમો સભ્યોએ સમજીને બનાવેલા ને બધા સ્વેચ્છાથી પાલન કરતા. મામલતદાર-કલેક્ટર નહીં, કોર્ટ-વકીલ સાત-બારના ઉતારા નહીં. ધરતીમાતાનો સદ્દો નહીં. પર્યાવરણની દિવસ-રાત ચિંતા કરનારા, નિસર્ગપ્રેમી કળાકાર માટે, મેંશલેક સંકુલ (નામ ?) એટલે પૃથ્વી નામના ગ્રહ ઉપરનો એક અચિંત્ય ભૂ-ખંડ ! હું તો રાજીનો રેડ !

પહેલી સાંજે એમનું 'અભયારણ્ય' બતાવવાની મેં મેંશલેકને વિનંતી કરી. એક શરત મૂકી. હું જ્યાં ફોટો પાડવા રોકાઉં ત્યાંથી એમણે સો ડગલાં ઊંધા જઈ ઊભા રહેવું. બે વાર હું રોકાયો. ને બન્ને વાર મેંશલેક શાંતિથી અદબભરે ઊભા રહ્યા ! બન્ને વારના ફોટો-સંયોજન મેં કેમેરાના 'વ્યુ-ફાઈન્ડર'માં બતાવ્યા. ત્રણ કલાકનું ચક્કર મારી ઘરે આવ્યા ને મેં બીજી વિનંતી કરી. સવારે તો મારો સાથી, ભોમિયો, હાજર. મારી મુશ્કેલી સમજાવી ત્યારે મેંશલેક ખડખડાટ હસી પડ્યા. નિર્જન જગ્યાએ કલાકો સુધી એકલા કામ કરવાની મને ટેવ છે. વળી, મારા મગજમાં કોઈકે 'બુમરેન્ગ' ગોઠવ્યું છે. જ્યાંથી નીકળ્યો હોઉં ત્યાં આપોઆપ મને પહોંચાડે. પણ સંકુલનો અમુક ખડકાળ વિસ્તાર બેથી ત્રણ હજાર ફૂટ ઊંડા પેસિફિકની ધારે છે. 'પગ લપસે ને નીચે પડી જાઉં તો મારી લાશ તમારે મારી સાળીને ન્યુયોર્ક પહોંચાડવી પડે ને ?'

રાતે દૂધ-પ્રધાન શાકાહારી ભોજન લઈ અમે વાતે વળગ્યા, તે રાતે ઠેઠ બે વાગે સૂતા. ત્રણેત્રણ રાત ટૂંકી પડી ને વેશ ઝાઝા રહ્યા... મને સ્વામી આનંદ ને કોસબાડ ટેકરી યાદ આવી ગયાં. દૈનંદિનીનું મુખ્ય કામ તો દિવસના સમયે બે કલાકમાં પતી ગયું.

પહેલી રાતે વૈજ્ઞાનિક મેંશલેક સોળે કળાએ ખીલ્યા. મેં પ્રશ્નોની ઝડી વરસાવેલી, પણ મને ખ્યાલ નહીં મેંશલેક એક સાઠ વરસના 'છોકરડા'ને વિસ્તારથી જવાબ આપશે. બીજા વિશ્વયુદ્ધના વરસોમાં મેંશલેકે 'રડાર' શોધેલું. તે જમાનામાં (૧૯૩૯-૪૫) અમેરિકાનો કોઈ ભાવ પૂછતું નહોતું. બધાં નોબેલ-ઈનામ મોટા ભાગે યુરોપીયને, ખાસ તો જર્મનને અપાતાં. વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન જર્મનને નોબેલ અપાતાં બંધ થયેલાં. એક અંગ્રેજ વૈજ્ઞાનિક મેંશલેકના 'રડાર'ની ચોરી કરી નોબેલ ખાટી ગયેલો ! મૂંગા વિરોધ તરીકે એમણે કદી પિ.એચ.ડી. કે ડિ.એસસી.ની ઉપાધિ મેળવી નહીં. પછી તો ઘણી યુનિવર્સિટીએ એમને માનદ્ ઉપાધિ આપેલી પણ એમણે નામ-અટકને કદી 'ડોક્ટર'નું લટકણિયું પહેરાવ્યું નહીં ! નોબેલની વાત આટોપતાં એક વાક્યમાં એમણે પરમ સંતોષ વ્યક્ત કરેલો. 'તું ગમે ત્યારે બર્કલી આવે તો આજે પણ અમારા કેન્ટિનમાં એકી વખતે ત્રણ-ચાર નોબેલ-વિજેતા ચા-નાસ્તો કરતા જોવા મળે !'

એક વાર ભોજન પહેલાં, ભરબપોરે એમના વાડામાં ગોઠવેલા પથ્થર-શંખ-છીપલાંના સંગ્રહમાંથી, હથેલીથી મોટા, બહુરંગી 'અબેલોને શૉલ'ના ફોટા હું પાડતો હતો. મૂંગા મૂંગા એમને અંદર જવા મેં આંગળી ચીંધી. અમેરિકા-પ્રવાસ પછીની પહેલી નાતાલે એમને આ ફોટાનું કાર્ડ મળ્યું ત્યારે પ્રસંગ યાદ કરી પહોંચનું કાર્ડ મોકલેલું.

પ્રવાસની દૈનંદિની નક્કી કરતા હતા ત્યારે મને પૂછે, 'તું 'મોન્યુમેન્ટ વેલિ' જવાનો આગ્રહ શા માટે રાખે છે ? હજારો ફોટોગ્રાફરોએ 'વેલિ'ના ફોટા પાડ્યા છે. કેટલીય ફિલ્મ ઊતરી છે.' મેં કહ્યું, 'જવાબ તો હું જાઉં પછી જ આપી શકું.' અમેરિકાની વિદાય લેતાં પહેલાં 'મોન્યુમેન્ટ વેલિ'ની મોટી ૨૦''x૩૦''ની પ્રિન્ટ ભેટ મોકલી ત્યારે ન્યુયોર્ક મને ફોન કરી એક નવો ધડાકો કર્યો ! 'અન્થિન, તને ખબર નહીં હોય હું કળા-સંગ્રાહક

છું. અમેરિકાના મોટા મોટા કળાકારો-શિલ્પી-ફોટોગ્રાફરો મારા સંગ્રહમાં છે. આજથી તું મારા બર્કલી-નિવાસમાં (નામ ?) મારી સાથે રહેશે.' વિજ્ઞાન ઉપરાંત સાહિત્ય, સંગીત ને તત્ત્વજ્ઞાનની એમની ઊંડી સમજનો રાત્રિ-ગોષ્ઠિઓમાં પરિચય થયેલો, પણ આ તો કોથળામાંથી બિલાડું કાઢ્યું !

મેંશલેક જીવ્યા ત્યાં સુધી મને નવા વરસનું કાર્ડ મોકલતા ને હું એમને. એકનું મળે તો જ બીજો મોકલે એવો પોપલો વ્યવહારિક સંબંધ નહોતો. કશક ફરી આવ્યા હોય તો લાં...બો ફોન કરતા. મારું સદ્ભાગ્ય કે અધ્યાત્મપુરુષો ઉપરાંત ઘણા 'મેંશલેક' મને અથડાયા ! કૃષ્ણ ભગવાને મહાભારતના યુદ્ધની જગ્યા નક્કી કરતી વખતે ભૂમિપ્રતાપનો ઉલ્લેખ કરેલો. મને ભૂમિપ્રતાપના સારા-નરસા એકાધિક અનુભવ છે. મેંશલેક-સંકુલના ઘણા ફોટા મારાં પ્રકાશિત-અપ્રકાશિત પુસ્તકોમાં છે. આજે પણ મેંશલેકની યાદથી ઉદાસીનતાનાં કબૂતર ઊડવા માંડે છે :

(૨૫) કેમેરા ને કેમેરા વાપરવાની વિદ્યામાં છેલ્લાં પાંચ-દસ વરસમાં ધરખમ ફેરફાર થયા છે, પણ તેથી ફોટો-કળાને કશો ગોબો પડ્યો નથી. આજે જે સાઈ-સિત્તેરના ફોટોગ્રાફર છે તેમણે સ્વપ્ને પણ વિચાર્યું નહોતું કે (અ) કેમેરામાં ફિલ્મ નહીં વપરાય, (બ) પ્રિન્ટ કાઢવા એન્લાઈજર કે ફોટો-પેપર નહીં વપરાય, ને (ક) કરોડો કે અબજો રૂપિયાના 'જૂના' કેમેરા ને ઉપકરણોની 'ડિજિટલ' કેમેરા કત્લ કરશે ! નવા કેમેરા ને ઉપકરણોએ ફોટોગ્રાફરને ઘણી સગવડ કરી આપી, પણ ફોટોગ્રાફી એટલી યાત્રિક, અટપટી ને મોંઘીદાટ કરી નાખી કે ભાગ્યે જ કોઈ એનો સાચો ઉપયોગ કરી શકે. મારા મત પ્રમાણે આજે પાંચ ટકા ફોટોગ્રાફરો જ કમ્પ્યુટરના દરિયામાં તરતા રહ્યા છે અને ફોટો-કળાને કંઈક અર્પણ કરી રહ્યા છે. કદાચ કોઈ પણ કાળમાં આટલા ટકાને જ ફોટો-કળા સાથે સંબંધ હતો ! મને એક વાતનો અફસોસ છે. દસ-પંદર વરસ પહેલાં મધ્યમ વર્ગનો કોઈ છોકરો ફોટોગ્રાફી કરી શકતો, આજે નહીં ! કેમેરા, કમ્પ્યુટર ને ઉપકરણો મળીને લાખ-દોઢ લાખ રૂપિયાનું રોકાણ માગે છે. અલબત્ત, આ વાત ફોટો-કળાકારને લાગુ પડે છે, ઇતરજનને નહીં.

(૨૬) રવીન્દ્રનાથ એક ગીતના આરંભે કહે છે -

**'ગાનેર ભીતર દિયે જખન દેખિ ભુવન ખાનિ,
તખન તારે ચિનિ આમિ તખન તારે જાનિ.'**

(ગીતવિતાન : ૧.૧૫)

ગીતની ભીતરમાંથી જ્યારે હું આ જગતને જોઉં છું, ત્યારે જ એને ઓળખી શકું છું ને એનાં રહસ્યોને પામું છું. રવીન્દ્રનાથની પંક્તિને કેમેરા-સંદર્ભે કંઈક આમ મૂકી શકાય. કેમેરાના યન્ત્ર-ચક્ષુ ('લેન્સ') મારફત હું જગત જોઉં છું ત્યારે જ મને સાચું જગત દેખાય છે. ના જી, હું તો કહીશ કે ચર્મચક્ષુથી જે જોઉં છું, તેમાં આન્તર-ચક્ષુનું મેળવણ ઉમેરાયા પછી મને બહિર્જગતનું જે અદ્ભુત રહસ્યોદ્ઘાટન થાય છે તે હું કેમેરાના યન્ત્ર-ચક્ષુની મદદથી સાચવું છું. દેશકાળના એક અતિસૂક્ષ્મ ખંડના રહસ્ય

ને ખૂબીઓને ભાવક પોતપોતાની ચેતના પ્રમાણે અનુભવે ને ગ્રહણ કરે છે. આ અનુભવ દેશકાળ નિરપેક્ષ છે એટલે મારી કૃતિની નબળાઈ-સબળાઈ પ્રમાણે જ કૃતિ (ફોટો) સચવાય છે કે જીરણ થઈ લુપ્ત થાય છે.

(૨૭) નાનો હતો ત્યારથી મને કળાકારના આંતરિક દારિદ્ર્યનો તાળો એની મહાન કળાકૃતિ સાથે કેમે કરી મળતો નહીં. બેતાળીસમે વરસે ‘રામકૃષ્ણ કથામૃત’ વાંચ્યું ને મારો વરસો જૂનો કોયડો ઊકલી ગયો. ‘કડછીને ઘીનો સ્વાદ આવતો નથી.’ કડછીનું કામ ઘી પીરસવાનું છે, ઘી ખાવાનું નહીં. મને સમજાઈ ગયું કે નરસિંહ મહેતાના બ્રહ્મમાં ને અન્ય કવિના બ્રહ્મમાં શું ફેર, મીરાના કૃષ્ણમાં ને આધુનિક કવિના કૃષ્ણમાં શું ફેર, ગાયતોડેના અમૂર્ત ચિત્રોમાં ને અન્ય પૂર્વ-પશ્ચિમના કળાકારોના અમૂર્ત ચિત્રોમાં શું ફેર. કડછી અને ઘીની વાત સમજ્યા પછી, બધા કળાકારોનું પાયાનું દળદરીપણું ને જન્મજાત નબળાઈઓ દરકિરાર કરી, હું એમની કળાને માણતો થયો. એકનું કળાકર્મ અહમ્ના પિંડને તગડો કરવા થતું હોય છે. બીજાનું, જાણ્યે-અજાણ્યે, અહમ્-નિર્ગલન માટે. એકનું આદતથી કાળ-ક્ષેપન માટે, બીજાનું કાળ-ઉન્મૂલન માટે. ગાયતોડે જે મુંબઈમાં પાંસઠ કે સિત્તેરના થયેલા તે છોડીને એમણે સકારણ દિલ્હી હિજરત કરેલી. રામકુમાર સિવાયના બધા એને ગાંડો ગણતા ! જીવનના છેલ્લા દસેક વરસમાં માંડ ચાર-પાંચ ચિત્રો કરેલાં ! નિસર્ગદત્ત મહારાજને મળ્યા પછી, ગાયતોડેને કશું કર્યા વગર કલાકો સુધી જાત સાથે એકલા બેસવાની ટેવ હતી.

અજંતા-ઈલોરા, એલિફન્ટા-મહાબલિપુરમ્ના કળાકારો તેમની મહાન કળા-કૃતિ નીચે પોતાનું નામ કેમ નહોતા લખતા તે આનંદ કુમારસ્વામીએ સમજાવ્યું જ છે. (મને એક ગુરુજને વંચાવેલું.)

(૨૮) વિવાદનો મધપૂડો છંછેડીને પણ, કળા-નિરપેક્ષ કે કળા-સાપેક્ષ રીતે, ચાર શબ્દો તપાસવા જેવા છે. વિસ્મય, અદ્ભુત, ચમત્કાર ને આનંદ. આરંભ કંઈક કુતૂહલથી થાય છે. પ્રગટની પાછળનું ગુપ્ત અદ્ભુત છે.^૬ પ્રત્યક્ષની પાછળનું પરોક્ષ અદ્ભુત છે. વ્યક્તિ અદ્ભુતને જુએ છે, અનુભવે છે ત્યારે ચમત્કાર થાય છે. કળાકાર અદ્ભુતનું પ્રાશન કરી કળાકૃતિ સર્જે છે, ત્યારે ચમત્કાર ઘટે છે. કળાકાર ને ભાવક બન્ને માટે. ચમત્કારની ફળ-શ્રુતિ છે સુખ-દુઃખથી નિરપેક્ષ એવો નર્ચો આનંદ. અલબત્ત, આનંદ મનખાદેહમાં જ શક્ય છે. મનુષ્ય-જીવનનો એક માત્ર ઉદ્દેશ આનંદ-પ્રાપ્તિ છે. કળાકારની જવાબદારી બેવડી છે. આનંદાનુભૂતિ કરવી ને પોતાના ભાવકને કરાવવી.

(૨૯) હા, નિસર્ગપ્રેમના કારણે મારા જીવનમાં ઉપરકથિત ચમત્કારોનો સુકાળ રહ્યો છે. જોકે તેમાં નિસર્ગ ઉપરાંત સંગીતનો પણ ફાળો ખરો. સંગીતમાં, રવીન્દ્રનાથ, અતુલપ્રસાદ ને રજનીકાન્તનાં ગીતો અને શાસ્ત્રીય સંગીત..

(૩૦) કેમેરા ને ઉપકરણો વાપરવાની વિદ્યા અને પરિશ્રમ ઉપરાંત અન્તપ્રજ્ઞાને

^૬ ‘ગુપ્ત તો જાણાવે સાર’ (‘ગુપ્ત તે જાણવું સાર’) સમર્થ રામદાસ

(‘ઈન્ટ્યુશન’ને) હું મહત્ત્વ આપું છું. અન્તપ્રજ્ઞાના કારણે પરિશ્રમની માત્રા ઘટી જાય છે અને સર્જન પહેલાં ને પછીની ભરી ભરી રિક્તતા જળવાઈ રહે છે.

(૩૧) સાહિત્ય-સંગીત-કળાના કોઈ પણ ક્ષેત્રની મહાન કળાકૃતિમાં ભાવકને નિઃસીમતામાં, ભૂમામાં ઠેક મરાવવાની શક્તિ હોવી જોઈએ. આ દષ્ટિએ ફોટોગ્રાફી અને પેઈન્ટિંગમાં મૂર્ત-અમૂર્તનું કશું મહત્ત્વ નથી.

(૩૨) પ્રકૃતિની સર્ગશક્તિમાં, તેની ‘ક્રિયેટિવિટી’માં, મને અખૂટ શ્રદ્ધા છે. કોઈ પણ દેશકાળ આ સર્ગશક્તિને સ્પર્શી શકતો નથી. ફોટોગ્રાફી સમેત જીવનનું કોઈ ક્ષેત્ર આમાં અપવાદ નથી. ગંગા નદી ક્યારેક ક્ષીણ થશે પરંતુ સર્ગશક્તિની ગંગા ક્યારેય નહીં સુકાય. આજે સત્યજિત નથી, પરંતુ બંગાળી-બિનબંગાળી ઘણી ફિલ્મોમાં સત્યજિત જીવી રહ્યા છે. ગાયતોડે નથી, પણ પાંચ-છ કળાકારોમાં ગાયતોડેની જ પીંછી ફરી રહી છે.

(૩૩) હું આશાવાદી કે નિરાશાવાદી નથી. જે આજે છે તે ભૂતકાળમાં હતું જ ને ભવિષ્યમાં પણ રહેશે જ. સ્વરૂપ બદલાતાં રહે છે, પ્રમાણ બદલાતાં રહે છે. મારા પ્રિય ભારતીય ફોટોગ્રાફરની યાદી આપી સર્ગશક્તિની મારી ધીંગી પ્રતીતિને ફિક્કી નથી પાડવી. એક હાસ્યાસ્પદ વાત કાનમાં કહું તો ઘણા ફોટોગ્રાફર-મિત્રોની યાદીનો આરંભ ને અંત એક નામથી જ થાય છે. પોતાનું ! હા, પરદેશના ફોટોગ્રાફરોના નામ આપ્યા કારણ મ્યુન્ય (Meunch) સિવાયના બધા ગુજરી ગયા છે, ને નવાને હું ઓળખતો નથી.

(૩૪) મને કોઈ યાદ રાખે ? શા માટે ? મને બે વાત બરાબર ઠસી ગઈ છે.

ઉમાશંકરે ભલે કહ્યું હોય, ‘સફળતાના શહીદોને નથી તે સંભારતી.’^૭ હું કહીશ : સફળતા ને નિષ્ફળતા, બન્નેના શહીદોને દુનિયા નથી સંભારતી. જેમણે જશ કે જુતિયાંની પરવા કર્યા વિના, કોઈને અકારણ ચાહ્યા છે, એમને જ આપણી આ દુનિયા ક્યારેક... હા, ઘડીક યાદ કરે છે.

**‘કબીરા કબીરા ક્યા કરો, જાઓ જમના તીર,
એક ગોપીકે પ્રેમમો બહ ગયે લાખ કબીર.’**

બીજું, આપણે યાદ રાખવું જોઈએ, કાળ દરિયા જેટલો વિશાળ ને ઉદાર છે. અનેક નાની-મોટી નદીનાં મેલાં કે ચોખ્ખાં નીર પેટમાં સમાવીને નિકાલ કરે છે. શું મારો નિકાલ કાળદેવ ઉચિત રીતે નહીં કરે ?

(૩૫) શંખો ચૌધરી કે નોગુચીના શિલ્પમાં, કાલ્દેરના ગતિમાન શિલ્પમાં (‘મોબાઇલ’), ને દરિયા કિનારે રમતા બાળકે ચણેલા રેતીના કિલ્લામાં એક સામ્ય છે અને તે લીલવા, સહજ રીતે થતી રૂપનિર્મિતિ. જોકે માત્ર રૂપનિર્મિતિને હું કળાનાં અર્થેતિ માનતો નથી. કોઈ માને તો મને વાંધો નથી, પણ કળાકૃતિ સહજ હોવી જોઈએ અને

^૭ સમગ્ર કવિતા : પૃ. ૮૦૧, ૧૯૮૧

સાંજે બનાવેલો કિલ્લો બાળક સવારે ભૂલી જાય તેમ કળાકારે પોતાની કૃતિ ભૂલી જવી જોઈએ. જીવનભર માથે એનો ભાર વેઠારવો જોઈએ નહીં.

સહુનો માંદલો હદના પાંજરામાં, દેશકાળના વાડામાં ઓછાવત્તા અંશે મુંઝાતો હોય છે, હીજરાતો હોય છે. મને હાથવગા કળા-માધ્યમથી હું થોડીક ક્ષણ માટે પણ ભૂયર મટીને ખેચર બની શકું ને ભાવકને બનાવી શકું તો તેનાં સંતોષ અને તૃપ્તિ અનેરાં છે. ધૂળિયા રસ્તા પરના લીમડાની છાંયમાં, ભર ઉનાળે જેણે માટીના આદમ-કદ માટલામાંથી પરબનું પાણી ગટક ગટક પીધું છે, તેને આ ઉપર કહી એ તૃપ્તિની કલ્પના કરવી સહેલ છે.

ક્ષયિષ્ણુતાના પ્રાસાદમાં જ કળાકારે અક્ષયનો ગોખલો નિર્માણ કરવાનો છે, ને તેમાં નિર્ગુણ-નિરાકારને ઉપાસવાનો છે. કાળક્રમે સગુણ-નિર્ગુણ ને સાકાર-નિરાકારના ભેદ ભુંસાઈ જાય છે, ને કળાકારની કૃતિ સાકાર ને દીઠાના આધારે થઈ હોવા છતાં 'વણદીઠાને વેધે' છે.

r

નવલકથા

(૨૦૮) **એક હતી તમન્ના** : ગૌરવ પંડ્યા, ૨૦૦૮, હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૪+૧૩૦, રૂ. ૮૦/- (૨૧૦)
અકૂપાર : ધ્રુવ ભટ્ટ, ૨૦૧૦, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૨૮૦, રૂ. ૨૮૦/-

અનુવાદ

(૨૨૪) **કાવ્યાકાશ** : (વિશ્વકવિઓની કૃતિઓનો ગુજરાતી ભાવાનુવાદ) પ્રવીણ પટેલ 'શશી', ૨૦૧૦, ગુજરાત દર્પણ પ્રકાશન, ન્યૂજર્સી, પૃ. ૭+૧૦૫, રૂ. Nil (૨૨૫)
સાહિત્ય : એક સિદ્ધાંત : કૃષ્ણરાયન, અનુ. શાલિની ટોપીવાળા, બીજી ૨૦૦૮, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, પૃ. ૧૦+૮૮, રૂ. ૭૫/- (૨૨૬) **તરંગમાલા** : ચિનુ મોદી, અનુ. પ્રમોદ મહેતા, ૨૦૦૮, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, પૃ. ૪+૬૦, રૂ. ૬૦/- (૨૨૭)
લોકનાટ્ય ભવાઈ : ડૉ. કૃષ્ણકાંત કડકિયા, અનુ. ડૉ. મધુભાઈ પટેલ, ૨૦૧૦, પ્રકાશક : કૃષ્ણકાંત કડકિયા, એમ ૮૨/૩૮૫, સરસ્વતીનગર, અમદાવાદ-૧૫, પૃ. ૨૪૦, રૂ. ૧૮૦/-

સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન

મોહન પરમારની પ્રતિનિધિ વાર્તાઓ : માણવા-નાણવા જેવી વિત્તવાન વાર્તાઓ | બાબુ દાવલપુરા

મોહન પરમારની પ્રતિનિધિ વાર્તાઓ : સં. રાધેશ્યામ શર્મા, પ્ર.આ. ૨૦૦૬, પ્રકાશક : હંમેશ મોદી, રન્નાદે પ્રકાશન, ૫૮/૨, બીજે માળ, જૈન દેરાસર સામે, પતાસા પોળ, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧, પૃ.સં. ૧૮+૩૦૦ = ૩૧૮, મૂલ્ય રૂ. ૧૭૦/-]

સંપાદક શ્રી રાધેશ્યામ શર્માએ કહ્યું છે તેમ, “આઠ નવલકથા, ચાર વાર્તાસંચય, એક એકાંકીસંગ્રહ, ત્રણ વિવેચનસંગ્રહ અને સાત સમ્પાદનગ્રંથના સમૃદ્ધ પ્રદાનથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક ધ્યાનાર્હ સર્જક-વિવેચક રૂપે પ્રતિષ્ઠિત મોહન પરમારનો પ્રતિનિધિ આ સંપાદિત સંચય વાર્તાકળાના અભ્યાસીઓ, ચાહકો અને વિદ્યાર્થીઓ માટે એક નમૂનેદાર નવાજેશ છે.

દમિત ચરિત્ર-ઘટનાને પણ વ્યંજનાત્મક, પ્રતીકાત્મક સ્તરે વહી જવાની એમની લલિત સર્જકો સાથે અનુઆધુનિક યુગના મહિમાપ્રાપ્ત નવલિકાનવેશ લેખક પી આપે છે. અહીં નિરૂપિત રોમાન્ટિસિઝમ પણ પાત્રોચિત પ્રવર્તન, ભાષાકર્મ પકળાના કસબને અનુલક્ષી પ્રવર્ત્યું છે. જનપદ-તળપદ સમાજ તો એમનો પવતો ઇલાકો છે, પણ ત્યાંયે તટસ્થ અભિવ્યક્તિ મુખ્ય લક્ષ્ય છે. બે-અઢી દાયકાની વાર્તાકથનની સિદ્ધિના સરવૈયામાં હિમાંશી શેલત સાથોસાથ જેમનું નામ વારંવાર લેવાય છે એવા મોહન પરમારની આ ઉત્તમ પ્રતિનિધિ વાર્તાઓ આપણા વાર્તાસાહિત્યમાં નોખી તરી આવે તેવી વિત્તવાન છે.”

આ વાર્તાસંચયમાં સ્થાન પામેલી ૨૫ વાર્તાઓનું ચયન એ દષ્ટિએ થયેલું છે કે એમાં મોહન પરમારની વાર્તાકલાની તમામ વિશેષતાઓ – લાક્ષણિકતાઓ અને મર્યાદાઓનો પણ અંદાજ મળી રહે. રાજેન્દ્ર પટેલે નોંધ્યું છે તેમ, “આ સંપાદનની ૨૫ વાર્તાઓ શ્રી મોહન પરમારના છેલ્લાં ૨૫ વર્ષના સાહિત્ય-સર્જનની નિપજ છે.” (૧૯૮૧થી ૨૦૦૫)ના ગાળા દરમિયાન રચાયેલી મોહન પરમારની વાર્તાઓ તેમના ચાર વાર્તાસંગ્રહો (૧) કોલાહલ (૨) નકલંક (૩) કુંભી અને (૪) પોઠમાં પ્રકાશિત થયેલી છે. આ પૈકીની સંપાદક શ્રી રાધેશ્યામ શર્માએ પસંદ કરેલી ૨૫ વાર્તાઓ શબરી બાઈનાં ચાખેલાં બોર જેવી આસ્વાદ્ય છે. એમાં કર્તાની ટૂંકી વાર્તાના સ્વરૂપ પરત્વેની સભાનતા,

સૂઝ-સજ્જતા અને વાર્તાકળાવિષયક પ્રતિબદ્ધતાની સાથોસાથ દલિત-પીડિત-ઉપેક્ષિત વર્ગનાં મનેબની સામાજિક શોષણમૂલક વિષમ પરિસ્થિતિ અને તજજન્ય વેદના-સંવેદનાઓને તટસ્થ ભાવે, સમભાવપૂર્વક ઉજાગર કરવાનાં કર્તાના પ્રયોજન-આયોજન કઈ રીતે, કેટલે અંશે ફળીભૂત થયાં છે, તે સમજવા માટે દષ્ટાંત લેખે કેટલીક વાર્તાઓને તપાસવાનો ઉપક્રમ અત્રે અભિપ્રેત છે.

આ વાર્તાસંપાદનની પહેલી નોંધપાત્ર વિશેષતા એ છે કે મોહન પરમાર અનુઆધુનિક સમયના અગ્રણી વાર્તાકાર છે, તો સંપાદક રાધેશ્યામ શર્મા આધુનિક કાળના મુખ્ય વાર્તાકાર છે. અહીં સંપાદિત વાર્તાઓમાં ભાષાના અદ્ભુત પ્રયોગો છે, તો બીજી તરફ ભાવકેન્દ્ર, દષ્ટિબિન્દુ, પાત્રો અને પરિવેશની સંયોજના છે. આ સંપાદિત વાર્તાસંચયમાં એક નવી પ્રણાલી ધ્યાન ખેંચે છે. વાર્તામાં રહેલી સૂક્ષ્મ ખૂબીઓ વધુ માત્રામાં ઊપસે છે. આ સંપાદન એક નવા વિવેચનાત્મક દષ્ટિકોણ (Critical View Point)ને અવકાશ આપે છે. આ વાર્તાસંચયમાં ગ્રંથસ્થ થયેલી વાર્તાઓમાં એકીભૂત પ્રભાવ (Single effect) ઉપર સવિશેષ ભાર મુકાયો છે. એકીભૂત પ્રભાવ નિપજાવતી વાર્તાઓમાં મુખ્યત્વે પ્રથમ પુરુષ એકવચનના કેન્દ્રનો સાર્થ વિનિયોગ થયેલો છે. જેમ કે ‘આંધુ’ વાર્તામાં આંધામાં અટવાતા ભોળા પટેલને રસ્તામાં ઊંટગાડીનો સથવારો સાંપડે છે. પણ આ ઊંટગાડીના માલિક શનાને એક પ્રસંગે તેમણે તેમના ખેતરમાં લીમડો પાડવા ઝાડ ઉપર ચડ્યો ત્યારે અપમાનિત કરવાની ચેષ્ટા કરી હતી, એ ઘટના યાદ આવતાં ભોળીદાને મનોમન એ ભય સતાવે છે કે, આજે નક્કી આ શનિયો પહેલાંના વેરનો બદલો લેવા માગે છે. વાર્તા પ્રથમ પુરુષ એકવચનમાં એ રીતે રજૂ થઈ છે કે, એમાં Single effect થી પ્રગટતી વાર્તાક્ષણ વાચકને બેચેન બનાવી મૂકે છે. થોડીક ઢળવાશ, થોડોક વ્યંગ અને થોડીક આત્મશ્લાઘા દ્વારા નીપજતી Single effect થકી આ વાર્તા ભાવકચિત્તમાં ચોટદાર રેખાઓ અંકિત કરી જાય છે. આ વાર્તા ઉપરાંત મુખ્યત્વે ‘રઢ’, ‘લાગ’, ‘ઘૂરી’, ‘કુંભી’ અને ‘થળી’ જેવી અમુક વાર્તાઓમાં પણ પ્ર. પુ. એકવચનના કથનકેન્દ્રની સમુચિત પસંદગીને કારણે Single effect – એકીભૂત પ્રભાવની અસર સાદૈંત અનુભવાય છે.

મોહન પરમારની વાર્તાઓની બીજી ધ્યાનપાત્ર લાક્ષણિકતા છે એમાં આવતાં દષ્ટિબિન્દુઓની વિવિધતા. આ વાર્તાસંચયની ઘણીબધી વાર્તાઓમાં કથકના આંતરિક દષ્ટિબિન્દુ અને બાહ્ય દષ્ટિબિન્દુના તાલમેલ થકી વાર્તા કલાકૃતિની કક્ષાએ પહોંચે છે. જેમ કે – ‘ખાંચો’ વાર્તામાં વયોવૃદ્ધ પ્રમોદકુમારનાં આંતરિક વલોપાત અને મનોમંથન બાહ્ય પરિવેશની સાથે એકરૂપ થઈને આગળ વધે છે અને અંતે જતાં કથકનો દષ્ટિકોણ એક અદ્ભુત અંત રચી આપે છે. વાર્તાકારની ખરી કસોટી અને સિદ્ધિ વાર્તાના અંતમાં સમાયેલી છે.

મોહન પરમારની આ વાર્તાઓમાં કથકના દષ્ટિબિન્દુના અર્થપૂર્ણ વિનિયોગ દ્વારા વાર્તાની કલાત્મકતા સિદ્ધ થયેલી છે. જેમ કે – ‘તેતર’ વાર્તામાં કેન્દ્રસ્થાને ભૂખ છે.

‘તેતરની આકાશ સામે ઊંચી થયેલી ચાંચમાં એક જીવડું તરફડતું તેણે જોયું’ (પૃ. ૨૩૪) – આ બાહ્ય દષ્ટિબિન્દુના વિનિયોગથી વાર્તાનો કલાત્મક અંત સિદ્ધ થઈ શક્યો છે. સ્ત્રીઓના ઠિઠિયારા હેમતાજીની ‘ભૂખ’ને વધુ ઉત્કટ અને ઘેરી બનાવવામાં પરિણમે છે. પ્રથમ દષ્ટિએ બિનજરૂરી ભાસતાં વિગતવર્ણન વસ્તુતઃ આગંતુક નથી. વાર્તાનો કલાત્મક અંત કેવોક હોય તેનું બીજું એક નોંધપાત્ર દષ્ટાંત ‘આંગણું’ વાર્તામાં જોવા મળે છે. કજ્યાખોર મોતી ડોસી બે ઘર વચ્ચે ઈંટોનાં રોડાંની રેખા દોરે છે. તેના અવસાન પછી, વાર્તાના અંતમાં મુકાયેલું આ વાક્ય મહત્વપૂર્ણ છે : ‘લોકો એવી રીતે બેઠા હતા કે ઈંટોનાં રોડાંની મોતી ડોસીએ દોરેલી રેખા દેખાતી ન હતી, ને આંગણું એકાકાર થઈ ગયું હતું જાણે...’ (પૃ. ૨૦) અંતમાં મુકાયેલ આ વાક્યમાં વાર્તાનો ધ્વનિ અનાયાસે સૂચવાયો છે.

પાત્રોનાં બહિર્ગત સંચલનો દ્વારા થતો મનોવૈજ્ઞાનિક નિર્દેશ મોહન પરમારની ટૂંકી વાર્તાઓનું એક મુખ્ય લક્ષણ છે. વાર્તાના પ્રારંભથી જ સંબંધિત પાત્રનાં હલનચલન એક ચોક્કસ વાતાવરણનું નિર્માણ કરીને વાર્તાકોણને તંગ રાખે છે. મોટે ભાગે સર્વજ્ઞ કથક દ્વારા રચાયેલી ‘ખાંચો’, ‘ઘૂરી’, ‘લાગ’, ‘પોઠ’, ‘ચૂલો’ અને ‘વાડો’ આદિ વાર્તાઓનાં પાત્રગત ચૈતસિક વાસ્તવ બાહ્ય પરિવેશના ચિત્રણ દ્વારા સ્ફુટ થાય છે. જેમ કે – ‘ઘૂરી’ વાર્તાનો પ્રારંભ ‘બિલાડી ફાળ ભરતીક વખડાના થડને વળગી પડી. કૂતરાની બીકથી થડને બરાબર બાથમાં ભરી શકી નહિ. એટલે એનો એક પગ વખડાના થડ સાથે ઘસાયો, વખડાની છાલમાંથી ફોતરાં ઊડીને કુસાડોસાના માથા પર પડ્યાં. ‘હત્ તારી...! મારું તો માથું ભરી નાશ્યું.’ (પૃ. ૨૬૨) ત્યાર પછી રમલી આવે છે, પોલીસ આવ્યાના સમાચાર આપે છે, પછીથી લખી ડોસી અને કુસાડોસાનાં હલનચલન (movements), ઘરમાં જુદી જુદી જગ્યાએ પોટલી સંતાડવાની ચેષ્ટાઓ અને તેમનાં ચિત્તમાં સરજાતા આઘાત-પ્રત્યાઘાતના જાણે પડઘા પડે છે.’ આવાં દશ્યોના આલેખન થકી વાર્તા નાટ્યાત્મક બની છે. ‘ખાંચો’ વાર્તાના અંતિમ વાક્યમાં વયોવૃદ્ધ પ્રમોદભાઈનાં હલનચલન દ્વારા કથકનું દષ્ટિબિન્દુ સૂચવાયું છે : ‘ટેકણલાકડીને સહારે એ કયા ખાંચા તરફ વળ્યા તેની એમને સરત જ ન રહી.’ (પૃ. ૭) ‘વાડો’ વાર્તામાં પણ ખેમાનાં નોળિયા પાછળ અને વાડામાં, ઘરમાં આવવા-જવાનાં હલનચલન (મુવમેન્ટ્સ) મુખ્ય ચાલક બળ બને છે.

વાર્તાકાર મોહન પરમારની બીજી એક લાક્ષણિક ખાસિયત છે પ્રભાવક વાર્તાક્ષણનો આસપાસના પરિવેશના સર્જનમાં થયેલો સાર્થ વિનિયોગ. આ પ્રકારનાં વિગતવર્ણન સામાન્યતયા સર્વજ્ઞ કથકનું ભૌતિક દષ્ટિબિન્દુ વ્યક્ત કરીને વાર્તારસની જમાવટ સાધે છે. ‘હિરવણું’ વાર્તાનું આ દશ્ય જુઓ : ‘જીવી હિરવણું લઈને લીમડા નીચે બેઠેલી તે દરમિયાન એક કાગડો ઊડીને લીમડા ઉપર બેઠેલો. લીમડાના ડાળા પર ચાંચ ઘસીને એણે સાફ કરી હતી. પછી એ ચરક્યો હતો, ઢીંચણો વચ્ચે લગ ભરાવીને તારનો છેડો શોધતી જીવીના માથા પર.’ પરોક્ષ રીતે આ દશ્ય દ્વારા જીવીને વારંવાર

ત્રાસ આપતા ગલબાજીની ઘૃણાસ્પદ ચેષ્ટાઓ સહજતયા લેખકે સૂચવી દીધી છે.

રાજેન્દ્ર પટેલે યથાર્થ જ કહ્યું છે કે, “મોહન પરમારની અનેક વાર્તાઓમાંથી સક્ષમ વાર્તાઓ ચૂંટીને શ્રી રાધેશ્યામ શર્માએ પ્રતિનિધિક સરસ સંચય આપ્યો છે... શ્રી મોહન પરમારની સંપાદિત વાર્તાઓમાં આ કલાત્મક ક્ષમતા ભારોભાર છે. ઘણીબધી વાર્તાઓમાં તેમનું ખેડાણ અને ગતિશીલ પ્રવર્તન સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે, તેથીસ્તો અનુઆધુનિક ગાળાના મુખ્ય વાર્તાકાર તરીકે એ ઊભરી આવ્યા છે.” ‘નિવેદન’માં સંપાદક શ્રી રાધેશ્યામ શર્માએ કહ્યું છે તેમ, “મોહનભાઈ એક પ્રતિપન્ન કથનકળાકાર છે. અગ્રણી વિવેચકોની વિવેચના તે પામ્યા છે, એ દિશામાં અહીં, વાર્તાકલાનાં ગહન અભ્યાસીઓ ડૉ. ઇલા નાયક, વાર્તાકાર રાજેન્દ્ર પટેલ, કવિશ્રી લાભશંકર ઠાકર અને આ લખનારનાં મૂલ્યાંકનો ઉપલબ્ધ છે.”

આજની ટૂંકી વાર્તા વિશે ડૉ. ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ નોંધેલું આ નિરીક્ષણ ધ્યાનપાત્ર છે : “આધુનિકતાના બળે કવિતા કે નિબંધ તરફ ખેંચાયેલી ટૂંકી વાર્તાએ વાસ્તવિકતાના આભાસ અને પ્રભાવોને છોડીને પોતીકી વાસ્તવિકતાના આગ્રહમાંથી જે સ્થળહીન – સમયહીન એકવિધતા અને નીરસતા ઊભી કરી હતી એમાંથી ભાષાની સભાનતા અને ઘટનાની વ્યંજકતા લઈને આજની ટૂંકી વાર્તાએ નવું કલેવર તૈયાર કર્યું છે... આ સંદર્ભમાં અનેક પ્રયોગો સાથે અનેક વાર્તાકારો બહાર આવ્યા છે, પરંતુ એમાં હિમાંશી શેલત અને મોહન પરમારની સિદ્ધિ એકદમ દેખીતી છે...” ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાના પર્યાયરૂપ બનેલા મોહન પરમાર અનુઆધુનિક સ્તબકના પ્રમુખ વાર્તાકારોમાંના એક છે. ૧૯૮૦થી આજ પર્યંત તેઓ વાર્તા લખી રહ્યા છે. તેઓ કહે છે : ‘હા, હજીય હું વાર્તાઓ લખવાનો છું.’ (‘વાર્તારોહણ’ પૃ. ૧૩) ‘કોલાહલ’, ‘નકલંક’, ‘કુંભી’ અને ‘પોઠ’ એ ચાર વાર્તાસંગ્રહો આપણને તેમની પાસેથી પ્રાપ્ત થયા છે. આ સંગ્રહોની રચનાઓનો અભ્યાસ કરતાં જણાય છે કે તેઓ એક ગતિશીલ વાર્તાકાર છે... તેમના પ્રથમ સંગ્રહ ‘કોલાહલ’ની રચનાઓમાં કયાશ જોવા મળે છે તો સાથે ભવિષ્યના આશાસ્પદ વાર્તાકારનો તિખારો પણ જોવાય છે. આ પછીના ત્રણે સંગ્રહોમાં નબળી રચનાઓ આંગળીને વેઢે ગણાય એટલી જ છે. મોહન પરમાર ટૂંકી વાર્તાના સ્વરૂપની પાકી સમજ ધરાવે છે, અને વાર્તાકલા માટે સભાન પણ છે... આમ વાર્તાલેખન અને ભાવન આ વાર્તાકાર માટે તૃપ્ત કરનારી ઘટના છે.” ડૉ. ઇલા નાયકનું આ મંતવ્ય સ્વીકાર્ય બને તેવું છે : ‘મોહન પરમારે પરંપરા અને આધુનિકતાના અંશોનો વાર્તામાં પોતીકી રીતે વિનિયોગ કરી કશુંક નવું સિદ્ધ કરવાનો પુરુષાર્થ કર્યો છે. તેમની વાર્તાઓ પૂર્વઆધુનિક અને આધુનિક વાર્તા કરતાં જુદી છે. ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તામાં તેમણે આગવી ઓળખ ઊભી કરી છે... તેમની વાર્તાએ પરંપરિત અને આધુનિક વાર્તાઓ પાસેથી પોષણ મેળવી પોતાની રીતે વિકાસ સાધ્યો છે. તેમની ઘણીબધી વાર્તાઓ ગ્રામીણ સમાજ કે દલિત સમાજની વાસ્તવિકતાનું નિરૂપણ કરે છે, પણ આ નિરૂપણ આકોશયુક્ત કે અભિનિવેશપૂર્ણ નથી. વાર્તા લખતી વખતે વસ્તુનું વાર્તારૂપાંતરણ જ તેમની સમક્ષ રહ્યું

છે. આથી દલિત વાર્તામાં પણ અંતે તો મનુષ્ય જ લક્ષિત થયો છે. દલિત મનુષ્યના માનવીય ગુણોને તેમણે પ્રકાશિત કર્યાં છે. દલિતોને થતા અન્યાય કે શોષણનાં ચિત્રો પણ અહીં મળે છે. ‘થળી’, ‘વેઠિયા’, ‘કોહ’, ‘રઠ’ જેવી વાર્તાઓમાં દલિત શોષણ કે અન્યાયનાં ચિત્રો મળે છે, તો કેટલીક વાર્તાઓમાં દલિત પાત્રોની ઉદાત્તતા દર્શાવાઈ છે. ‘હિરવણું’, ‘આંધુ’, ‘નકલંક’ જેવી વાર્તાઓને આના દષ્ટાંત તરીકે લઈ શકાય. તેઓ આ બધામાં કૃતિ વાર્તારૂપ ધારણ કરે છે કે નહીં તેની જ ચિંતા સેવતા હોય છે. આ માટે તેઓ ઘટના આધારે સંવેદન કે પાત્રચિત્તની ગતિવિધિને નિરૂપે છે. આ માટે તેઓ કથન, વર્ણન, પ્રતીક, કપોલકલ્પના જેવાં ઉપકરણો ખપમાં લે છે. ગ્રામચેતનાની વાર્તાઓમાં બોલીનો ઉચિત પ્રયોગ તેમની વાર્તાને વાસ્તવિક પરિમાણ આપવામાં મદદરૂપ થાય છે. સૂક્ષ્મ સ્તરે પ્રવર્તતું વસ્તુવિધાન હોવા છતાં વાર્તા વાયવ્ય બનતી નથી પણ મૂર્તતાનો અનુભવ કરાવે છે. વાસ્તવનો લોપ નહીં પણ તિરોધાન થયું છે. આથી જ તેમની વાર્તામાં વસ્તુ ફોટોગ્રાફી જેમ એક ફૂંકે ઊડી જાય એવું નથી તો ગળે બાંધેલા પથ્થરના વજનથી ડૂબી જતી વ્યક્તિ જેવું પણ નથી. વાર્તાના વિષયવસ્તુમાં કોઈ ને કોઈ દષ્ટિબિંદુ નિહિત હોય છે. તેમને મન સમગ્ર કૃતિમાંથી ઊઠતા અર્થસંદર્ભનું મહત્ત્વ વિશેષ હોય છે... આ વાર્તાકારને વાર્તાતત્ત્વના ભોગે કશુંય ખપતું નથી.”

ડૉ. ઇલા નાયકે સદષ્ટાંત વિગતે દર્શાવ્યું છે તેમ, “વાર્તાવિષય ગમે તે હોય પણ પાત્રની ચૈતસિક સ્થિતિઓનું અનેકવિધ સ્તરે થયેલું નિરૂપણ મોહન પરમારની વાર્તાની વિશેષતા છે. પાત્રનું મનોવાસ્તવ તેઓ એક મનોવૈજ્ઞાનિકની અધિકૃતતાથી આલેખે છે. ભોળીદા (આંધુ), દીપ્તિ (સાંજ), હીરા (તણખલું), બેચરદા (રેચબો), શનો (ચૂવો), ખેમો (વાડો), રૂપાંદે (વાયક) હેમતાજી (તેતર), ખોડભે (મંડપ), સોમવતી (પટરાણી), હુસેનઅલી (ભાગોળ), જીવી (હિરવણું), જશુભા (રઠ), દલપત (વાવ), વાલો(પોઠ), રેવી (થળી), શકરી (કુંભી) વગેરે અનેક પાત્રો નજર સામે તરવરી રહે એવાં જીવંત થયાં છે. આ પાત્રો એની આસપાસના પરિવેશ સાથે એકરૂપ હોય એવાં જોવાય છે. પરિવેશ વિના આ પાત્રો અધૂરાં છે. પરિવેશનું નિરૂપણ વાર્તાકાર ઝીણી ઝીણી વિગતો સાથે કરે છે, કેમકે તેમની પાસે ઝીણવટભરી નિરીક્ષણશક્તિ છે અને જેનું નિરીક્ષણ કર્યું છે તેને ભાષામાં મૂકવાની સમર્થ નિરૂપણશક્તિ છે. તેમણે બોલીનો ઉપયોગ સૂઝપૂર્વક કર્યો છે. બોલીને કારણે વાર્તા અપ્રત્યાયનશીલ બનતી નથી. વાર્તાભાષામાં સરલતા છે. વાર્તાકારનું તાટસ્થ્ય સમાજ સાથેની નિસબતનું વિરોધી નથી. વાર્તાકાર ઉચિત કલાપરક અંતર ઊભું કરીને જીવનનું વિધેયક દષ્ટિબિંદુ વ્યંજિત કરી શક્યા છે. તેમણે પરિચિત સમાજવાસ્તવમાંથી અપરિચિત વાસ્તવ રૂપે પ્રગટ કરવામાં અનુભવ અને આંતરસૂઝનો સાર્થક ઉપયોગ કર્યો છે. તેમના ચાર વાર્તાસંગ્રહોનો અભ્યાસ કરતાં જણાય છે કે તેમણે સંખ્યાબંધ ઉત્તમ વાર્તાઓ આપી છે. ‘નકલંક’, ‘આંધુ’, ‘રેચબો’, ‘ચૂવો’, ‘કોહ’, ‘જળાશય’, ‘આડમ્બર’, ‘વાડો’, ‘હિરવણું’, ‘વાયક’, ‘ઘૂરી’, ‘તેતર’, ‘છીંડું’, ‘થળી’, ‘વેઠિયા’, ‘કુંભી’, ‘મંડપ’, ‘કળણ’, ‘તટવર્તી’, ‘પટરાણી’, ‘ભાગોળ’, ‘વાવ’, ‘ખળી’,

‘રઢ’, ‘લાગ’, ‘પોઠ’ ચિરંજીવ બની રહે એવી વાર્તાઓ છે. વાર્તાકલાની સૂઝ અને સભાનતા પર વાર્તાકારનું પોતાનું નિયંત્રણ છે તેથી નખશિખ વાર્તાઓ રચી શક્યા છે, અને સહજતાને અળપાવા દીધી નથી. કોઈ પણ પ્રકારના પૂર્વગ્રહ વિના વાર્તાનું વાર્તા તરીકે જ સેવન કરતા મોહન પરમાર ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તા ક્ષેત્રે બલિષ્ઠ સર્જક તરીકે ઊભર્યા છે.”

શ્રી મોહન પરમારે નોંધેલી પોતાની ટૂંકી વાર્તાના સર્જન અને સ્વરૂપ અંગેની કેફિયત (શબ્દસૂષ્ટિ : ઓક્ટોબર-નવેમ્બર : ૨૦૦૯) તેમની ટૂંકી વાર્તા વિશેની નિસબત અને નિષ્ઠાને સમજવા માટે લક્ષમાં લેવા જેવી છે : “...મારી મથામણ માત્ર વાર્તા રચવા સંદર્ભે જ છે. કલાના ભોગે વાર્તામાં કશાં અળવીતરાં કરતો નથી. નવલકથાની જેમ જ ટૂંકી વાર્તા લખવામાં મને ભરપૂર આનંદ મળ્યો છે... પૂરી સજ્જતાથી હું વાર્તા પાસે જાઉં છું. વાર્તા મારામાં પ્રગટે છે. અત્યાર સુધીમાં હું ૮૦ વાર્તાઓ લખી બેઠો છું. આશ્ચર્ય થાય છે. આ કઈ રીતે બન્યું ? સતત વાર્તાઓ લખવા છતાં વાર્તાકાર તરીકે હું જીવતો રહ્યો છું તેનો મને આનંદ છે. મને ભાવકો, વાર્તાસર્જકો, વાર્તાઅભ્યાસીઓ અને વિવેચકોનો અકલ્પ્ય પ્રેમ મળ્યો છે. ૧૯૮૦ પછી પ્રગટેલા અનુઆધુનિક સ્થિત્યંતરમાં મારી વાર્તાઓની નોંધ લેવાય છે તે મારે માટે આનંદદાયક ઘટના છે.”

ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તાના વિકાસમાં મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવતા મોહન પરમારની ‘પ્રતિનિધિ વાર્તાઓ’ (સં. રાધેશ્યામ શર્મા) ટૂંકી વાર્તાના મર્મજ્ઞ ભાવકો, સર્જકો અને વિવેચકોને માણવા-પ્રમાણવાનું મન થાય તેવી વિત્તવાન છે.

પ્રેમજીભાઈનાં સ્મરણચિત્રો | ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ

[| સ્મરણની ફૂલમાળા || પરિચિત પાત્રોના સદ્ભાવનો પ્ર-ભાવ || : છાયાલોક, પ્રેમજી પટેલ, પાર્શ્વ પ્રકાશન, મૂલ્ય રૂ. ૧૨૦/-]

(૧)

જીવન એ સારામાઠા અનુભવોનો સરવાળો છે. એમાંથી કેટલાક સુખદ અનુભવોને વાગોળવાનું દરેક માનવીને ગમે છે. રેખાચિત્રોનો સર્જક એ રીતે સુખદ સ્મૃતિ વાગોળે છે. અનુભવના હાઈને સાચવી એ સ્મૃતિને શબ્દચિત્રથી આછી આકારે છે. એમાં સચ્ચાઈ હોવાને કારણે એ અસરકારક બને છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં એ પ્રકારે રેખાચિત્રો લખાયાં છે. માણસાઈના દીવા, નામરૂપ, નોખાં અનોખાં, થોડા નોખા જીવ, વ્યથાનાં વીતક, માટીનાં મનેખ, માનવતાના ભેરુ જેવા સંચયોની યાદી થઈ શકે. રેખાચિત્રનાં સ્વરૂપલક્ષણો ઉવેખીને અહીં કેટલીક છબીઓ ઝિલાઈ છે. હું આને સ્મરણચિત્રો કહું છું.

(૨)

એ પરંપરામાં પ્રેમજી પટેલકૃત રેખાચિત્રોનો સંચય ‘છાયાલોક’ આવે છે. પ્રસ્તુત

સંચયમાં પોતાના પરિચયમાં આવેલા મધ્યમ સ્તરના માનવીઓમાં રહેલા સદ્ગુણોને ઉજાગર કરતાં શબ્દચિત્રો આપ્યાં છે. જેમાં પાત્રગત નિરૂપણો તથા મર્યાદાઓની વાત થઈ છે. સંચયમાં કુલ ૩૪ રેખાચિત્રો છે. એમાંનાં બાર અધ્યાપકોનાં, ત્રણ શિક્ષકોનાં અને ચાર-પાંચ પોતાના વતન-પરિવારનાં અને આઠ-દસ લેખકના લોકસાહિત્યની સામગ્રી મેળવવા નિમિત્તે પરિચિત થયેલાં પાત્રો છે. અહીં સ્ત્રીઓ પણ છે. અભણ છે. ભણેલા છે – અલગ અલગ સ્તરના માણસો છે. બાળકો પ્રત્યે અપાર પ્રેમ દાખવતી નવલમાએ લેખકનો હાથ ભલે ઉતારી નાખ્યો પરંતુ એક વીઘો જમીન દાનમાં આપી જે દિલગીરી બતાવી એમાં એમના વ્યક્તિત્વની ધજા ઊંચે ચઢી છે – પગની સપાટ પાંચ વરસ ચલાવતાં ‘બો’મા’ના વૈધવ્યને લેખકે સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી ઉજાગર કરી આપ્યું છે. અહીં લેખકે પોતાનો પરિવાર, ગ્રામજનો, શિક્ષકો અને પ્રદેશનાં અન્ય – ગામોનાં પાત્રો સાથે પણ પરિચય કેળવ્યો છે.

‘લોકો લાખ બે લાખ દાનમાં આપે છે ત્યાં આપડો વીઘો તો હું વસ્યાતમાં !’, ‘દવાખાનું થાય તો લોકોના આશીરવાદ મલશે એ થોડું છ ભાઈ !’ જેવી ઉક્તિ બોલતાં નવલમા છે એક તરફ તો બીજી બાજુ ‘લલરી’ના પાત્ર દ્વારા ઝરણા જેવા વ્યક્તિત્વને પર્વતની જેમ થીજી જતું પણ બતાવ્યું છે. ચૌદ વર્ષના ખેતમજૂર – પોપટનો પશુપ્રેમ – બળદને ઘૂઘરા બાંધવાની ઘટના દ્વારા લેખકે બતાવ્યો છે. લેખકના જોડામાં પોપટ પગ નાખી શક્યો નથી. એનો લેખકને વસવસો છે. પણ વ્યંજના તો એમ વિસ્તરે છે કે લેખકની તુલનામાં એનું વ્યક્તિત્વ વધુ કર્તવ્યનિષ્ઠ હતું...

(૩)

લેખકને પોતાના વ્યવસાય (અધ્યાપન) નિમિત્તે જેમનો પરિચય થયો છે – એમાંય જેની સાથે સદ્ભાવ કેળવી શક્યા છે એ સદ્ભાવ પ્ર-ભાવ થઈને અહીં પ્રગટ થયો છે. અર્થશાસ્ત્રના સુજ્ઞ અધ્યાપક અમૃત સોનીની નાટ્યપ્રીતિ યેવલા બીડીના ધુમાડે ધુમાડે પ્રગટાવીને લેખકે નૈષ્ઠિક અધ્યાપકનું એક દષ્ટાંત આપ્યું છે –

‘અમૃત સોની તો મોડાસામાં હતા. ધીરુભાઈ ઠાકરસાહેબનાં નવરત્નોમાંનું એક રત્ન !’ આ વાત ભલે પેરેડીનો એક સંવાદ હોય પણ નગદ સત્ય બનીને રણકે છે. પ્રા. શેખનું રેખાચિત્ર હૃદયંગમ બન્યું છે. ફકીર જેવા અલગારી અધ્યાપક શ્રી શેખના રેખાચિત્રમાંથી ઊભી થતી બિનસાંપ્રદાયિક મનુષ્યની છબી નોંધપાત્ર છે. પુસ્તકોથી ઘેરાયેલા પ્રો. શેખ કોમી રમખાણોના સમયમાં પણ ડર્યા વગર કરફ્યૂમાં બહાર ફરે છે. તેમની કોમના માણસોને નવાઈ લાગે – એ તો કહે – ‘ખુદા કા બંદા હૂં.’ લેખકને લોકસાહિત્યાભિમુખ થવાની પ્રેરણા તેમની પાસેથી મળે છે. પાનના રસિયા મહેન્દ્ર અમીન માનવતાનો કાચ ફૂટે નહિ એનું ધ્યાન રાખીને પરદેશમાં નિવાસ કરે છે. વિદ્યાર્થી સાથે આત્મીયતા કેળવનાર પ્રા. કિશોરસિંહ સોલંકીના વ્યક્તિત્વની રેખાઓ, ઉમાશંકરનો યથોચિત મહિમા કરતા અને અબુધ ગ્રામજનોને સમજાવતા સંવેદનશીલ અધ્યાપક પ્રાગજીભાઈનું હૂબહૂ ચિત્ર પ્રેમજીભાઈ આપે છે. મોહનલાલ પટેલ જેવા વરિષ્ઠ શિક્ષકમાં

રહેલી નમ્રતા અને શક્તિશાળી નવોદિતોને પ્રોત્સાહિત કરવાની તત્પરતાનાં દર્શન થાય છે. પ્રતાપસિંહજી જેવા ઓલિયા માણસની વાત. ઉછીના પૈસા આપીને, ઘર ભેળાવતો અધ્યાપક પરિવારનો ઠપકો સાંભળે – પણ અન્યને સહાયરૂપ થવાની સંવેદનાને સાચવે. આગળ જતાં પ્રતાપસિંહ સોલંકી પાસેથી બોધ મેળવતા લેખક પ્રિ. પી. કે. મહેતાસાહેબથી બોલિલ જિંદગીને હળવાશથી લેતાં શીખે છે. પરાજિત પટેલ જેવા સર્જક પાસેથી સમસંવેદનનો પાઠ શીખે છે. મોતીભાઈ પટેલ જેવા શિક્ષણશાસ્ત્રી પાસેથી સક્રિયતાનો, હૂંફનો અને પ્રગતિનો પાઠ ભણે છે. પ્રા. સુરેશ શેલત પાસેથી ગુપ્તદાનનો મહિમા કરતાં શીખે છે. આ તમામ અધ્યાપકોનાં શબ્દચિત્રો લાઘવના ગુણથી આલેખાયાં છે. ‘મથામણ’માં કવિ પ્રતાપસિંહ રાઠોડ વિદ્યાર્થીપ્રિય આચાર્ય હળનભાઈ પટેલને નાનકડા પ્રસંગો દ્વારા આલેખવામાં લેખક સફળ રહ્યા છે.

અહીં સમસ્યાઓમાં ઘેરાયેલાં નૂરીબહેન મુસ્લિમ પરિવારમાં છે – પતિ અને પુત્રોથી ત્રસ્ત... કોમી દાવાનાળમાં પણ એ સાચા અર્થમાં પોતીકી ભાવનાથી હિંદુઓની સાથે જ રહ્યાં. ડર્યા વિના આખરે જમાઈ તેમને તેડી ગયો ત્યારે પણ ગામની પ્રીતિ ઓછી થતી નથી. નૂરીબહેન ભલે અભણ રહ્યાં પણ એમની ભાવના અનન્ય હતી ! અભણ નવલમાની ઉદારતા, મણિબાની પિયર-પ્રીતિ, સાસુ-વહુના વિસંવાદો વચ્ચે પણ કડવાશ વગર સક્રિયતાથી જીવે. રૂખીબહેનનું પાત્ર એક વૃદ્ધાનું છે. તેમની પાસેથી લોકવાર્તાઓ લેખક મેળવે છે. ગંગાબહેન પટેલ, હીરાબહેન પરમાર જેવાં પાત્રો સ્ત્રીપાત્રો છે – તેમનાં ચિત્રો લાઘવપૂર્ણ બન્યાં છે. સેવા કરનાર બાબુસિંહનું ચિત્ર પણ અનન્ય બન્યું છે. અહીં તમામ સ્તરનાં પાત્રોમાં કંઈક ને કંઈક વિશેષતા છે. જે લેખકે નોંધી છે.

(૪)

લેખકની નિરૂપણરીતિની વિશેષતાઓ નિહાળીએ. ખૂબ ઓછા શબ્દોમાં ચિત્રો કંડારે છે.

પ્રો. શેખનું ચિત્ર જુઓ –

- ‘પહોળી છાતી, બંડી અને તે ઉપર એવી જ પહોળી દાઢી. દાઢીમાં પાનનો છાંટો વાળ ઉપર લાંબો પથરાઈ ગયેલો. મૂછો સફાસફા – મુસ્લિમ કટ દાઢી. વિશાળ ભાલ. માથે મુસલમાની ટોપી.’
- પીળી ઓઢણી, ગુલાબી કબ્જો અને લીલી ઘાઘરી પહેરવાની રોજની ટેવ. હું એને દૂરથી ઓળખી કાઢું લલરીને (પૃ. ૨૫)
- બા – મણિબા – ‘અમારા સમામાં આદમી – બૈરુ વચ્ચે વરસનાં હોય તોય ગોંમ વચી છેતાં છેતાં હોંડે... આવું ચોંટીને...’

લેખકની વિનોદવૃત્તિનો પરિચય કરાવતાં વિધાનો પણ મળે છે.

સાહિત્યિક સંદર્ભો

હૃદયંગમ મિત્રોની સાથે લેખકની શૈલીમાંથી નોંધપાત્ર ઉક્તિઓ જુઓ,

(૧) લલરીના વિધવા થવાથી લેખક લખે છે – ‘મારા પર હિમ પડ્યું.

(૨) ખાધા પછી રિસાજે પાછો એમ કહી રીહ ઓલવી કાઢે. (પૃ. ૧૧૯)

(૩) ગાંસડી ફસકાય એમ હસી પડ્યા. (પૃ. ૧૧૧)

(૪) ફુગામાં બહુ હવા ભરો તો ફુગાની શી ગત થાય ? (પૃ. ૧૧૩)

‘છાયાલોક’ વાંચતાં તેના લેખકને થયેલા પરિવારનો, ગ્રામજનો, શિક્ષકો, પ્રદેશના ગ્રામજનોનો પરિચય કેળવ્યો છે. લેખકની શૈશવ, કિશોર અને યુવાવસ્થામાં જેમનો પરિચય થયો છે તેનો ચિતાર મળે છે.

સમગ્ર સંગ્રહમાંથી પસાર થતાં ઉત્તર ગુજરાતના માહોલ પ્રત્યક્ષ થાય છે. એના સંવાદો બોલીમાં રજૂ થયા છે. મકાનનાં વર્ણનો, એની વગેરેની વાત, ગામડામાં શહેરનો પ્રવેશ, લોકવાર્તા વગેરે વિગતો સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો એમાં ઉત્તર ગુજરાતને પ્રત્યક્ષ કરી શકાય. તમામ પાત્રો સંવેદનાસભર છે. આથમતા સૂરજનાં અજવાળાં છે. બધાં પાત્રો મોટેભાગે વયસ્ક પાત્રો છે. પોપટને બાદ કરતાં કોઈ બાળકનું પાત્ર નથી. નાના માણસની મોટાઈ અથવા સારપને પ્રગટાવતાં આ ગુણગ્રાહી સ્મરણચિત્રોને ગુણોનો ગુલદસ્તો ન કહેતાં, સ્મરણની ફૂલમાળા કહીને આવકારીએ.

‘મેઘદૂત’ના ઉત્તમ ગુજરાતી અનુવાદનો નવો અવતાર – સાંગિતીક રજૂઆત સાથે | પ્રફુલ્લ રાવલ

મેઘદૂત : કાલિદાસ, અનુ. કિલાભાઈ ઘનશ્યામ, સંપાદન : રજનીકુમાર પંડ્યા, ચિત્રસંપુટ સાથે બે ઓડિયો સી.ડી., પ્રકાશક : કિંમત : સમગ્ર સેટ રૂ. ૫૯૫, માત્ર પુસ્તક રૂ. ૨૯૫

મહાકવિ કાલિદાસ-વિરચિત ‘મેઘદૂત’ કાવ્યાનુરાગી ભારતીય લોકોના હૃદયમાં અનોખું સ્થાન ધરાવે છે. આ ખંડકાવ્યની મોહિની વર્ષો બાદ પણ એટલી જ પ્રભાવક રહી છે. મૂળ તો આપણા મહાકાવ્ય ‘રામાયણ’ પરથી કવિને આ કાવ્યનું વસ્તુ સૂઝ્યું હોવાનું મલ્લિનાથે નોંધ્યું છે. પરંતુ કાલિદાસની વિશિષ્ટ સર્જકપ્રતિભાએ એ કાવ્યની કળાત્મકતા કાવ્યરસિકો – કાવ્યજ્ઞોને અપાર આનંદ બક્ષતું રહ્યું છે. ‘મેઘદૂત’ની ખ્યાતિ ભારત બહાર યુરોપીય દેશોમાં પણ વ્યાપેલી છે અને સંસ્કૃતમાં એની લગભગ લીસેક ટીકાઓ લખાઈ છે. જેમાં મલ્લિનાથની ટીકાનું સાહિત્યિક મૂલ્ય અદકરું છે. જેનો પાછળથી અનેકોએ ઉપયોગ કરીને ‘મેઘદૂત’ની કાવ્યકળા સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. વળી આ કાવ્યની પ્રશંસા પણ એટલી જ થઈ છે તો ‘મેઘદૂત’ની શૈલીનું અનુકરણ કરીને પાર્શ્વભ્યુદય, નેમીદૂત, પવનદૂત, હંસસંદેશ, મનોદૂત, શુકસંદેશ જેવી પંદરેક રચનાઓ રચાઈ છે અને એમ સંદેશકાવ્ય કે દૂતકાવ્યની પરંપરા ઊભી થઈ હતી. એ જ રીતે ગુજરાતીમાં પણ ‘મેઘદૂત’ના પ્રભાવ તળે, એની છાયામાં ‘માલતીસંદેશકાવ્ય’, ‘અનિલ દૂત’, ‘શશાંક દૂત’, ‘ચંદ્રદૂત’ જેવી રચનાઓ રચાઈ છે. વળી ઓગણીસમી

સદીના અંતમાં 'મેઘદૂત'ને ગુજરાતીમાં અનૂદિત કરવાનો પ્રારંભ થયો અને વીસમી સદીના અંત સુધીમાં એના અનેક અનુવાદો ઉપલબ્ધ થયા - ગદ્યમાં ને પદ્યમાં. એમાં અત્યાર સુધીમાં શિખરે રહ્યો છે કિલાભાઈ ઘનશ્યામે કરેલો સમશ્લોકી અનુવાદ. આ અનુવાદ પ્રકાશિત થયો હતો ૧૯૧૩માં. એ પૂર્વે નવલરાય (૧૮૭૧), ભીમરાવ ભોળાનાથ (૧૮૭૯), હરિકૃષ્ણ બળદેવ ભટ્ટ, (૧૮૯૬), શિવલાલ ધનેશ્વર (૧૮૯૮), વિહારી (૧૯૦૮)ના પદ્યાનુવાદ થયા હતા. વળી એમ. જી. પંડિત (૧૮૯૬) અને મહાશંકર એલ. ભટ્ટ (૧૮૯૬)ના ગદ્યાનુવાદ પણ થયા હતા. કેશવ હ. ધ્રુવે અનુવાદનો પ્રારંભ કરેલો, પરંતુ એ પૂર્ણ થયો નહોતો. ગુજરાતી ભાષામાં કિલાભાઈ ઘનશ્યામનો અનુવાદ છઠ્ઠો હતો. હરિલાલ હર્ષદ ધ્રુવે પણ પૂર્વમેઘ અનૂદિત કરેલો. આ ક્રમમાં ન્હાનાલાલનો અનુવાદ આઠમા ક્રમે હતો. લલિતે મંદાકાન્તામાં અનુવાદ કર્યાનું કિલાભાઈએ નોંધ્યું છે. બળવંતરાયે ૧૨ શ્લોકોનો અનુવાદ કર્યો હતો. ૧૯૩૭માં ત્રિભોવન ગૌરીશંકર વ્યાસ પાસેથી ઝૂલણા છંદમાં અનુવાદ મળે છે. પૂજાલાલ ૧૯૩૯માં પોંડિચેરીમાં 'મેઘદૂત'નો અનુવાદ કરે છે. ૧૯૫૬થી ૧૯૬૦ દરમિયાન અભ્યાસક્રમમાં 'મેઘદૂત' મુકાતાં છ ગદ્યાનુવાદ થાય છે. મનહરલાલ હરિહરરાય મહેતાનો પદ્યાનુવાદ ૧૯૪૨માં પ્રાપ્ત થયો છે. નટવરલાલ જાની, હીરાચંદ ઝવેરી, શંભુચંદ્ર નાન્દી, કૃપાશંકર પંડિત ને બુલાખીરાય પંડ્યાના પદ્યાનુવાદ ૧૯૪૮થી ૧૯૬૪ દરમિયાન થયા છે. હેમંત દેસાઈના અનુવાદને યાદ કરવો પડે. ૧૯૬૮માં જયંત પંડ્યા અને સમશ્લોકી અનુવાદ આપે છે અને મનસુખલાલ સાવલિયાએ સમશ્લોકી - વિષમશ્લોકી અનુવાદ આપ્યો છે. ડૉ. ગૌતમ પટેલ અને પ્રો. કપિલરાય દવેએ પણ પદ્ય અનુવાદ કર્યો છે. ૧૯૮૦માં પરમસુખ પંડ્યાએ 'મેઘદૂત - એક રસદર્શન' નામે મુક્ત ગદ્યાનુવાદ ચિત્રો સાથે આપ્યો છે. એમાં કનુ દેસાઈનાં બહુરંગી ચિત્રો પણ છે. આમ, ગુજરાતીમાં 'મેઘદૂત'ના અનુવાદની પ્રક્રિયા છેક વીસમી સદીના અંત સુધી ચાલી છે.

ઈ.સ. ૧૯૧૩માં કિલાભાઈ ઘનશ્યામની 'મેઘદૂત'ના અનુવાદની પહેલી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થઈ. એક દાયકા પછી એની બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થઈ ત્યારે કિલાભાઈએ આ નશ્વર જગતમાં વિદાય લીધી હતી. પહેલી આવૃત્તિને પ્રસિદ્ધ થયે એક સદી થવામાં છે ત્યારે વિવિધ સાહિત્યિક પ્રકલ્પો સફળતાથી પાર પાડનાર રજનીકુમાર પંડ્યાએ હીરાલક્ષ્મી મેમોરિયલ ફાઉન્ડેશનના જનક કાવ્યગુણી શ્રી નવનીતલાલ આર. શાહના સહયોગથી કિલાભાઈ ઘનશ્યામના ગુજરાતી સમશ્લોકી અનુવાદને 'પંડિતોની પોથીમાંથી બહાર કાઢીને લોકહૃદય સુધી પહોંચાડવાનો એક પ્રયાસ' કર્યો છે. અને 'મેઘદૂત'ની આકર્ષક મનોહારી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરીને ગુજરાતી ભાષાના કાવ્યપ્રેમી વાચકોને કવિ કાલિદાસની આ પ્રશિષ્ટ કાવ્યકૃતિને સુલભ કરી આપી છે. આ મુદ્રિત આવૃત્તિમાં ચિત્રસંપુટ સાથે તેની બે ઓડિયો સીડી પણ સામેલ છે. ગુજરાતી ગાયક પ્રફુલ્લ દવેના સુમધુર કંઠે આ મેઘદૂત ગવાયું છે જેનું સંગીત આશિત દેસાઈએ આપ્યું છે અને વિવરણ વિદ્યુલ્લતા ભટ્ટના મધુર અવાજમાં રજૂ થયું છે. આમ આ એક વિશિષ્ટ પ્રકાશન બન્યું છે.

પ્રારંભે કવિવર ટાગોરના 'પ્રાચીન સાહિત્ય'માંથી એક ખંડ સાથે 'મેઘદૂત' ફિલ્મનો સારાંશ ગીત રૂપે આપ્યો છે. ૧૯૬૦માં 'મેઘદૂત'ની ટપાલ-ટિકિટ ભારત સરકાર દ્વારા બહાર પડી હતી તેના First day Coverના બ્રોસરનું થોડુંક લખાણ છાપ્યું છે. રામેટેકની માહિતી અહીં સામેલ છે. કાલિદાસ સંસ્કૃત અકાદમી - ઉજ્જૈનનો પરિચય ડૉ. જગદીશ શર્માના માહિતીસૌજન્યથી મૂક્યો છે. 'મેઘદૂત'ની આવૃત્તિ ને અનુવાદની માહિતી સાથે કાલિદાસની પ્રતિમાના ચિત્ર સાથે આછી જીવનરેખા દર્શાવી છે. કિલાભાઈનો સચિત્ર પરિચય અપાયો છે. સાથે ૧૯૧૩માં પ્રસિદ્ધ 'મેઘદૂત'ની બીજી આવૃત્તિનું મુખપૃષ્ઠનું ચિત્ર મૂક્યું છે. 'મારા હૃદયની વાત' એ શીર્ષક તળે નવનીતલાલ શાહના આ પ્રકાશન કરવા માટેના વિચારો વ્યક્ત થયા છે. અહીં 'મેઘદૂત'માં ઉલ્લેખિત સ્થાનો, વનસ્પતિઓ, પશુપક્ષીઓની યાદી સામેલ કરી છે. રામગિરિથી અલકા સુધીના મેઘમાર્ગનો નકશો સંપાદકની સૂઝને નિર્દેશે છે. કાલિદાસનાં ત્રણ મનોચિત્રો સાથે શ્લોકને અનુરૂપ ૧૪ રંગીન ચિત્રોનો સંપુટ આપ્યો છે. કનુ દેસાઈ, ફરીદ, કુમાર મંગલસિંહજીનાં ચિત્રો કાવ્યને આત્મસાત્ કર્યાની પ્રતીતિ કરાવે છે.

રજનીકુમાર પંડ્યાનું આ સંપાદન એમની શિષ્ટ સાહિત્યપ્રીતિને નિર્દેશે છે તો એમનો પરિશ્રમ અછાનો રહેતો નથી.

ગુજરાતી વાચકોને કવિ કાલિદાસની અપૂર્વ કાવ્યકૃતિને, ગુજરાતી ભાષાની ક્ષમતા દર્શાવતા અનુવાદ સાથે, સુલભ કરી આપી તે અભિનંદનને પાત્ર છે. કિલાભાઈના ભુલાતા જતા ઉત્તમ અનુવાદને પુનઃ આલોકિત કર્યો છે.

r

નાટક

(૨૨૮) કોલબેલ પાછળનો દરવાજો : શ્રીકાંત શાહ, ૨૦૦૯, આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૧૭૫, રૂ. ૧૬૫/- (૨૨૯) ચાર ચહેરા એક માણસ : શ્રીકાંત શાહ, ૨૦૦૯, આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૧૮૪, રૂ. ૧૩૫/- (૨૩૦) ઉજાગરો : જિતેન્દ્ર પટેલ, ૨૦૦૬, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૪૪, રૂ. ૧૦૦/- (૨૩૧) રૂમ નંબર વન : જયંત પારેખ, ૨૦૧૦, ક્ષિતિજ સંશોધન પ્રકાશન કેન્દ્ર, મુંબઈ, પૃ. ૮૫, રૂ. ૧૦૦/-

અભ્યાસ શયદા પારિતોષિક નિમિત્તે હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટની ગઝલયાત્રા

રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન'

ભાગ્ય પણ કેવું ઘડવું છે ઈશ્વરે,
ખેતરો ખોવાય ત્યારે હળ મળે.

(‘એકલતાની ભીડમાં’, ૧૯૮૨)

‘એકલતાની ભીડમાં’ એ હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ છે. આ પ્રથમ સંગ્રહની પ્રસ્તાવના લખતી વખતે રમેશ પારેખ થોડીક વાતો જણાવે છે તે આ ક્ષણે યાદ આવી રહી છે. પ્રસ્તાવનાનું શીર્ષક હર્ષની એ જ સંગ્રહની પહેલી ગઝલના છેલ્લા શેરના છેલ્લા મિસરાનું આપ્યું છે.

એક દરિયાઓ સુધી આ આંસુનો રેલો જશે...

ખરેખર આંસુનો એ રેલો આજે દરિયા સુધી પહોંચી ગયો છે. એક સમયે રમેશ પારેખ જણાવે છે કે “આજે તો શ્રી હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટના નામની આગળ નવા, ઉદીયમાન અને આશાસ્પદ કવિ એવાં વિશેષણો ભલે લગાડવામાં આવે પણ ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રે ઝળહળતાં અનેક તેજસ્વી તારકનક્ષત્રોમાં આ નામ – કવિ શ્રી હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટનું નામ – પણ એકદા તેમની આગવી પ્રતિભાથી મોખરાનું સ્થાન લેશે જ. તેવી આશા અને શ્રદ્ધા સાથે પોતાનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ લઈ આવતા શ્રી હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટને હું સાનંદ આવકારું છું.”

રમેશ પારેખ અંતે જણાવે છે કે “આ કવિનું તપ જ તેમને સિદ્ધિ આપશે.” આ શબ્દો ૧૯૮૨માં પ્રગટ થયેલા તેમના કાવ્યસંગ્રહની પ્રસ્તાવનાના છે. પહેલા જ સંગ્રહમાં બીજી પ્રસ્તાવના લખે છે મનોજ ખંડેરિયા અને તેનું શીર્ષક છે ‘થંભેલી નદીમાં મૂકેલો તરાપો...’

**મેં તરાપો પાણીમાં મૂક્યો અને
એકદમ વ્હેતી નદી થંભી હતી.**

મનોજ ખંડેરિયાને હર્ષની ગઝલોમાં વિશેષ રસ પડ્યો છે. તેઓ જણાવે છે કે “પરંપરાથી ફેટાઈને ગુજરાતી ગઝલ જે માર્ગે વળી, ચાલી, થાકીને હાંફી રહી છે તે માર્ગના હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ પ્રવાસી છે એટલે આજની ગઝલોમાં બહુધા વપરાતાં પ્રતીકો, ભાવ અને ભાષાના નિશ્ચિત ખંડો (પંચકલ કે સપ્તકલ સંધિમાં) તે તેમની ગઝલોમાં પણ અવારનવાર પ્રયોજાય છે.”

ઉર્દૂ ગઝલથી ગઝલલેખનની શરૂઆત કરનાર હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટના ત્રણ ગઝલસંગ્રહો ગુજરાતીમાં પ્રગટ થયા છે અને બે સંગ્રહ ઉર્દૂમાં પ્રગટ થયા છે. ગુજરાતી સંગ્રહ છે

‘એકલતાની ભીડમાં’ (૧૯૮૨), ‘અંદર દીવાદાંડી’ (૨૦૦૨), ‘મૌનની મહેફિલ’ (૨૦૦૯). ઉર્દૂ સંગ્રહો છે ‘કંદીલ’ (૧૯૮૮), ‘સરગોશી’ (૨૦૦૬)

ગુજરાતીભાષી હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટને ઉર્દૂ ભાષા સાથે કોઈ દૂરનોય સંબંધ નથી. જેની માતૃભાષા ગુજરાતી છે અને ક્યારેય ઉર્દૂ ભાષા શીખ્યો નથી એવો માણસ ઉર્દૂમાં ગઝલસંગ્રહો આપે છે અને બંને ગઝલસંગ્રહોની ત્રણ ત્રણ, છ છ આવૃત્તિઓ થાય છે. ગુજરાતની બહાર ધૂમ વેચાતો અને વંચાતો આ શાયર છે. પણ આ માટે તેમના બાળપણ તરફ નજર નાખવા જેવી છે. અમદાવાદની મણિનગરની રેલવે કોલોનીમાં હર્ષનું બાળપણ વીત્યું છે. ત્યાં મુસ્લિમ બરાદારીના લોકો રહેતા હતા. અને જાણે-અજાણે ઉર્દૂભાષાના સંસ્કાર ચિત્તમાં ઝિલાતા ગયા. તે પછી ઉર્દૂ ભાષાનો અભ્યાસ અને પછી તો ગાલિબ, મીર, ફઈઝ, મજાજ, ફિરાક, સાહીર, એહમદ ફરાઝ, નિદા ફાઝલી અને બશીર બદ્ર સુધીના શાયરોના સંગ્રહોનો અભ્યાસ કર્યો અને ઊંડે ઊતરતા ગયા.

‘સરગોશી’ ગઝલસંગ્રહનું ૨૦૦૬માં જ ચાર વખત પુનઃ મુદ્રણ થયું છે. સરગોશીનો અર્થ થાય છે, કાનમાં ધીમેથી વાત કરવી. ભારતના ઉર્દૂ ગઝલોના ચાહકોએ આ ગઝલસંગ્રહને ખૂબ આવકાર્યો છે.

**લિપટતા હું મેં જબ ઉસસે જુદા કુછ ઔર હોતા હૈ,
મનાતા હું મેં જબ ઉસકો, ખફા કુછ ઔર હોતા હૈ.**

**મેરી દીવાનગી અબ ઇન્તેહા-એ-હદ કો છૂતી હૈ,
બુઝાતા હું મેં જબ કુછ ભી જલા કુછ ઔર હોતા હૈ**

(ઇન્તેહા-એ-હદ – પરાકાષ્ઠાની સીમા)

એકલતાની ભીડમાં અટવાયેલા હર્ષને અંદરની દીવાદાંડી જડે છે. ‘અંદર દીવાદાંડી’ ગઝલસંગ્રહ ૨૦૦૨માં પ્રગટ થાય છે. ‘અંદર દીવાદાંડી’ની પ્રસ્તાવનામાં ડૉ. ચિનુ મોદી જણાવે છે કે “આ કવિને વાણીનું તત્ત્વ કાવ્યતત્ત્વ સુધી વારંવાર લઈ જાય છે. ગઝલ ગુજરાતી અને ઉર્દૂ બંનેમાં હર્ષ સાવ સહજ રીતે લખી શકે છે. એને રદિફ, કાફિયા કે છંદ કૃતક બનાવતા નથી. એની ગઝલોમાં રદિફ ન ખસેડી શકાય એવી હોય છે. કાફિયા પણ એ સરસ સાધે છે.” આ જ સંગ્રહમાં રમેશ પારેખ પણ ફરી પ્રસ્તાવના લખે છે.

**હૃદય નામે એક પથ્થર પર સતત,
કોરડા વરસાદના વીંઝાય છે.**

(અંદર દીવાદાંડી)

સમસ્ત મનુષ્યજાત સાથે નિરબત ધરાવતા અત્યંત વ્યસ્ત એવા આ કવિ અને અધિકારીનું કાવ્યસર્જન ગત જન્મોનું સંચિત અધ્યાત્મ જ આગળ ધપાવી રહ્યું છે તેમ યોગેશ જોષી જણાવે છે. તેમની ગઝલોમાં પ્રણય, અધ્યાત્મ, જિવાતી જિંદગીનું નિરૂપણ વિશેષ જોવા મળે છે.

**શબ્દ સાથે સંવનન ચાલ્યા કરે
શ્વાસ લેવાની મને કુરસદ નથી.**

શબ્દ સાથે સતત કામ ખરું. પરંતુ એ ઓફિસનું ફાઈલોનું અને એની વચ્ચેથી કવિતાની પળ ખુરશીમાંથી ફૂંપળની જેમ ફૂટે છે.

**ઘાસ પરથી ઓસ છો ઊડી જતું
એક પળ પાકે અને મોતી બને.**

અને ખરેખર એ પળ પાકે છે. તેમની ગઝલો – નવા રૂપ અને આકાર અને તેજ સાથે ‘મૌનની મહેફિલ’ સંગ્રહ રૂપે મળે છે. ‘એકલતાની ભીડ’થી શરૂ થયેલ યાત્રા ‘અંદર દીવાદાંડી’ જુએ છે અને પછી શરૂ થાય છે ‘મૌનની મહેફિલ’. ગઝલસંગ્રહની પ્રક્રિયા પણ જાણે ત્રણ સંગ્રહોના નામમાં પ્રગટ થતી જણાય છે.

‘મૌનની મહેફિલ’ના પુરોવાકમાં રાજેન્દ્ર શુક્લ જણાવે છે તે થોડીક વાતો જોઈએ.

“એકલતાની ભીડમાંથી સહીસલામત સરકી જઈ આ સ્વકર્મરત મિતભાષી કવિ અંદરની દીવાદાંડીના અક્ષુણ્ણ એકાંત લગ પહોંચી જાય છે અને પછી એના જ અજવાળે રચે છે હવે મૌનની મહેફિલ.”

રાજેન્દ્ર શુક્લ આગળ જણાવે છે કે “ગઝલ જેણે સિદ્ધ કરી હોય, એના લાઘવ-કૌશલનો લાભ અછાંદસ રચનાઓને કેવોક મળે છે તે અહીં જોવા જેવું છે. અન્યત્ર બહુધા જોવા મળતી શબ્દાળુતા અહીં જોવા નહીં મળે...”

કાફિયા, રદીફ, બહર, ગઝલનું આ ઉપલક્ષ્ય બંધારણ હાથવગું થવું બહુ દુષ્કર નથી, પણ આ કાવ્યસ્વરૂપનું અંતસ્તત્ત્વ તો સુદીર્ઘ પરિશીલન પછી જ પ્રકટે. આ કવિ એની લગોલગ જઈને ગઝલ કહે છે.”

ગઝલના સ્વરૂપના અંતસ્તત્ત્વની લગોલગ ગઝલસર્જન કરી રહેલા હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટની ગઝલોનો અસલ પરિચય ‘મૌનની મહેફિલ’થી મળે છે. હર્ષ મારા સમકાલીન ગઝલકાર છે અને એ અર્થમાં એ અનુઆધુનિક ગઝલકાર છે. ગઝલમાં તેમણે ખૂબ જ લાઘવથી ચોટદાર શેર આપવાનું કામ કર્યું છે તો સામે પક્ષે ખૂબ ઝીણું કહી શકાય તે રીતે ગઝલમાં પ્રયોગની ભૂમિકાએ અને છંદ પરત્વે કામ કર્યું છે. ‘આમ મૂંગું થઈ ગયું’ એ ગઝલ આ દષ્ટિએ જોવા જેવી છે. માણસની વચ્ચે જે દરવાજો હોય એ દરવાજો જ જો ભૂતકાળની યાદ જેવો બની જાય તો ?

**આ આપણી વચ્ચે ઊઘડતું બારણું
કાં લાગતું ગઈ કાલનું સંભારણું ?**

ગઝલ, ગીત, અછાંદસ, હાઈકુ, તાન્કા વગેરે કાવ્યસ્વરૂપોમાં તેમણે કામ કર્યું છે પરંતુ તેમને ફાવ્યું તો છે ગઝલસ્વરૂપ જ. તેમની ગઝલયાત્રાને જો ઊડતી નજરે જોઈએ છીએ તો જણાય છે કે તેમની ગઝલ ક્રમશઃ ઘૂંટાતી ઘૂંટાતી હવે એ ભૂમિકાએ પહોંચી છે કે જ્યાંથી તેમની ગઝલમાં ગઝલનું આંતરસૌંદર્ય તેમની પોતીકી મુદ્રામાં પ્રગટે છે. જોકે આ તો હજુ શરૂઆત છે. તેમની ‘મૌનની મહેફિલ’ સિવાયની પણ ગઝલોને

જોતાં આમ જણાય છે.

ગઝલ રજૂઆત સાથે પણ સીધો ધરાવે છે. હર્ષની ગઝલો જેમ ઘૂંટાય છે તેમ તેમ તેમની રજૂઆત પણ વધુ ને વધુ પ્રભાવક અને ચોટદાર થતી જોવા મળે છે. તેમના વિકાસની પ્રક્રિયાના સાક્ષી હોવાના નાતે એટલું કહી શકું કે આ પેઢીના એક નોંધપાત્ર ગઝલકાર હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ છે. મુશાયરાઓમાં પણ તેમની રજૂઆત પ્રભાવક થતી જતી જોઈ છે. અને ત્યારે...

ઈન્ડિયન નેશનલ થિયેટર દ્વારા અપાતા શયદા પારિતોષિકના તેઓ વિજેતા બને છે તેનો આનંદ છે. આઈએનટી છેલ્લાં ૪૨ વર્ષથી કમાણીની નેમ વગર મુશાયરાનું આયોજન કરે છે. મૂળ આ નાટ્યસંસ્થા છે. પરંતુ ગુજરાતી લેખનપ્રવૃત્તિને સતત ઉત્તેજન મળતું રહે અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં કવિતાની સરખામણીમાં ગઝલ એ સાહિત્યનો નિમ્ન પ્રકાર છે એવી પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી માન્યતાનો છેદ ઊડતો રહે એ આશયથી આઈએનટી પારિતોષિક અને મુશાયરાનું આયોજન કરે છે. ગઝલ માટે અપાતું આ પારિતોષિક ગુજરાતી ગઝલક્ષેત્રનું સૌથી પહેલું છે અને એટલું જ તે આજ સુધી ગૌરવપ્રદ રહ્યું છે. હર્ષને આ વર્ષનું શયદા પારિતોષિક મળવા બદલ આપણા સૌ તરફથી હું તેમને અભિનંદન અને શુભેચ્છાઓ પાઠવું છું. તેમના થોડાક શેર કહીને વિરમું....

- કેટલાં વરસો ગયાં એ ભૂંસવામાં,
કોધમાં જે શબ્દ હું બે-ચાર બોલ્યો.
- એક વેળા સાંભળ્યું મેં આત્માનું,
ત્યારથી વચ્ચે એ વારંવાર બોલ્યો.
- કૈંક એ રીતે હૃદયને લાગણી ભારે પડી,
એક દીવાને સ્વયંની રોશની ભારે પડી.
- કોઈ સુખદુઃખના પ્રસંગે બે ઘડી ડોકાઉં છું,
મારું મારાથી પડોશી જેવું સગપણ હોય છે.
- કૈંક એવા પણ વસે છે આ નગરમાં માણસો,
હોય છે જેઓ પલળતા સાવ ભીંજાયા વગર.

પરિષદવૃત્ત

સંકલન : રાજેન્દ્ર પટેલ

‘વાંચે ગુજરાત’ અંતર્ગત સુરતમાં યોજાયેલા પુસ્તક-પરિચયના કાર્યક્રમો

પુસ્તકો વાંચતાં બાળકોનો માનસિક વિકાસ વધુ

- ડૉ. રમેશ ઓઝા

સુરત : ‘સ્વર્ણિમ ગુજરાત’ની ઉજવણી નિમિત્તે ‘વાંચે ગુજરાત’ કાર્યક્રમમાં ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ અને ‘નર્મદ સાહિત્ય સભા’ના સંયુક્ત ઉપક્રમે યોજાયેલા કાર્યક્રમમાં ડૉ. રમેશ ઓઝાએ મરાઠી ભાષાની કૃતિ ગોપાલ નીલકંઠ દાંડેકરની આત્મકથા ‘સ્મરણગાથા’નો પરિચય કરાવતા કહ્યું કે અપરિપક્વતાથી પરિપક્વતા સુધીની જ્ઞાનપિપાસા માટેની આ ભ્રમણયાત્રા છે. ૧૨ વર્ષની ઉંમરે ઘર છોડી દેનાર ગોપાલ દાંડેકર ગાયો ચરાવે, છાપાની ફેરી કરે, ફિલ્મનાટકમાં સંઘર્ષ કરે, કીર્તન કરે તથા શરીર પર અનેક કષ્ટદાયક પ્રયોગો કરે. ભોજનમાં છયે રસનો ત્યાગ, કપડાંનો ત્યાગ, માત્ર કાથીની દોરીની લંગોટી, જટા રાખે વગેરે. ગાડગે બાબા જેવા અનેક સાધુસંતોના સંપર્કમાં આવે, ને સમજાય કે વેશ કાઢવાથી વૈરાગ્ય નથી આવતો. ડૉ. રમેશ ઓઝાએ અત્યંત રસપ્રદ રીતે સ્મરણગાથાનો પરિચય કરાવ્યો હતો. શ્રી નાનુભાઈ નાયકે જડભરત, થોરો જેવા ચિંતકોને યાદ કરીને જણાવ્યું કે, ગોપાલમાં જીવવાની જીદ હતી; વૈરાગ્ય, જ્ઞાન અને સંવેદન હતું. તેમણે ફરિયાદ કરતાં જણાવ્યું કે, ટી.વી. અને મોબાઇલે આજની પેઢીને પુસ્તકોથી દૂર કરી નાખી છે. પુસ્તકો આપણને પરકાયાપ્રવેશ શીખવે છે અને જ્ઞાનની સાથે સંવેદન આપે છે. પરિષદપ્રમુખ શ્રી ભગવતીકુમાર શર્માના પ્રમુખપદેથી જણાવ્યું કે, અનુભવો માણસનું ઘડતર કરી શકે એનું દૃષ્ટાંત ગોપાલ દાંડેકર છે. વાંચે ગુજરાત અભિયાન સફળ થયું છે, અને ઘર ઘરમાં ઉત્તમ પુસ્તકો પહોંચે એના આપણે સૌ પ્રયાસો કરવાના છે. વાંચે ગુજરાત અભિયાન પેઢીઓ સુધી ચાલુ રહે એવી ઇચ્છા એમણે વ્યક્ત કરી હતી. શ્રી બકુલેશ દેસાઈએ મહેમાનોનું પુસ્તકથી સ્વાગત કર્યું હતું. શ્રી જનક નાયકે કાર્યક્રમનું સંચાલન કર્યું હતું.

વિશ્વપ્રસિદ્ધ સાહિત્યકૃતિની શ્રેણીમાં કાલિદાસના ‘મેઘદૂત’ની રજૂઆત

સુરત : ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’, ‘નર્મદ સાહિત્ય સભા’ અને ‘સાહિત્ય સંગમ’ દ્વારા ‘વાંચે ગુજરાત’ અંતર્ગત વિશ્વપ્રસિદ્ધ સાહિત્યકૃતિઓને ગુજરાતી ભાષામાં સમજવાના ઉપક્રમ હેઠળ યોજાનારા કાર્યક્રમમાં મહાકવિ કાલિદાસ વિરચિત ‘મેઘદૂત’ની દૃશ્ય-શ્રાવ્ય રજૂઆત જનક નાયકે કરતાં જણાવ્યું કે, વરસાદી વાતાવરણને માણવાનું આજની ભાગમદોડમાં વીસરી ગયા છે ત્યારે ‘મેઘદૂત’ જેવી કૃતિઓ આપણને પ્રકૃતિ તરફ વાળે છે. સૌંદર્યનો અર્થ ફરીથી સમજાવે છે. સ્વ. કીલાભાઈ ઘનશ્યામના પુસ્તક

‘મેઘદૂત’માંથી શ્રી નરેશ કાપડિયાએ ભાવવાહી વાચન કર્યું હતું. શ્રી મહેન્દ્ર જોશીએ કાલિદાસનો પરિચય કરાવ્યો હતો.

‘ન હન્યતે’ નવલકથાનો આસ્વાદ ડૉ. અશ્વિન દેસાઈએ કરાવ્યો

‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ પ્રેરિત અને ‘વાંચે ગુજરાત’ અભિયાન અંતર્ગત રાષ્ટ્રીય કલાકેન્દ્ર, સુરતના ઉપક્રમે ‘મને ગમતું પુસ્તક’ના આસ્વાદની હારમાળાના પ્રથમ મણકા રૂપે બંગાળી લેખિકા મૈત્રેયી દેવી લિખિત ‘ન હન્યતે’ નવલકથાનો આસ્વાદ ડૉ. અશ્વિન દેસાઈ દ્વારા એમની વિશિષ્ટ શૈલીમાં કરાવવામાં આવ્યો હતો. શ્રીમતી યામિની વ્યાસે કાર્યક્રમની રૂપરેખા આપ્યા બાદ શ્રી રૂપીનભાઈએ કહ્યું હતું કે મા. મુખ્યમંત્રી શ્રી નરેન્દ્ર મોદીના આહ્વાનથી ગુજરાતભરમાં ‘વાંચે ગુજરાત’ અભિયાન શરૂ થયું છે. ત્યારે આવી રીતે પુસ્તકોના આસ્વાદથી એ પુસ્તક જીવંત બનીને જીવનને ધબકતું રાખે છે અને પુસ્તકો વાંચક સુધી પહોંચે છે.

આ પ્રસંગે મૂર્ધન્ય સાહિત્યકાર શ્રી ભગવતીકુમાર શર્માએ જણાવ્યું કે બહુભાષીય વિદ્વાન ડૉ. અશ્વિનભાઈ આ નવલકથાનો આસ્વાદ કરાવે છે ત્યારે એક અવિસ્મરણીય જોગાનુજોગ – સુયોગને કારણે એમનો આનંદ બેવડાય છે. લેખિકા મૈત્રેયી દેવી સાથે એમની પ્રત્યક્ષ મુલાકાતો શ્રી ઉમાશંકર જોષી દ્વારા થઈ તે સમય અને શબ્દો એમના હૃદયમાં હજુયે પડવાયા કરે છે. એ દિવસને સ્મરતાં અત્યંત અલભ્ય એવી માહિતી આપી યૌવનને ધબકતું રાખતી આ લેખિકા અને લેખનકાર્ય પર એમણે વિશેષ પ્રકાશ પાથર્યો હતો.

‘ન હન્યતે’નો આસ્વાદ કરાવતાં ડૉ. અશ્વિનભાઈએ કહ્યું કે, આ નવલકથાનું ગુજરાતીમાં અને અન્ય ભાષાઓમાં અનેક રૂપાંતરો થયાં છે. ‘હમ દિલ દે ચૂકે સનમ’ ફિલ્મ પણ આના પરથી બની ચૂકી છે. આ પુસ્તકના અધ્યયન દરમિયાન એમને તિરાડમાંથી તાજમહેલ દેખાયો. અમૃતા નાવિકા ૬૦મા વર્ષને ભૂલીને ૧૬મા વર્ષમાં પહોંચી જાય છે. એઓ સૌંદર્યથી ભરી અને રહસ્યમયી હતાં. યુકીલીપ મીરચા સાથેનો એનો પતિ તરીકેનો સંબંધ સાહિત્યનો ઉમદા ટુકડો છે. દાંપત્યજીવનની જુદી જ વ્યાખ્યા આપતી આ કથા છે. પ્રેમ, દાંપત્ય, સત્ય, વફાદારી વગેરેના ઉત્તરો શોધવાની ચાવી આ નવલકથા પૂરી પાડે છે. શ્રીમતી યામિની વ્યાસે સમગ્ર કાર્યક્રમનું સંચાલન કર્યું હતું અને દિલીપ ઘાસવાલાએ આભારવિધિ આટોપી હતી.

‘મને ગમતું પુસ્તક’માં ઇસ્મત ચુઘતાઈ લિખિત આત્મકથા ‘કાગઝી હે પેરહન’નો પરિચય

સુરત : ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ પ્રેરિત તથા ‘વાંચે ગુજરાત’ અભિયાન અંતર્ગત અખિલ મહિલા પરિષદ, બૃહદ સુરત શાખા ‘વાચકમંચ’ દ્વારા ‘મને ગમતું પુસ્તક’ વાર્તાલાપ કાર્યક્રમની શ્રેણીનું દર મહિનાના પહેલા શુક્રવારે આયોજન થાય છે. આ શ્રેણીનો પ્રથમ કાર્યક્રમ ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ના પ્રમુખ શ્રી ભગવતીકુમાર

શર્માના પ્રમુખપદે યોજાયો હતો.

મુખ્ય વક્તા ડૉ. શરીફાબહેન વીજળીવાળાએ ઉર્દૂ લેખિકા ઇસ્મત યુઘતાઈ લિખિત 'કાગઝી હૈ પેરહન' આત્મકથાનો આસ્વાદ ખૂબ જ સુંદર રીતે કરાવ્યો હતો. જે સ્ત્રીને પુરુષની બરાબરી નથી કરવી પરંતુ પુરુષથી બે ડગલાં આગળ ચાલવું છે એવી ખુમારીભરી સ્ત્રી ઇસ્મત યુઘતાઈનું રેખાચિત્ર દરેક શ્રોતાઓની આંખ સમક્ષ તરી આવ્યું એટલો સુંદર શરીફાબહેને પુસ્તકનો આસ્વાદ કરાવ્યો.

કાર્યક્રમના અંતે શ્રોતાઓ દ્વારા પ્રતિભાવો તથા પ્રશ્નોત્તરી થઈ. સમગ્ર કાર્યક્રમનું સહજ સંચાલન વાચકમંચના કન્વીનર સ્મિતા પારેખે કર્યું તથા સંસ્થાના પ્રમુખ શારદાબહેન શાહે મહેમાનોનું સન્માન તથા કાર્યક્રમનું સમાપન કર્યું. સંસ્થાનાં વડીલ માર્ગદર્શક મુ. ધ્રુવલતાબહેન પારેખ પણ ઉપસ્થિત રહ્યાં હતાં. સૌ શ્રોતાઓ 'કાગઝી હૈ પેરહન' પુસ્તક વાંચવા આતુર હતાં.

આશાપૂર્ણદિવિની વાર્તાઓનો આસ્વાદ

સુરત : 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ' પ્રેરિત તથા 'વાંચે ગુજરાત' અભિયાન અંતર્ગત વિચારગોષ્ઠિ દ્વારા 'મને ગમતું પુસ્તક' વાર્તાલાપ કાર્યક્રમમાં શ્રી વિજય શાસ્ત્રીએ આશાપૂર્ણદિવિની વાર્તાઓનો આસ્વાદ કરાવ્યો હતો. શ્રી ઈશ્વર પટેલે આભારવિધિ કરી હતી.

અંજની પારેખ લિખિત હાસ્યનિબંધ 'વિનોદિકા'નો પરિચય

સુરત : 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ' પ્રેરિત તથા 'વાંચે ગુજરાત' અભિયાન અંતર્ગત સુરતના એફ. એમ. રેડિયો પર શ્રી આમ્રપાલી દેસાઈએ અંજની પારેખના પુસ્તક 'વિનોદિકા'નો પરિચય કરાવ્યો હતો.

'સુરત મુજ ઘાયલ ભૂમિ' અને ભગવતીકુમાર : 'એક કેસસ્ટડી' – બકુલેશ દેસાઈ

સુરત : જેમણે પોતાની આત્મકથાને 'શબ્દકથા' અને 'નગરકથા' ગણાવી છે, જેઓ નર્મદને પોતાના પૂર્વજ કે વંશજ માને છે, જેમનું સમગ્ર જીવન અને સાહિત્ય-પત્રકાર-ચર્ચા મેનેજમેન્ટની ભાષામાં કહીએ તો 'Case-Study' માટે અર્થપૂર્ણ ગણાય એવા સાહિત્યકાર-પત્રકાર અને 'સુરતપુત્ર' ભગવતીકુમાર શર્માની આત્મકથા 'સુરત મુજ ઘાયલ ભૂમિ'નો બકુલેશ દેસાઈએ રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર મંડળની લાઇબ્રેરીમાં આસ્વાદલક્ષી પરિચય કરાવ્યો હતો.

સંસ્થાઅગ્રણી શ્રી અતુલ પાઠકજીના સ્વાગતપ્રવચન બાદ કવિ બકુલેશ દેસાઈએ મૂળ-અસલ સુરતના આ વિસ્તાર (ખપાટિયા ચકલા)નો સંસ્મરણાત્મક સંદર્ભ આપી શ્રી ભગવતીકુમાર પોતે પણ આ જ સંસ્કારભૂમિનું ફરજંદ હોવાનો ભારપૂર્વક ઉલ્લેખ કર્યો હતો. ઈ.સ. ૧૯૪૦ના વર્ષથી લઈને બાળક-કિશોર ભગવતીભાઈની દષ્ટિએ સુરતના અતીતમાં સરી પડેલ સોનીફળિયું, ગોપીપરું, અંબાજી રોડ વગેરે સ્થળોમાં વસતા સુરતીઓના લોકજીવનનું ઢૂંબડૂં ચિત્રણ કર્યું છે. તેમના શાળાકીય અભ્યાસ અને તેમાં

આવી પડેલા નબળી આંખોના વિઘ્ને તથા તેમની ત્રીસી દરમ્યાન આવેલા હેવી ડિપ્રેશનના હુમલાએ લેખકનાં જીવન અને સાહિત્યસર્જનમાં કેવો દૂરગામી પલટો આણ્યો હતો તેનું વિવરણ આ આત્મકથા વાંચનારને હચમચાવી મૂકે છે.

'સાહિત્ય સંગમ'ના સર્વેસર્વા શ્રી નાનુભાઈ નાયકની માફક ભગવતીભાઈએ પોતાના જીવનનો મોટો ભાગ સુરતમાં જ વિતાવ્યો છે. સુરતે તેમને ઘડ્યા છે અને તેમણે સુરતના સર્વાંગી વિકાસ-પરિવર્તન અને ઝળહળતી આજને પણ નજરે નિહાળી છે અને આ આત્મકથા સહિત અન્ય કૃતિઓમાં પ્રતિબિંબિત પણ કર્યાં છે.

સુરતના જાહેર જીવનના નિકટવર્તી સાક્ષી અને શાંત-સંચન અને તટસ્થભરી લેખિનીથી ભગવતીભાઈએ આ નગરના જોયેલા વારાફેરાનું પણ 'ગુજરાતમિત્ર' દ્વારા શી રીતે નિરૂપણ કર્યું છે તેનો પણ આસ્વાદકારે નિર્દેશ કર્યો હતો.

સર્વશ્રી જનક નાયક, ડૉ. પ્રફુલ્લ દેસાઈ, રવીન્દ્ર પારેખ, ડૉ. દીપિકા પાઠકજી, ગૌતમ ઉપાધ્યાયે આ 'વાંચે ગુજરાત' કાર્યક્રમ અંતર્ગત 'સ્વર્ણિમ ગુજરાત' મહોત્સવ દરમ્યાનની અભિયાન-શૃંખલામાં ખાસ હાજરી આપી હતી.

ઉમાશંકર જોશીની જન્મશતાબ્દીની ઉજવણી નિમિત્તે 'ઉમાશંકર વિશેષ'

સુરત : ગુર્જર ભારતીય કવિ, વાર્તાકાર, નિબંધકાર, એકાંકીકાર, વિવેચક અને ગદ્યકાર ઉમાશંકર જોશીનું જન્મશતાબ્દી વર્ષ શરૂ થઈ રહ્યું છે ત્યારે 'નર્મદ સાહિત્ય સભા' અને 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના સંયુક્ત ઉપક્રમે યોજાયેલા 'ઉમાશંકર વિશેષ'ના વિશિષ્ટ કાર્યક્રમમાં પ્રમુખસ્થાનેથી શ્રી ભગવતીકુમાર શર્માએ જણાવ્યું કે, ઉમાશંકર જોશીને પામવાના અંતરપર્વનો પ્રારંભ થઈ ગયો છે. ઉમાશંકરને સમગ્રપણે પામવાનું તો અશક્યવત્ છે. આખા વર્ષ દરમિયાન દર મહિને આવા કાર્યક્રમો દ્વારા ઉમાશંકરનાં વ્યક્તિત્વ અને કૃતિત્વના ભિન્ન ભિન્ન થોડાંક પાસાંઓ અને પરિમાણોને સ્પર્શી શકીશું તોય ઘણું કહેવાશે. ઉમાશંકરે શબ્દે શબ્દને ઘટ ઘટ પીધો છે. ઉમાશંકરને આજાનબાહુ સર્જક કહી શકાય. કેમકે એમણે સર્જન દ્વારા આખા વિશ્વને બાથમાં લીધું હતું. શ્રી ભગવતીકુમાર શર્માએ આગળ જણાવ્યું કે, ઉમાશંકર એમની શબ્દસાધના અને જીવનસાધના દ્વારા એમના હયાતીકાળમાં જ એક પરમોચ્ચ વિશ્વમાનવી બની ચૂક્યા હતા. ઉમાશંકર પરમ પદાર્થના શોધયાત્રી હતા અને તેઓ સતત પ્રેમતત્ત્વ શોધતા હતા. રાજકારણી પણ કેવો સત્યનિષ્ઠ હોઈ શકે એ કટોકટી કાળના ગાળામાં જોઈ શકાય. તો ઉત્તમ શિક્ષક કે શ્રેષ્ઠ સાહિત્યકાર પણ આપણે ઉમાશંકરમાં જોઈ શકીએ. ડૉ. રમેશ ઓઝાએ ઉમાશંકર જોશીની ૭૦૧ જેટલી કવિતાઓમાંથી 'પ્રાચીના' કાવ્યસંગ્રહની માત્ર ત્રણ કાવ્યકૃતિ કર્ણ-કૃષ્ણ, ૧૯મા દિવસનું પ્રભાત અને ગાંધારીનો આસ્વાદમૂલક પરિચય કરાવતાં જણાવ્યું કે, ગાંધીયુગીન કવિઓમાં સર્વશ્રેષ્ઠ કવિ તો ઉમાશંકર જ છે. ઉમાશંકરની કવિતા સપાટી પરની નથી. તેઓ પારદર્શી, કાન્તદર્શી કાવ્યપંક્તિઓ રચે છે, ને તેથી તેઓ વિશાળ જનસમુદાયના કવિ પ્રસ્થાપિત થયા છે. એમનો 'પ્રાચીના'

સંગ્રહ પ્રાચીન નથી, પણ સદાય અર્વાચીન છે. ડૉ. અશ્વિન દેસાઈએ ‘ઉમાશંકર જોશી : સાહિત્ય, ભારતીય સાહિત્ય અને વિશ્વ સાહિત્યના સંદર્ભમાં’ વક્તવ્ય આપતાં અનેક ક્વોટેશન ટાંકીને જણાવ્યું કે, યુરોપીય સાહિત્યમાં બેચેનીનું તત્ત્વ દેખાય છે. ઉમાશંકર સાહિત્યના, ઇતિહાસના, સંસ્કૃતિના પ્રખર અભ્યાસુ હતા, એ એમણે આપેલાં અનેક ભાષણોમાંથી પામી શકાય. પૂર્વ-પશ્ચિમની સમજ, અખેગીતા, એમના નિબંધો પરથી સમજી શકાય. શ્રી જનક નાયકે ઉમાશંકર જોશીનાં ૨૨ એકાંકી વિશે વાત કરતાં જણાવ્યું કે, ઉમાશંકરને માનસશાસ્ત્રનું જાણે પૂર્ણ જ્ઞાન હતું. સ્ત્રીઓ-બાળકોને મનોવૈજ્ઞાનિક સ્તરે એમનાં એકાંકીઓમાં મૂક્યા છે. નાટકમાં ગ્રામ-શહેરી જીવનના પ્રશ્નો તો છે જ. સ્ત્રીની લાચારી, એ વખતની સામાજિકતા વગેરે હૃદયદ્રાવક રીતે એકાંકીઓમાં નિરૂપાયું છે. શ્રી બકુલેશ દેસાઈએ ઉમાશંકર જોશીનો પરિચય આપ્યો હતો.

S

ચી. મં. ગ્રંથાલયના ઉપક્રમે તા. ૧૨-૭-૧૦ના રોજ સાંજે ૪.૩૦થી ૫.૩૦ દરમ્યાન ‘મને ગમતું પુસ્તક’ અંતર્ગત વાર્તાલાપનો કાર્યક્રમ રાખવામાં આવ્યો હતો. આ કાર્યક્રમ અન્વયે શ્રી કલ્પનાબહેન પરીખે ધ્રુવ ભટ્ટની ‘તત્ત્વમસિ’ નવલકથા વિશે વાત કરતાં કહ્યું હતું કે “આ નવલકથામાં લેખકે પત્ર અને ડાયરીનું કથાત્મક રીતે આલેખન કર્યું છે તેમજ આદિવાસી સમાજ અને ભારતની ભાતીગળ પ્રજામાંની લોકસંસ્કૃતિ વિશેની વાત ચોટદાર રીતે કરી છે. આમ, આ નવલકથા લેખકનું ઉત્તમ સર્જન છે.” શ્રી રૂપાબહેન શેઠે આભારવિધિ કરી કાર્યક્રમનું સમાપન કર્યું હતું. આ કાર્યક્રમમાં શ્રી અનિલાબહેન દલાલ, શ્રી ભારતીબહેન દવે, ‘અભિરુચિ’ કાર્યક્રમની બહેનો અને જૂજ વિદ્યાર્થી-વાચકો ઉપસ્થિત રહ્યાં હતાં.

દીપ્તિ શાહ

ચી. મં. ગ્રંથાલય

વિ. મ. ભટ્ટ વ્યાખ્યાનમાળા

તા. ૬-૮-૨૦૧૦ને શુક્રવારના ૧૧.૦૦ કલાકે ડૉ. કિશોર વ્યાસે વિ. મ. ભટ્ટ વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત ‘માધ્યમો અને સાહિત્ય’ વિષય પર સર્વોદય કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, ડેરોલ સ્ટેશન, તા. કાલોલ, જિ. પંચમહાલ ખાતે પ્રભાવિત અને અસરકારક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

S

તા. ૭-૮-૨૦૧૦ના રોજ રવીન્દ્રભવનના ઉપક્રમે શ્રી નિરંજન ભગતનું વ્યાખ્યાન ‘રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું પક્ષીકાવ્ય’ વિષય પર હતું. તેમણે ‘ચડુઈપાખી’ વિશેના કાવ્યમાં રહેલાં જુદાં જુદાં અર્થઘટન અને પ્રતીકને ખોલી આપ્યાં. તે પછી તેમણે રવીન્દ્રનાથના કૂતરા વિશેના કાવ્યનું પઠન કર્યું અને આ કવિ કેવી રીતે પશુપક્ષી દ્વારા તેમના જીવનદર્શનને વણી લે છે તે બતાવ્યું.

પાક્ષિકી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ‘પાક્ષિકી’ના ઉપક્રમે તા. ૧૨-૮-૨૦૧૦ને ગુરુવારે સાંજે ૬.૦૦ કલાકે સુશ્રી સ્વાતિબહેન મેઢે તેમની ‘નિદ્રા-અધીન’ વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું. રાજા-રાણી અને તેમની સતત ઊંઘ્યા કરતી દીકરીના પરિચિત કથાનકને તેમણે સાંપ્રત સમય સાથે જોડી આપ્યું હતું અને રૂપકાત્મક શૈલીમાં સ્ત્રીની બંધિયાર અવસ્થા અને મુક્તિની ઝંખનાને વ્યક્ત કરી હતી. ઉપસ્થિત ભાવકોએ ચર્ચા-પ્રતિચર્ચા દ્વારા વાતાવરણને જીવંત બનાવ્યું હતું.

માતૃભાષા કૌશલ પ્રમાણપત્ર અભ્યાસક્રમ એક સફળ સલાડું

તા. ૨૯-૭-૧૦થી તા. ૨૩-૮-૧૦

શ્રી બોરીસાગર સાહેબ વહીવટીમંત્રીની જવાબદારીમાંથી મુક્ત થયા ત્યારે તેમણે એક સલાડું કર્યું (એક ઊંટને બીજાને પૂંછડે બાંધવું તે – હરકત ઊભી કરવી.) જોકે આ સારું સલાડું હતું, તેમણે સૂચવ્યું કે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માતૃભાષા અભિયાન અંતર્ગત ક. લા. સ્વાધ્યાય મંદિર દ્વારા આયોજન થાય જેમાં કોઈ પણ ક્ષેત્રનાં, કોઈ પણ વયનાં ભાષાપ્રેમીઓ જોડાઈ શકે અને માતૃભાષા પ્રત્યે સજગતા કેળવી શકે. બોરીસાગર સાહેબ, પારુલબહેન, રાજેન્દ્રભાઈ વગેરેની મહેનત ફળી અને આ અભ્યાસક્રમ શરૂ થયો. પચાસ વિદ્યાર્થીઓના વર્ગની હું પણ એક વિદ્યાર્થીની.

ભાષા એ અર્જિત સંપત્તિ છે અને ગુણોનું સંક્રમણ માતાની ભાષામાં થાય માટે માતૃભાષા. ભાષાકૌશલ ચાર છે : શ્રવણ, કથન, વાચન, લેખન. પહેલી નજરે તો ‘આ બધી ખબર છે’ એમ લાગ્યું. પરંતુ જેમ જેમ વર્ગ લેવાતા ગયા તેમ તેમ અનુભવસામગ્રી વધતી ગઈ : જાણીતી બાબતો વધારે દઢ બની; કેટલીક બાબતોનું વિસ્તરણ થયું; કેટલીક ખૂલતી ને ખીલતી ગઈ અને ભાષાની પારિભાષિક સમજ પણ મળી. (થોડી અઘરી પડી.) આમ તો ચારે કૌશલ એકબીજાં સાથે સંકળાયેલાં છે. ‘ભાષા સાંભળીને જ શીખાય છે’ એમ કહીએ ત્યારે સામે પક્ષે કોઈ બોલનાર છે જ. બોલનાર જે કહેવું છે તે યોગ્ય શબ્દો વાપરી રજૂ કરે તો સાંભળનાર તેને બરાબર સમજી શકે. આપણું શ્રવણ કેટલું તો પૂર્વગ્રહયુક્ત (conditioned mind) છે તેની કસોટીએ તો મઝા કરાવી – ‘ઉંબરે બેઠી સાંભળું રે પોલ વાલમના’ – સાહેબે શ્રુતલેખન કરાવ્યું. અમારા પાંત્રીસ વિદ્યાર્થીઓના વર્ગમાં માત્ર એક જ જણે ‘પોલ’ લખ્યું, બાકી બધાંએ ‘બોલ’. ‘માન્યભાષા’ અને ‘બોલી’ બંને ભાષાના જુદા જુદા વપરાશો છે. અમારા એક સાથી મિત્રે કહ્યું કે સુરતી ભાષામાં (‘સ’ને બદલે ‘હ’ બોલે) “ગાંધીજી માટે ‘હત્યાગ્રહ’ અંગ્રેજ શાસનનો વિરોધ કરવાનું સૌથી મોટું સાધન હતું” – એમ બોલાય તો ભારે મુશ્કેલી ઊભી થાય ! સાંભળીએ છીએ, વાંચીએ છીએ ત્યારે ભાષાનો વપરાશ તો ચાલુ જ હોય છે કારણ કે તે વખતે પણ વિચારીએ છીએ, અનુભવીએ છીએ, સંવેદનોને ગ્રહણ કરીએ છીએ જે આપણને વાતને સમજવામાં મદદરૂપ થાય છે. ધૂમકેતુની વાર્તા ‘પોસ્ટ ઓફિસ’માં

અલી ડોસો જ માત્ર મુસલમાન – કેમ ? કારણ કે મરિયમનો પત્ર આવે ત્યારે હિન્દુ હોય તો ‘કબર’ ક્યાંથી લાવે ? ગમ્યું. ક્યારેક આ રીતે પણ વિચારી શકાય. શરૂઆતમાં બધાંને થોડાક આશ્ચર્યમાં મૂકી – ‘વિરામચિત્તો અનિવાર્ય નથી’ – શ્રી રમણ સોનીએ ક્યાં ક્યાં વિરામચિત્તો ક્યાં અને ક્યારે વપરાય તેની વિસ્તૃત ચર્ચા કરી. ભાષા અને લિપિ વચ્ચેના સંબંધને સમજવા માટે વિરામચિત્તો મૂકવાં જોઈએ. ડૉ. પિંકી પંડ્યાએ શબ્દોને ખરેખર રમાડ્યા. ધ્વનિ બદલવાથી – અર્થપરિવર્તન થાય ત્યારે શબ્દ બદલાય છે.

ક : ‘મારી છોકરી જવાન થઈ ગઈ છે.’

ખ : ‘તો સરહદ પર મોકલી આપને.’

શબ્દઘડતરના દિવસે તો બરાબર એક કલાક વર્ગની બહાર વર્ગ ચાલ્યો. ડૉ. નીલોત્પલા ગાંધી, ડૉ. અરવિંદ ભંડારી, ડૉ. કીર્તિદા શાહ અને ડૉ. પિંકી પંડ્યાએ ભાષાવિજ્ઞાનને વ્યવહારુ દાખલાઓ આપી રસપ્રદ બનાવ્યું. વાક્યની પદરચના ફરતાં અર્થ ફરે પણ પ્રૂફરીડરને તે મૂંઝવણમાં મૂકે.

“ ‘આ અમારું ઘર છે.’ [.....] [.....] ‘આ ઘર અમારું છે.’ ”

બોરીસાગર સાહેબે તો આપણે લેખનમાં કેટલી ભૂલો કરીએ છીએ અને કયા શબ્દ કેવી રીતે લખાય તેની તો જાણે એક યાદી આપી દીધી. ‘શીતળા’ ગરમીથી થતો રોગ – ભયથી ‘શીતળા’ કહીએ છીએ – psycho-linguistic શાસ્ત્રની વાત કરી.

અલગ અલગ વિષયો પર વિશેષજ્ઞોએ વાર્તા કરી પરંતુ બધાંનો સૂર એક હતો – ભાષક બોલે તે ભાષા. ભાષાને ઉકેલતાં આવડશે તો માણસને ઉકેલતાં આવડશે. ૨૧મો દિવસ આવતાં તો બસ, કાલથી નહીં આવવાનું ? એમ બધાંના મનમાં થયું. અમે બધાં પણ પરીક્ષા + અર્થી કરતાં વિદ્યા + અર્થી વધુ બની રહ્યા. મઝા આવી.

**- એક વિદ્યાર્થીની
રૂપા શેઠ**

સાહિત્યસિદ્ધાંત વ્યાખ્યાનશ્રેણી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત શ્રી ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર અંતર્ગત સાહિત્યસિદ્ધાંત વ્યાખ્યાનશ્રેણીનું છઠ્ઠું વ્યાખ્યાન તા. ૩૦ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૦ને ગુરુવારે સાંજે ૫.૦૦ કલાકે ડૉ. મહેશ ચંપકલાલ ‘સંસ્કૃત રંગભૂમિ અને ગ્રીક થિયેટર’ વિશે આપશે.

S

મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીએ આ વર્ષની ૨૪મી ઓગસ્ટે નર્મદ જન્મદિવસ, વિશ્વ ગુજરાત દિવસ ઊજવવાનું નક્કી કર્યું એના ભાગ રૂપે આ વર્ષથી નર્મદ પારિતોષિકનો આરંભ કર્યો, જેમાં એક ગુજરાતી અને એક મરાઠી લેખકને દર વર્ષે આ પારિતોષિક ૨૪ ઓગસ્ટે એનાયત થશે.

આ પારિતોષિક તા. ૨૪મી ઓગસ્ટે ગુજરાતીમાં શ્રી રઘુવીર ચૌધરી અને

મરાઠીમાં શ્રી મધુ કર્ણિકને રૂ. ૫૧,૦૦૦/-, સ્મૃતિચિત્ર અને શાલ સાથે અકાદમીના કોષાધ્યક્ષ શ્રી હેમરાજ શાહના હસ્તે અર્પણ થયું. શ્રી રઘુવીર ચૌધરીનો પરિચય શ્રી દીપક મહેતાએ આપ્યો. શ્રી મધુ કર્ણિકનો પરિચય અકાદમીના મંત્રીશ્રી નિરંજન મહેતાએ આપ્યો હતો. પ્રતિભાવ આપતાં શ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ ગુજરાતી / મરાઠી લેખકના સદીઓથી થતા આદાનપ્રદાનની વાત કરી હતી. તો શ્રી મધુ કર્ણિકે ગુજરાતીમાં વક્તવ્ય આપ્યું. સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ બે ભાષાના સાહિત્યમાં સન્માનિત કરવાનો કાર્યક્રમ પ્રશંસનીય છે. બંને સાહિત્યકારોને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી અભિનંદન.

r

વિવેચન

(૨૩૨) **સંશ્લેષ** : પ્રવીણ દરજી, ૨૦૧૦, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૧૭૬, રૂ. ૧૧૦/-
(૨૩૩) **જયવંતસૂરિની છ કાવ્યકૃતિઓ** : સંપા. જયંત કોઠારી, ૨૦૧૦, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૪+૧૧૬, રૂ. ૮૦/-
(૨૩૪) **બીટવીન ધ લાઈન્સ** : સતીશ ડણાક, ૨૦૧૦, લેખક પોતે, ૧૮, સયાજી સોસાયટી, કારેલીબાગ, વડોદરા, પૃ. ૧૬૭, રૂ. ૧૨૫/-

કવિતા

(૨૩૫) **બીતરમાં ઊગ્યાં ફૂલ** : મણિલાલ ડી. રૂધાણી, ૨૦૦૮, લેખક પોતે, રાણવાવ, જિ. પોરબંદર, પૃ. ૨૪, રૂ. Nil.

ડૉ. સતીશ વ્યાસને નર્મદચંદ્રક અર્પણ અને 'જળને પડદે'નો ૪૦મો પ્રયોગ

સતીશ વ્યાસલિખિત નાટક 'જળને પડદે'ને તા. ૨૪મી જુલાઈને સાંજે 'નર્મદ સુવર્ણ ચંદ્રક' એનાયત થયો અને તા. ૨૫-૭-૧૦ના રોજ એ જ નાટકનો ૪૦મો પ્રયોગ અષાઢી ગુરુપૂર્ણિમાના દિવસે ડૉ. કમલ જોશીએ કર્યો હતો.

'વાંચે ગુજરાત' અંતર્ગત

કવિશ્રી ઉમાશંકર જોશીની જન્મશતાબ્દી મહોત્સવના શુભારંભે બામણા પુનાસણ કેળવણી મંડળ અને વાંચે ગુજરાત જિલ્લા અને તાલુકા સમિતિ દ્વારા શ્રી ડી. એમ. બી. પી. હાઈસ્કૂલમાં વાંચે ગુજરાત અંતર્ગત કાર્યક્રમ યોજાયો હતો જેના વક્તાશ્રીઓ ડૉ. દક્ષેશ ઠાકર, જી. ડી. કાનાણી, નર્મદ ત્રિવેદી, ડૉ. પી. જી. પટેલ વગેરેએ ઉમાશંકર જોશી વિશે વક્તવ્ય આપ્યાં હતાં.

વિદ્યાર્થી વાંચન-અભ્યાસ શિબિર

શ્રી મનુભાઈ પંચોળી 'દર્શક' ફાઉન્ડેશન તરફથી ગ્રામભારતી અમરાપુર મુકામે તા. ૮-૧૧-૨૦૧૦થી ૧૨-૧૧-૨૦૧૦ સુધી પાંચ દિવસનો વાંચન-અભ્યાસ શિબિર યોજાશે. શિબિરમાં શ્રી રઘુવીર ચૌધરી અને શ્રી મનસુખભાઈ સલ્વા પાંચે દિવસ માર્ગદર્શન આપશે અને દસ અભ્યાસી વક્તાઓ વક્તવ્ય આપશે.

હસ્તપ્રતવિદ્યાનો રાષ્ટ્રીય ત્રિદિવસીય પરિસંવાદ

ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ જૈનોલોજી અને ઓરિએન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટના સંયુક્ત ઉપક્રમે તા. ૧-૨-૩ ઓગસ્ટ ૨૦૧૦ના રોજ હસ્તપ્રતવિદ્યા વિશે રાષ્ટ્રીય ત્રિદિવસીય પરિસંવાદ યોજાયો હતો. જેમાં હસ્તપ્રતભંડારો વિશે તેમજ સંસ્કૃત હસ્તપ્રત, પ્રાકૃત હસ્તપ્રત, ફારસી હસ્તપ્રત, સંતસાહિત્યની હસ્તપ્રતો, ચારણી હસ્તપ્રતો વગેરે વિષયો પર બાવીસ વક્તવ્યો આપવામાં આવ્યાં હતાં.

ગુજરાત સાહિત્ય સભા

૧૯૦૪માં સ્થપાયેલી ગુજરાત સાહિત્ય સભાના સર્વાનુમતે વરણી પામેલ હોદ્દેદારો ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ (પ્રમુખ), શ્રી યોગેશ જોષી (ઉપપ્રમુખ), શ્રી હરિકૃષ્ણ પાઠક (કોષાધ્યક્ષ) તથા શ્રી પ્રિયકાન્ત પરીખ, ડૉ. પ્રફુલ્લ રાવલ અને ડૉ. નલિની દેસાઈ (મંત્રીઓ) છે.

શ્રી રણજિતરામ ચંદ્રક અને શ્રી ધનજી કાનજી ચંદ્રક મેળવતા સર્જકો ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી વિવેચક ડૉ. ચિમનલાલ ત્રિવેદીને ૨૦૦૯ના વર્ષ માટે રણજિતરામ

સુવર્ણચંદ્રક અને લેખિકા શ્રી જ્યોતિબહેન થાનકીને ૨૦૦૯નો ધનજી કાનજી સુવર્ણચંદ્રક આપવામાં આવશે.

'પુસ્તક એટલે જંગમતીર્થ' :

આનંદ આશ્રમ ઘોઘાવદર ખાતે યોજાઈ ગયો વિશિષ્ટ કાર્યક્રમ

'વાંચે ગુજરાત' અભિયાનમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને સત્ નિર્વાહ ફાઉન્ડેશન ટ્રસ્ટ, આનંદ આશ્રમ ઘોઘાવદરના સંયુક્ત ઉપક્રમે તા. ૨૦-૭-૧૦ના રોજ 'પુસ્તક એટલે કલ્પવૃક્ષ' અને 'મારું પ્રિય પુસ્તક' વિશે ડૉ. રવજી રોકડ, શ્રી નિરંજન રાજ્યગુરુ, પ્રા. ડૉ. ભાવનાબહેન કાંજિયા, શ્રી નિહારિકાબહેન રાવત, ડૉ. અનુપમા પંડ્યા, પ્રા. દર્શના વ્યાસ, પ્રા. સુધા ભટ્ટી વગેરેએ ગમતાં પુસ્તકોની ચર્ચા કરી હતી અને ડૉ. રમેશ મહેતાએ 'પરમ સમીપે' પુસ્તકની વિગતે ચર્ચા કરી હતી.

'તરતું પુસ્તક'

અમેરિકાના ડલ્લાસ ખાતે ડૉ. પ્રતાપ પંડ્યાએ ગુજરાતી અને અમેરિકન સિનિયર સિટિઝન ભાઈ-બહેનોની વાર્ષિક સભામાં ગુજરાત સરકાર આયોજિત 'વાંચે ગુજરાત' અને 'તરતું પુસ્તક' અભિયાન શરૂ કરવા બદલ તેમનું 'એઈઝ કેર કેન્દ્ર' દ્વારા સન્માન કર્યું હતું.

ટાગોર / ઉમાશંકરનું સાહિત્ય અરધી કિંમતે

ઉમાશંકર જન્મશતાબ્દી તથા રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની દોઢસોમી જન્મજયંતી પ્રસંગે ઉમાશંકર જોશી સાથે... વાચનયાત્રા, ઉમાશંકરનાં શ્રેષ્ઠ કાવ્યો, રવીન્દ્રનાથ સાથે વાચનયાત્રા અને રવીન્દ્ર-વીણા પુસ્તકો અડધી કિંમતે ઓક્ટોબર સુધીમાં રૂબરૂમાં ભાવનગરમાંથી રૂ. ૧૧૫માં મળશે. લોકમિલાપ, સરદારનગર, ભાવનગર, ૨૫૬ ૬૪૦૨

આદિવાસીઓમાં પ્રચલિત લોકસાહિત્ય પરિસંવાદ

આદિવાસી કલા મહોત્સવ અને આંતરરાષ્ટ્રીય આદિજાતિ દિવસ તા. ૮-૮-૨૦૧૦ અને ૯-૮-૧૦ના રોજ આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદમાં આદિજાતિ વિકાસ વિભાગ, ગુજરાત સરકારના સહયોગથી આદિવાસીઓમાં પ્રચલિત લોકસાહિત્ય વિશેનો પરિસંવાદ યોજાયો હતો.

પુસ્તકોનું લોકાર્પણ

સંસ્કારમિલન વલસાડના ઉપક્રમે કવિશ્રી ઉશનસૂનાં સોનેટનું પુસ્તક 'વળાવી બા આવી'નું લોકાર્પણ ડૉ. મણિલાલ હ. પટેલે અને તા. ૧૯-૬-૨૦૧૦ના રોજ અને ડૉ. નરેશ ભટ્ટલિખિત 'વેદોનું અમૃત કળશ'નું લોકાર્પણ પ.પૂ. સ્વામિની તન્મયાનંદ સરસ્વતીએ કર્યું હતું.

સંગોષ્ઠિ

લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, અમદાવાદના ઉપક્રમે શ્રી

ભોળાભાઈ પટેલની અધ્યક્ષતામાં તા. ૧૨-૮-૧૦ના રોજ પ્રા. તુલસીભાઈ પટેલે 'સંત કબીરકી વિચારધારા ઔર સામ્રાત સમય મેં ઉસકી પ્રસ્તુતતા' વિશે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

‘ત્રિગ્રંથ લોકાર્પણ સમારોહ’

શ્રી કલ્યાણ પ્રાસાદ ‘સમન્વય’ પ્રવૃત્તિ અને સાહિત્યકલા સંસ્થા ‘શબ્દસેતુ વડોદરા’ના સંયુક્ત ઉપક્રમે તા. ૧-૮-૧૦ના રોજ શ્રી વ્રજેશ વાળંદ ‘બેજાન બહાદરપુરી’નાં ‘બે ઘડી જિંદગી’, ‘અલવિદા’ અને ‘જય હો જોઈતારામ’ પુસ્તકોનું લોકાર્પણ પ્રવીણ દરજ્જાની અધ્યક્ષતામાં થયું હતું.

‘વાંચે ગુજરાત’

‘વાંચે ગુજરાત’ અભિયાન અંતર્ગત ‘વિચાર-ગોષ્ઠિ’માં ડૉ. નીના ભાવનગરીએ તા. ૧-૮-૧૦ના રોજ ‘મેઘદૂત’નો રસાસ્વાદ કરાવ્યો હતો.

‘અમેરિકાના ગુજરાતી ડાયેસ્પોરા સર્જક બાબુ સુથારને ‘ડાયેસ્પોરાલેખન પારિતોષિક’

વિશ્વનાં વિવિધ રાષ્ટ્રોમાં સર્જાતા ગુજરાતી ડાયેસ્પોરા સર્જનના અભ્યાસ, ડાયેસ્પોરા સાહિત્યિક સિદ્ધાંતો અને ડાયેસ્પોરા સમાજ તથા સંસ્કૃતિને લગતા પ્રશ્નોના સ્વાધ્યાય-સંશોધન માટે ક્રિયાશીલ સંસ્થા ‘ગાર્ડી રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ફોર ડાયેસ્પોરા સ્ટડીઝ’ દ્વારા ૨૦૧૦નું પારિતોષિક ડૉ. બાબુ સુથારને એનાયત કરવામાં આવ્યું છે.

‘મનના મઝધારેથી’

‘સાહિત્યસંગમ’ : મને ગમતું પુસ્તક અંતર્ગત શ્રી જનક નાયકે કાલિદાસરચિત ‘મેઘદૂત’ કાવ્યનો રસાસ્વાદ કરાવ્યો હતો. જેમાંનું એક વાક્ય આ પ્રમાણે હતું : ‘મેઘદૂત’ એ વિરહના તાર પર છોડેલી પ્રેમની મહારાગિણી છે, જેમાં એક વિરહી યુગલની વીતકકથા સંસ્કૃતિકથા બની રહે છે...

‘શ્રી મોહન મેઘાણી સુરતના ઇતિહાસપુરુષ છે.’

‘નર્મદ સાહિત્યસભા’ના ઉપક્રમે યોજાયેલા નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક સમારોહમાં ‘સત્તરમી અને અઠારમી સદીનું સુરત’ના સર્જક ડૉ. મોહન વ. મેઘાણીને નર્મદચંદ્રક શ્રી ભગવતીકુમાર શર્માએ અર્પણ કર્યો હતો.

ભગવતીકુમાર શર્માએ કહ્યું હતું કે શ્રી મોહન વ. મેઘાણી સુરતના ઇતિહાસપુરુષ છે. શ્રી નાનુભાઈ નાયકે કહ્યું હતું કે શ્રી મોહનભાઈના લોહીમાં ઇતિહાસ ધબકે છે. શ્રી રમેશ ઓઝાએ નર્મદચંદ્રક માટેના શ્રેષ્ઠ પુસ્તક-પસંદગીની માહિતી આપીને ‘સત્તરમી અને અઠારમી સદીનું સુરત’ પુસ્તકનો પરિચય કરાવ્યો હતો.

આ અંકના લેખકો

- અશોકપુરી ગોસ્વામી :** મુ. પો. આશી, તા. પેટલાદ, જિ. ખેડા-૩૮૮૧૩૦
અચિન મહેતા : તુલસી, સાંઈબાબા રોડ, તીથલ-૩૯૬૦૦૬, જિ. વલસાડ
ઇતુભાઈ કુરકુટિયા : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, આશ્રમરોડ, ટાઈમ્સ પાઇળ, અમદાવાદ-૯
ગુલાબ દેઢિયા : ૪૧/એ, મહંતકૃપા, ૧૬, મનીષનગર, ચાર બંગલા, અંધેરી (વે.), મુંબઈ-૪૦૦૦૫૩
ગૌરાંગ ઠાકર : બી-૧૦૩, ‘શુકન’ એપાર્ટમેન્ટ, સહજધામ રો. હાઉસ સામે, અડાજણ, સુરત-૩૯૫૦૦૯
પ્રકાશ મહેતા : ૭, ‘રાગિણી’ સાહિત્ય સહવાસ, કલાનગર (પૂર્વ), મુંબઈ-૪૦૦૦૦૪
પ્રફુલ્લ રાવલ : ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈઓસી કોલોની રોડ, વિરમગામ-૩૮૨૧૫૦
પ્રવીણ દરજ્જા : ‘વાગીશા’, ફુવારા પાસે, રાજમહેલ રોડ, લુણાવાડા-૩૮૯૨૩૦
પ્રાણજીવન મહેતા : ફ્લેટ નં. ૨૧, પાંચમે માળ, ૯૦ ફૂટ રસ્તો, ગારોડીઆ પેલેસ, ઘાટકોપર (પૂર્વ), મુંબઈ-૪૦૦૦૭૭
બળવંત જાની : ‘તીર્થ’, ૨૬૪, જનકપુરી, યુનિવર્સિટી રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫
બાબુ દાવલપુરા : ‘વિવેક’, યુનિયન બેન્કની પાઇળ, વલ્લભવિદ્યાનગર-૩૮૮૧૨૦
ભગવતીકુમાર શર્મા : ૩૨/બી, પવિત્રા રો. હાઉસ, ગેટ નં. ૨, સહજ સુપર સ્ટોરની ગલીમાં, આનંદમહલ રોડ, અડાજણ, સુરત-૩૯૫૦૦૯
ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ : એ/૩, યુનિવર્સિટી સ્ટાફ કોલોની, વલ્લભવિદ્યાનગર-૩૮૮૧૨૦
રમણ સોની : ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, દિવાળીપુરા, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૧૫
રાજેન્દ્ર પટેલ : ૭૮, નિહારિકા બંગલોઝ, હિમ્મતલાલ પાર્ક પાસે, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
રાજેશ વ્યાસ ‘મિસ્કીન’ : ૦૦૦૦
રામચન્દ્ર પટેલ : ચોતરા બજાર, મુ. ઉમતા-૩૮૪૩૨૦, જિ. મહેસાણા
લાભશંકર ઠાકર : સી-૧૮, જલદર્શન ફ્લેટ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
વિપુલ પુરોહિત : વ્યાખ્યાતા, ગુજરાતી ભાષાસાહિત્ય ભવન, ભાવનગર યુનિવર્સિટી, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૨
શક્તિસિંહ પરમાર : ૭૫, જૂની મિલની ચાલી, બહુમાળી ભવન સામે, નિર્મળ રોડ, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧
સંસ્કૃતિરાણી દેસાઈ : ૨/સી, નાનિક નિવાસ, વોર્ડન રોડ, મુંબઈ ૪૦૦૦૨૬
સોનલ પરીખ : મુંબઈ સર્વોદય મંડળ એન્ડ ગાંધી બુક સેન્ટર, ૨૯૯, તારદેવ, મુંબઈ-૪૦૦૦૦૭